YU ISBN 86-80813-06-0

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

15

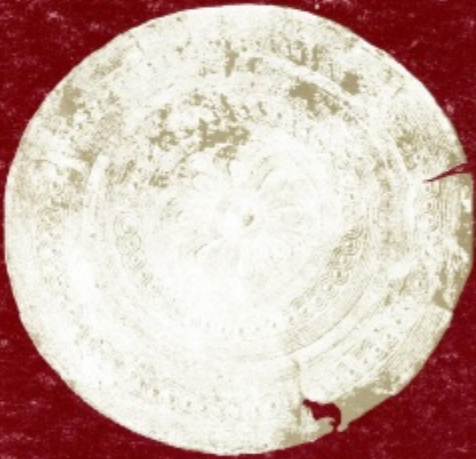

НОВИ ПАЗАР 1991.

РЕДАКЦИОНИ ОДБОР

Др Мирко Поповић
Др Петар Влаховић
Радомир Станић
Мр Изудин Шушкић
Драгана Пешовић-Алексић
Сенад Ратљакиш
Др Ђурђ Мушовић

УРЕДНИК

Др Ђурђ Мушовић

ТЕХНИЧКИ УРЕДНИК

Сенад Ратљакиш

ЛЕКТОР

Милета Петровић

ПРЕВОДИЛАЦ

Јасна Ерцегљан

ИЗДАВАЧ

Музеј »Рас« Нови Пазар

Насловна страна: Златна векторијал из Новог Пазара

YU ISBN 86-80813-06-0
Тираж — 800
»Штампа: »СЛОВО« Краљево

УДК 930(08)

YU ISBN 86-80813-06-0

НОВОПАЗАРСКИ ЗБОРНИК

15

НОВИ ПАЗАР 1991.

NOVOPAZARSKI ZBORNIK
15

EDITOR-IN-CHIEF

Dr Ejup Muković

EDITORIAL STAFF

Dr Marko Popović
Dr Petar Vlahović
Radomir Stanić
Mr Izudin Šećević
Dragica Premović-Aleksić
Senko Ralljanin
Dr Ejup Muković

TRANSLATOR

Jelena Erdeljan

PUBLISHER

Museum »Raše Novi Pazar

YU ISBN 86-80813-06-0
Printed by »SLOVO« Kraljevo

IN MEMORIAM

ВЛАДЕТА ПАЛАМАРЕВИЋ
1935—1991.

У тренуцима када је савладао болест која га је последњу годину теретила, а верујући у његову снагу која није признавала болест, оптимизам и жељу за животом, нестао је из наших редова професор Владета Паламаревић.

Свачији живот је својеврсна историја, испуњена радошћу, надама, мукама и свим оним што живот пружа човеку. Није Владо био изузетак од тога, али је на животне тешкоће намерно заборављао. Бацао их је у други план да му не би реметиле ону другу лепшу страну живљења, једноставно, побеђивао их људском енергијом и оптимизмом, што је била његова карактеристика и животно опредељење.

Оне 1935. године, карактеристичне по бројним супротностима у свету а које су наговештавале светски рат, родио се у селу Годову код Тутина Владета Паламаревић. Управо, који месец пре његовог рођења, Годово је у време изборне кампање било поприште сукоба и јединственог кривоверја. У сукобу са жандармском патролом, која је дошла на кућу Паламаревића да их приведе на гласању, пале су жртве: Владетин отац, стрина и један жандарм; рањено је неколико лица, а неки су осуђени на доживотну робију. Годово је било у крви.

Неколико месеци потом родио се Владета. Оца није упамтио ни видео; остало је да га кроз живот пратиле приче и казивања.

По завршетку основне школе у месту рођења, у годинама послератним, мукотрпним, у немаштини и беди што их је иза себе оставио други светски рат и што их је задржавало крхко тутинско подиђе, Владета је наставио школовање. Завршио је учитељску школу у Новом Пазару. Поред младалачким оптимизмом, започео је учитељовање у тутинском селима Драга и Саш, остајући тамо изванредан утисак као педагог а још виши као човек. Отишао је одатле на студије, оградивши велом симпатија и пријатељства своје земљаке.

Владета Паламаревић је завршио студије књижевности на Филозофском факултету у Београду, а професорску каријеру започео у Основној школи «28. новембар» а затим био професор у Учитељској школи у Новом Пазару. Можда је тада, у тој средини, највише дошао до изражаја његова жеља да у животу постигне све, да од њега тражи немогуће. Он је био спортиста, фудбалер, одбојкаш; свирао је на виолини и хармоници, играо шаха и билијара. То му је, уз завршен педагошки рад, сигурно допринело да стекне велики

број пријатеља, да они који су имали срећну околност да га упознају постану његови поштоваоци. Његово сазнање, свакако да оним време, средину, да исказе поштовање према другим људима, а он је људе делио на људе и нељуде, чинило га је великим и поштованим у граду коме је поклонио свој радни век.

На нову дужност, секретара СИЗ — културе, а затим за секретара СИЗ-ова: образовања, културе, физичке културе и информисања, Владета Паламаревић је дошао у време одређеног културног замаха у новопазарском крају: све већа археолошка истраживања, етнографска рекогносцирања терена, реставрација, конзервација и презентација културно-историјских добара, Републичка смотра омладинских хорова, Ликовна колонија »Сопоћанска виђења«, Школа старих занатских техника, Сусрети књижевних критичара Србије, Октобарски сусрети књижевника, формирање и даљи развој културних институција у граду, издавачка делатност и сл. Свему томе он је дао свој печат, печат свога рада, лично и материјално и тако допринео реформацији једне заборављене културе и афирмацији града, отварању његових капија знатижељима.

Пуно наклоности Владета Паламаревић је имао према музејској делатности: материјалном положају, кадровским питањима, издавачкој делатности, сарадњи Музеја са одговарајућим институцијама у целој Републици и шире. Био је члан Редакција годишњака Новопазарски зборник, његов вишегодишњи лектор и технички уредник. Није се тога посла одрицао ни када је отишао на дужност директора Радио — информативне установе »Братство«. Тиме је овај град, који је Владета волео изнад свега и имао обичај да каже »Наш Сан Франциско«, у коме је имао широки круг људи, пријатеља, познаника, поштовалаца, сарадника, имао у Владети искреног сутрађанина.

Није Владета Паламаревић одустајао до последњег момента од упорног рада, настојећи да врло сложено послове обави савесно, да уложи себе, своје квалитете позиву за који се определио. Није га ни тешка болест могла спречити и за то је отишао у замаку рада и многих неостварених идеја. Ако је већ морао да умре, умро је лаком смрћу, без мучења, у кругу својих другара, са библијарским таком у руци. И лака смрт је својеврсна награда за доброчинство.

Ђуро Мушовић

IN MEMORIAM

ДР АНДРЕЈ АНДРЕЈЕВИЋ
(1935—1991)

Развој српске историје уметности пође се, нажалост, дуго усмеравао према објективним научним и културним потребама, нити сасвим у складу са захтевима истраживања и проучавања свих кључних зрста и делова уметничке и културне баштине на тлу Србије. Дешавају се противјеле, а у овој научној дисциплини стасавали су историчари уметности, усмерени претежно, а у почетку готово искључиво ка изучавању српске уметности средњег века. Касније је уследила појава историчара уметности који су се посветили проучавању српских уметничких споменика из времена турске доминације, затим уметности XVIII и XIX века и, најзад, модерног уметничког стваралаштва. Проучавање исламске уметности и одржавање наставе из ове области на Београдском универзитету тековина је најновијег времена. Благодарећи Андреји Андрејевићу и његовој изузетној личности, овај пионирски посао био је заснован на најбољи могући начин. За његово име управо је везано готово све оно најзначајније што је постигнуто у Србији у области изучавања исламског градитељства, сликарства, плетиве и примењене уметности. Зато је његова смрт невидовдански губитак за будућност исламике, али истовремено тежак погодак за српску историју уметности и Филозофски факултет на коме је Андрејевић као педагог формирао од асистента до ванредног професора. Остаио је неизбрисив траг и незаборавну успомену код својих студената и колега.

Професор Андрејевић се родио 25. октобра 1935. г. у Сарајеву. Потекао је из веома угледне интелектуалне породице. У месту рођења и у Београду завршио је основну школу и гимназију. Дипломирао је на историји уметности 1960. г. у Београду. Био је најпре запослен у Уметничкој галерији у Сарајеву као кустос, да би 1963. г. био изабран за асистента на Одељењу за историју уметности београдског Филозофског факултета. Као стипендиста Универзитета у Стразбуру био је скоро једну годину на специјализацији у оадашњем Институту за историју византијске цивилизације и медитеранског оријента. Магистрирао је 1970. г. а докторирао десет година касније. Његов магистарски рад под називом »*Лавра манастира у Фочи, њен значај и место у исламској уметности на нашим тлу*« објављен је 1972. г. у издању Института за историју уметности Филозофског факултета у Београду, а докторска дисертација »*Ис-*

ламска монументална уметност XVI века у Југославији угледала је светло дана као посебна књига у издању поменутог Института и Балканолошког института САНУ. После одбране докторске теме изабран је за доцента, а потом за ванредног професора Филозофског факултета у којем знању је окончао свој еминентни педагошки рад.

О Андреји Андрејевићу као човеку може се говорити готово као о непоновљивој личности, испуњеној племенитим и хуманим осећањима којима је пливао своје пријатеље и познанике. Човек без зле мисли, добродушан и благороман, осетљив и префињен, деликатан и нежан, остао и брижан, тих и смеран, продуховљен и отмен, стрпљив и предусретљив, професор Андрејевић је међу свим колегама био узор поштења и честитости, скромности и достојанства. Темељан и систематичан, свим пословима је приступао скрупулозно и до краја професионално, са осећањем дубоке одговорности према струци и науци којој је посветио читав свој живот. Он није ништа за импровизације; никада није изиритирао размишљањем шта поступао, а још мање шаљиво. Био је склон критичном преиспитивању научне аргументације више него многи истраживачи. Зато је сваки његов научни рад дефинитивно оформљена творевина без потребе да се било у чему мења. Његови радови су својеврсна кристализација и сублимација праве научне мисли. Није прилика да се дубље осврћемо на његове научне домашаје, али се морају истаћи само нека битна обележја његових књига и осих студија које имају капитално значај за развој српске и југословенске историје. Књига *»Аџија џамија у Фочи«* представља прву модерну писану монографску студију о једном исламском градитељском споменику објављену у Србији. Постала је модел како треба научно обрађивати монументална дела исламске сакралне архитектуре. С друге стране, овом монографијом аутор је уверљиво показао да Аџија џамија — својеврсно ремек дело — у чему, осим по димензијама, ниже изостајала иза знаменитих цариградских градитељских здања оне врсте.

Кључно Андрејевићево дело *»Исламска монументална уметност XVI века у Југославији«* открива све релевантне врлине аутора као истраживача и научног прегаоца. Посвећена исламској архитектури у Југославији, односно куполним џамијама, у раздобљу када је ово градитељство било на врхунцу, а настала после дугогодишњих теренских и других истраживања, ова књига успоставила неизмењиву, поуздану и снажну научну представу о најважнијим градитељским дометима и остварењима доносећи потпуно нове резултате, који не само да померају границе скромних знања о овој проблематици, већ која указује на свим нови методолошки приступ, који је нисам променио у обради свих суштинских питања сакралног исламског неимарства ове епохе у нашој земљи.

Опсежнији научни рад *»Претварање цркава у џамије«* улази у ред оних студија које и тематски и методолошки, а посебно по исходу извршених истраживања, чине одређену научну прекретницу доносећи мноштво нових и непознатих података о једној познатој али неистраженој појави, а који му као проблем осветљавају са различитих становишта и који га научно верификују као питање од изузетног значаја за боље разумевање сложених процеса и односа у цивилизацијском, конфесионалном, политичком па и градитељском погледу. Акрибичан и максимално научно заснован рад *»Архитектура и зидно сликарство XVI века Царске џамије у Сарајеву«* показује с колико је усредређености и прилежности изучен један од најрепрезентативнијих исламских

споменика у вашој земљи и с колико је суштворности предочена његова богата историја и високолика лепота архитектонских облика и склопова, а посебно од зуба времена тешко страдалих зидних декорација.

Посебно поглавље у животу и научничкој активности А. Андрејевића чини његов прилог и надокнут однос према Новом Пазару и градитељској баштини овог града. Он је за Нови Пазар био виртуозно везан. Откривајући пајере у његовом културно-историјском наслеђу невиђену ризницу тема којима ће се током целог свог живота компетентно бавити, он је откривао људе о којима је био чврсто везан пријатељским осећањима. Сврадиа с њима обезбеђивала је узајамне подстицаје у истраживању и цењивању новопазарских споменика.

Колосалан је допринос овог даровитог и дилетантског историчара уметности и изучавању новопазарске културне баштине. Иако је било и пре појаве А. Андрејевића успешних покушаја у научној валоризацији споменика исламске провенијенције у граду на Рашкој, овај стручњак је, несумњиво, стекао највеће заслуге што је ове споменике вредновао критичким методима историје уметности и што им је с поуздањем одредио место у исламском градитељству на тлу Југославије и шире. Његов целовит, врсна прегледан, али и сажет научно-популаран текст *»Споменици исламске уметности«* објављен у монографији *»Нови Пазар и околина«*, Београд 1969, као и прилог ове врсте о џамијама, хамамима и другим грађевинама као и о гробљима у свом граду, који је сачињен на основу научно проверених факата. Његова узорна студија *»Алиџа-ајем џамије у Новом Пазару«* објављена у »Зборнику Светозара Радојчића«, Београд 1969, а потом у првом броју »Новопазарског зборника«, Нови Пазар 1977, спрелава се међу оне радове који ће оставити видљиви траг у утемељавању критичке научне мисли у Србији када је реч о споменицима исламске уметности, при чему се, наравно, изедвог тренутка не заборавља значај ранијих покушаја. О овом споменику првог реда Андрејевић ће се на други начин бавити у својој већ поменутој књизи о монументалној исламској архитектури XVI века у Југославији. Он ће мањег значаја је прилог *»Два новопазарска амаиат«* који ће у библиографији исламских споменика сачуваних у ранској области заузимати високо место, а посебно у библиографији Андрејевићевих одмерено, строго и дисциплиновано писаних текстова.

А. Андрејевић је за живота почео да пише књигу мањег формата и обима, која је требало да буде посвећена Алтун-алиј џамији и осталим џамијама у Новом Пазару, а објављена у издању Републичког завода за заштиту споменика културе, у поједној едицији *»Научно-популарне монографије«*. Нажалост, није стигао да је заврши. Спрелача га је опака болест и онемогућила прерана смрт. Предосећајући да неће стићи да напише ову књигу, јер га је болест предупређивала да оствари и друге пројекте и већ га била одвојила од његових студената и колега, са сетом ми је казивао да ће је ипак завршити, у нада, заиста, нисам желео да сумњам, верујући да ће се ипак ишчупати из чељусти тешке болести. Жеља му се није остварила. Многе је креативне и племените замисли и идеје заувек одвео за собом. Оставаио нас је да жалимо што га више нема међу нама, што му је живот, који је чесно и поносито проживео, био тако кратак.

У српској историји уметности А. Андрејевић није имао свог правог претходника од кога би могао да учи и да му буде следбеник. Учио је и научио стране језике (француски, енглески, турски, арапски) да би могао да стиче шира знања, јер и поред лепих резултата које су постигали сарајевски исламисти и оријенталисти, па и неки други познаваоци исламске уметности, он није

могао да се задовољи са знањима стеченим из оскудне домаће литературе и на основу познавања споменика на тлу наше земље. Зато је, често препуштен самом себи и без одговарајуће подршке, путовао по исламским и осталим земљама света и Европе не би ли што боље упознао дела и достигнућа оријенталне цивилизације и на правим изворима обогаћивао своја знања. Ма колико звучало анахроно па и парадоксално, Андрејевић је био својеврсни аутодидакт, јер ни у једној школи у Југославији, а поготово не у Београду, није могао да уобличи жељена специјална знања о исламској материјалној култури и уметности. До тих знања и обавештења дошао је и доспевао обилазећи и документујући споменике и читајући књиге и студије на страним језицима, купујући их уз не мале материјалне жртве и одрицања, пошто их није било у Југославији, нити је до њих без куповине могао доћи. У натпевању и пермаментној размени информација и књига са својим пријатељима и колегама на универзитетским катедрама и научним институцијама широм света такође је надопуњивао то што на некој специјалистичкој школи није могао да научи. И тек када је сматрао спрео и постао водећи познавалац уметничких споменика исламског порекла и припадности и научник без озбиљне конкуренције у Југославији, када је на Катедри историје уметности у Београду заузимајући његовом присуству створена прва пут могућност да студенти неродостојно уче исламску уметност, Андрејевић беспоштедно и трагично одлази са сцене када је најпотребнији. Колико година треба да протекне да би Србија добила знање европског формата какав је био професор Андрејевић — тешко је рећи. Дотле ће студенти и други радознали бити лишени могућности да слушају занимљива и садржајна предавања и да читају инвентивне текстове овог образованог и осјетљивог професора.

Колико год је Андрејева смрт болна за његову скромну и вољену породицу, постоји нешто мала утеха у томе што је радом и делом обележио своје име и име породице, што га пријатеље никада неће заборавити и што ће га памтити генерације студената према којима је увек био очински благ, пажљив и бескрајно стрпљив. После њега у Београдској школи историје уметности остаће велика празнина. Нестало је педагога који је студентима и магистрантима могао да пренесе ретка и јединствена знања, која је дуго и стрпљиво стицао изучавајући исламску уметност и својим и умом. Зауек је отишао стручњак који није имао премца не само у Србији, већ знатно шире. Собом је однео огромну ерудицију, а да је никада није на прави начин искористио.

Међу српским историчарима уметности био је усамљени и једини рођени исламист, научник који још није био достигао свој зенит, али који је одавно био стекао ретко достижан углед у научном свету. Много ће времена протећи да Србија и њена исламика добију сваку комплетну индивидуалност. Непроучена споменици исламске културне сфере у Србији и Југославији, као и они по свету, који су, благодарећи његовим открићима дела српских мајстора, дуго ће чекати свог аутентичног и компетентног истраживача и тумача. Јер, одласком Андреја Андрејевића који, нажалост, на Катедри није оставио свог наследника, нема личности која би га заменила. Тога постајемо свесни упућени пред повором који се отвара његовом неправедном и невидовданском смрћу. Можда ће Андрејевићев одлазак без повратка најдубље осетити Нови Пазар, град чије је споменике на прави начин научно афирмисао и о којима је најузвишеније размишљало. »Новопазарски зборник« из редова својих прагоцених сарадника губи једног до којег му је увек било посебно стало. Његов

уредник у Андреји је имао другог пријатеља, а писац ових редова честитог колегу, поводом чије ће смрти остати тужно запитан: да ли му је нешто за живота на жао учинио, јер он то није заслужио.

Радомир Стојић

Др Марко Поповић
Археолошки институт
Београд

УДК 725. Г. (497-11)
Оригинални научни рад
Примљено: 1. 08. 1991.

СЕБЕЧЕВО И СЛАТИНА
— остаци средњовековних насеља, некропола и цркава —

Вишегодишњи истраживачки радови, који се изводе на ширем комплексу средњовековног Раса, поред систематских археолошких ископавања тврђаве Рас, Трговишта и Соколјана, обухватају детаљно археолошко рекогносцирање подручја општина Нови Пазар и Тутин, као и мања сондажна истраживања на неким од евидентираних локалитета. Посебна пажња у оквиру овог обимног посла била је посвећена археолошкој проспекцији непосредне околине тврђаве Рас и манастира Соколјани. У раздобљу између 1984. и 1989. године обрађена су подручја Слатине, Себечева, Шаваца и Забрђа, односно села која окружују Рас и Трговиште, као и села око Соколјана — Грачане, Дољани, Глоговик, Бољи и Чукоте.[1]

И поред бројних новооткривених локалитета добијени резултати, посматрани у целини, не би се могли сматрати задовољавајућим. Евидентирани локалитети у односу на своју бројност и хронолошко одређење не одговарају стварно стању насељености овога подручја у раздобљима праисторије, антике и средњег века. Уколико се овај резултат не би критички размотрио, дошло би се до закључка да је крај око Раса и Соколјана, где готово сви откривени локалитети потичу из XIV—XVII века, насељен тек у овом раздобљу, што се сигурно не може прихватити као тачно. Занемарено је да је слична појава уочена и на ширем подручју југозападне Србије.[2] Разлоге оваквог стања, којих има више, првенствено треба тражити у недовољној усавршености методолошког поступка који се примењује при археолошким рекогносцирањима, а који се углавном заснива на анкети становништва и анализи индикативних топонима. У зависности од подручја на коме се примењује, овај метод даје боље или лошије резултате, што је у непосредној вези са одликама рељефа, распоредом одређених врста вегетације, односно начином експлоатације земљишта. На подручјима са интензивном земљорадњом уочавање трагова археолошких локалитета знатно је олакшано. Насупрот томе у областима које су претежно под шумама и ливадама, са мало обрадивог земљишта као што је то овде случај, откривање трагова локалитета без задате архитектуре представља веома сложен проблем. Међу евидентираним локалитетима око Раса и Соколјана углавном су заступљени они са јасно уочљивим материјалним траговима, као и они чије је постојање посведочено у сачуваној топономастици или у народној традицији. Ове одлике чешће имају локалитети млађег хронолошког хоризонта док су налазишта из старијих епоха, по материјалним остацима који су слабије очувани, теже уочљива. Све то захтева и примену других метода /аеро снимања, анализе микролокација и др./ за које, у нашем случају, није било могућности. С обзиром на расположиву

грађу, у овом раду ограничили смо се само на анализу средњовековних и новосредњовековних налазишта на подручју села Слатина и Себечево, која пружају доста поуздану слику о стању у непосредној околини Раса, одређено боље рећи Трговишта, у време пред турска освајања и даље током XVI и XVII века.

Данашње село Себечево спада међу просторно највећа насеља у околини Новог Пазара. Обухвата долину средњег и доњег тока Себечевске реке и побрђа са обе њене стране. Дужина села од ток реке до њеног ушћа у Рашку износи преко осам километара, а ширина између два и четири километра. Ово пространо подручје подељено је на више засока, од којих су неки у ранијим школама сматрани посебним селима.[5] У Горњем Себечеву то су Кута и Враћевац изнад леве обале реке на падинама брда Враћевац, и Гинићи на речној тераси изнад супротне обале. Даље према Доњем Себечеву су Марјановићи, Бубреговићи изнад леве обале и Смаковићи на речној тераси са десне стране. Даље низводно су Зеленовићи, између реке и великог врха /кота 1079/ и Бобовик на падинама које се спуштају према ушћу Себечевске реке у Рашку. Преко пута Бобовика на падинама изнад леве обале су Спужановићи на које се наслања Градина са остацима тврђаве Рас.

Село Слатина, просторно нешто мање од Себечева, обухвата побрђа изнад тока Слатинске реке, десне притоке Рашке. Према истоку, од суседног Себечева дели је брдо Бајур /или Бачвор/ и Равни Гај, а од сопоћанских села према северозападу Сијеч брдо. Простор данашњег села Слатина, који није интензивно насељен, подељен је у више засока. Лево од реке су Правановићи и нешто даље Црнова, на самом рубу Пештера. На падинама изнад десне обале реке су Добрепи, затим Слатина као средиште села, и даље низводно Лелетићи. Крај самог ушћа Слатинске реке у Рашку су Багрв. Извори минералне воде више Лелетића, које народ назива слатинама, сигурно су условили саздању назив села.[6]

Подаци из историјских извора, који би се евентуално односили на Себечево и Слатину или неке од њихових садашњих засока, још увек су неповољно проучени. То се, углавном, односи на турске дефтере који још увек нису обрађени, а где би се могли очекивати значајни подаци. Колико нам је познато, у нашим средњовековним изворима ова села у непосредној близини тврђаве Рас и Трговишта се не помињу. Њихова имена налазимо тек у Сопоћанском поменику[7] који је настао крајем XV века, а даље допуњаван током XVI—XVII века. Поред Себечева и Слатине ту се помињу и њихови садашњи засоци, некада посебна насеља Црнова /Д併ови и Чељови/, Рогиће /Рогови/, Правановићи /併併ови/, Бубреговићи /Бојкрговићи/. У недостатку подробнијих података из историјских извора за проучавање прошлости ових насеља, драгоцена су сазнања до којих се дошло у току археолошких рекогносцирања и сондажних истраживања. На подручју ова два села евидентирано је преко тридест локалитета са остацима насеља, некропола и цркви (Сл. 1), који се највећим делом могу временски определити у раздобље између XIV и XVII века.[8]

Остаци насеља

У себечевском засоку Брунчевићи, на југозападним падинама, под Великим врхом налази се локалитет Грчке куће (1). Крај раскрснице сеоских путева за Зеленовиће и Брунчевиће запажа се десетак увала различитих величина које

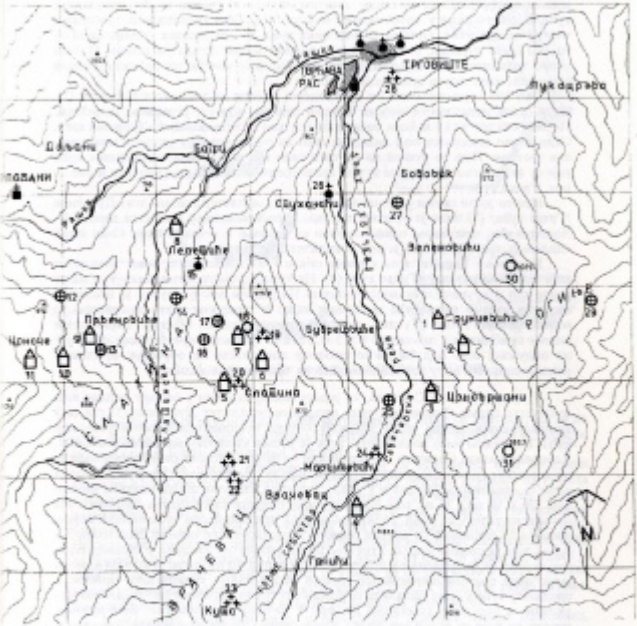
ТРГОВИШТЕ
ПЕТРОВА РАС
Лукодарево
Бобовац
Сдуванци
Зелеовићи
Перовићи
Доњи Доброшевци
Доброшевци
Доњи Доброшевци
Доњи Доброшевци
Доњи

несумњиво представљају остатке кућа делимично укопаних у падину. Само на једном месту јасно се уочавају трагови зидова и угаони камен некадашње куће. И нешто даље у шуми запажа се једна издвојена групација са траговима четири до пет кућа. Остаци зидова оних кућа до пре десетак година били су знатно боље очувани, али су каснијим камења већим делом уништени. Поред ове локалитет под дебелим слојем лишћа, нису уочени површински налази керамике, нити други археолошки налази.

Око 300 м југоисточно од претходног, налази се локалитет Селиште (2). Овде су на више места нађени камени зидови, али су, углавном, поваљени. Поред осталог ту су нађени тесани камени, као и лепо обрађени блокови сиге. Сада је цео локалитет под лиздом тако да се не запажају никакви површински трагови. Има се утисак да би се и овде могла очекивати групација кућа које су вероватно припадале истом каснисредњовековном насељу као и ове са лок. Грчке куће.

Нешто даље према југу, на падини изнад основне школе, на лок. Дузарице /Грчке куће/ (3) било је трагова зидова. Према казивању власника имања Ф. Хаџиђорђића, приликом орања нађени су камење и комади сиге. Сада нема видљивих трагова пошто је цео локалитет под лиздом.

У засеоку Гаваћа, изнад десне обале Себечевке реке, међу локалитет који мештани називају Грчке куће (4). На терасастом терену запажају се мање увале као и групације са доста камена. На једном месту очувао је правилан низ који указује на могуће постојање зида. У северном делу локалитета, уз асфалтни пут према Тутину, постоје трагови једног објекта правоугаоне основе приближних димензија 6 х 3 м, готово правилне оријентације север-југ по подужној оси. Будући да се простор локалитета не обрађује, приликом рекогносцирања нису уочени површински археолошки налази.

У средишту села Слатина, на једној мањој заравни у оквиру падине која се спушта према Слатинској реци налази се локалитет Дуварице (5) где се у конфигурацији терена јасно запажају остаци неколико делимично укопаних кућа. На нижем делу локалитета, који се према казивању власника имања Ж. Аскановића назива Селиште, по површини се налазе уломци полисредњовековне керамике, али нема јасних трагова зграда. Нешто даље на једној липади види се неколико утонулих и у траву зараслих камених плоча сличних димензија /70 х 50 цм). И на том простору има површинских налаза керамике. На овом локалитету су 1988. године обављена прелиминарна археолошка истраживања.[7] Откривени су остаци једне куће правоугаоне основе, димензија 3 х 3,5 м, која је својом једном страном била делимично укопана у падину. Кућа је у целини била грађена од дрвета. Имала је под од набијене земље на коме се јасно виде трагови интензивног горења са комадима угљенисаног дрвета. У средишту куће у поду налазила се једна већа грубо обрађена плоча, делимично укопана и окружена комадима камена. У питању је, вероватно, база дрвене дирка на који се ослањала горња конструкција крова или спрата, уколико је постојао. У североисточном углу куће, доста од претпостављеног улаза, налазило се огњиште без неке посебне конструкције. У слоју пепела и гара у огњишту нађени су делови три кресуље, као и више фрагмената једне веће посуде са урезаним талласастим орнаментом на хоризонтално разгрнутом ободу (Сл. 2). У слоју изнад пода, поред ретких уломака зеленоглеђосане керамике, нађен је и један гвоздени хатанал. Сви ови налази имају блиске паралеле међу материјалом млађег средњовековног на Трговишту, тако да се могу датовати у XVI—XVII век.

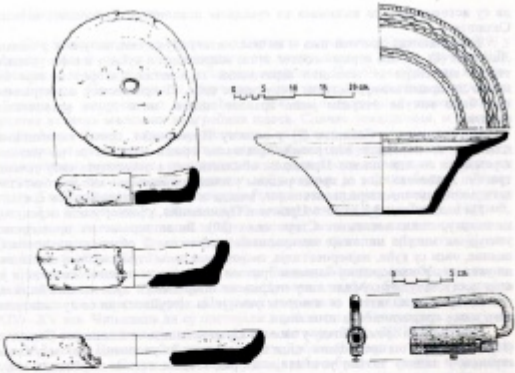

2. Налази из куће са лок. Дуварине у Слатини

Судећи према резултатима ових истраживања може се претпоставити да се на локалитету налазила групација од неколико сеоских кућа, које су, можда, све припадале једној породичној задрузи.

Нешто даље према североистоку налази се локалитет који мештани називају Код Куле (б). У питању су остаци једног објекта, грађеног од камена у сухозиду, са зидовима очуваним преко два метра висине. Зидови су сада натрвени кровом и цео простор се користи као штала. У непосредној близини налазе се остаци још три зида који су припадали другим објектима. Остаци ових грађевина очигледно чине шесобинску целину са остацима кућа на Дуваринама. О каквим се грађевинама ради и из кога су времена, тешко је рећи пре пробних истраживања. Има се утисак да би сви боље очувани зидови могли припадати једној богомској кули из XVIII—XIX века. На такво датовање могли би да укажу и ретки налази керамике са локалитета.

У средишту данашњег села, у непосредној близини извора Краљевац, налази се истоимени локалитет (7), који са претходна два, вероватно, припада истој шесобинској целини. Према казивању власника имања Јаблана Асковића, у његовој ливади се запажају подземни трагови зидова. По боји траве у сушним раздобљима уочава се виши зидови, који образују неколико просторија на приближној површини, димензија 40 к 30 м. Само на једном месту низире се и површински траг зида, али с обзиром да је цео простор локалитета под травним покривачем, покретних археолошких налаза нема. Стога није могуће ни позуздано датовати остатке грађевина, али се може претпоставити

да су истовремени са налазима на суседном локалитету Дуварини, односно Селиште.

Насеобинских трагова има и на локалитету Дуварине, на улазу у засеок Лелетиће (8). Са обе стране сеоског пута, испред првих кућа, у конфигурацији терена примећује се неколико заравњених терасастих платформи које би могле да представљају остатке порушених кућа. Површинским осматрањем није било могуће открити јасне трагове зидова, нити друге археолошке налазе.

На локалитету Селиште (9) у засеоку Првановић, према казивањима власника из породице Митровић, приликом оранја налази се на уломке керамике и комаде шљаке. Приликом обиласка овога локалитета нису уочени трагови грађевина, док се према ретким уломцима керамике могло констатовати постојање непосредновековног, можда и старијег насеобинског слоја.

На падини између засеока Цриоче и Првановића, у једној ували окренутој ка истоку, лежи локалитет Старо село (10). Више терасастих проширења указују на могуће положаје некадашњих грађевина. С обзиром на положај падине, овде су куће, највероватније, својом западном страном биле делимично укопане. У непосредној близини трагова кућа налази се један извор који је сада доста запуштен. Мада нису откривени површински археолошки налази, део амбијента локалитета са извором указује на могућност да се ту налазили нека мања средњовековна насеобина.

Нешто даље према западу у засеоку Цриоча налази се локалитет Селиште (11). За разлику од претходног, овде су трагови кућа укопаних својом јужном страном у падину знатно уочљивији. Поред гомила камења које испуњавају некадашње унутрашње просторе грађевина видљиви су и трагови зидова. Ретки површински налази керамике указују да се овде ради о остацима једне насобине из XVI—XVII века, мада се постојање и старијих трагова не би могло искључити.[6]

3. Предмет непознате намене са лок. Грчко гробље у Цриочи

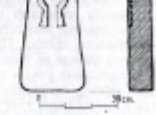

4. Усадник са викрополе Грчко гробље у Слатини

Некрополе и цркве

Око један километар северно од Селишта испод врха Кршић /кота 919/ у Црноћи налазе се остаци некрополе на месту званом Грчко гробље (12). Локалитет захвата простор приближне површине 50 х 50 м обрастао храстовом шумом. На некрополи сачувано је неколико вертикалних надгробних обележја — усадника од необрађеног или само притесаног камена, као и десетак великих масивних надгробних плоча. Слично усадницима, и плоче су необрађене. Према казивању мештана, на једној плочи, које више нема, налазила се фигурална представа, наводно лик девојке. У новије време, у послератним деценијама, са локалитета су разношени споменици, тако да су ничеизм сви боље класани усадници међу којима је већина била у облику крста. Такође је постало и више надгробних плоча од којих су неке биле дуге и преко 2 м. Уз некрополу, како нас је обавестио власник имања Ђаши Муслић, некада се налазила и једна мала црква од које нема више видљивих трагова. Приликом орања на томе месту нађен је један металан прстен чија нам намена није јасна (Сл. 3).

Према облицима сачуваних надгробних споменика, посебно масивних необрађених плоча, Грчко гробље у Црноћи спадало би у ред старијих некропола на свом подручју. Настанак некрополе могао би се датовати у XIV—XV век. Чињеница да су постојали и усадници у облику крста указује да је на овој некрополи сахрањивање вршено и током XVI—XVII века.[8]

У засеоку Превоснићи, на локалитету Дубље (13) налазе се остаци једне мање некрополе. Сачувана је само једна грубо обрађена велика надгробна плоча /2 х 0,50 х 0,27 м/ са клесо засеченим шницама. Има индиција да је постојало више оваких плоча. Неке од њих се сигурно још увек налазе под слојем хумуса, али је већина временом разнета. Очувано је и неколико усадника обликованих најчешће у виду крста, док су два вертикална белега у виду плоча са рељефном плиткорезаном орнаментиком која подсећа на рад у дрвету (Сл. 5). На некрополи, судећи према очуваним споменицима , јасно се издваја старији хоризонт из XIV и рапог XV века и млађи XVI—XVII века, коме би одговарали усадници.

Према казивању мештана, крај некрополе се некада налазила и црква. Сада на томе простору нема површинских трагова грађевине, поврх је очигледно да је камен са локалитета разношен.

Изнад десне обале Слатинске реке, у шуми крај сеоског пута, налази се локалитет Грчко гробље (14) са остацима некрополе. Надгробна обележја највећим делом су уништена, а преосталих седам усадника је дислоцирано. Међу њима једна је у виду крста (Сл. 4) док су остали у облику вертикалних плоча са урезаном стилизацијом крста у кругу, на предњој страни. Ови плочасти усадници углавном се могу датовати у XVII век, док би крст уклесан на коришћене некрополе у позном XVIII веку.[10]

На једном месту у оквиру некрополе налази се гомила камена пречника око 5-6 м коју мештани називају црквином. Није искључено да се на том простору можда налазила нека мања гробљанска капела.

На сеоском гробљу у засеоку Лепетиће (15) постоји црквица која мештанима још увек служи као култно место. Њени остаци археолошки су истражени 1988. године. Откривени су делови зидова које делимично укопане у земљу, од које је остало сачувано само ово што је било грађено испод равни терена (Сл. 6).

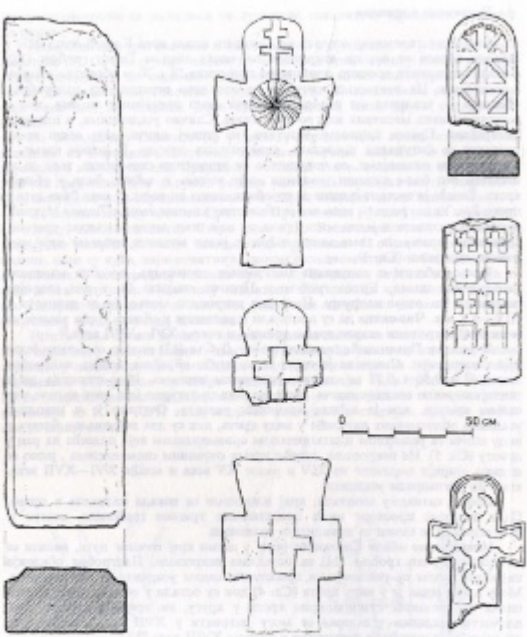

5. Надгробни споменици са некрополе Дубље у Преновићима

Црква је била правоугаоне основе без апсиде са димензијама унутрашњег простора 5,20 x 3 м. Остаци зидова очувани су у висини око једног метра, што, у ствари, представља висинску разлику између пода и нивоа околног терена. Били су грађени од притесаних блокова камена и комада сиге и уз употребу лепо клесаних плоча које потичу од неке старије грађевине. Камен је био везан малтером са доста креча. Судећи према очуваним траговима, изгледа да су и зидови у унутрашњости прво били малтерисани спољним малтером.

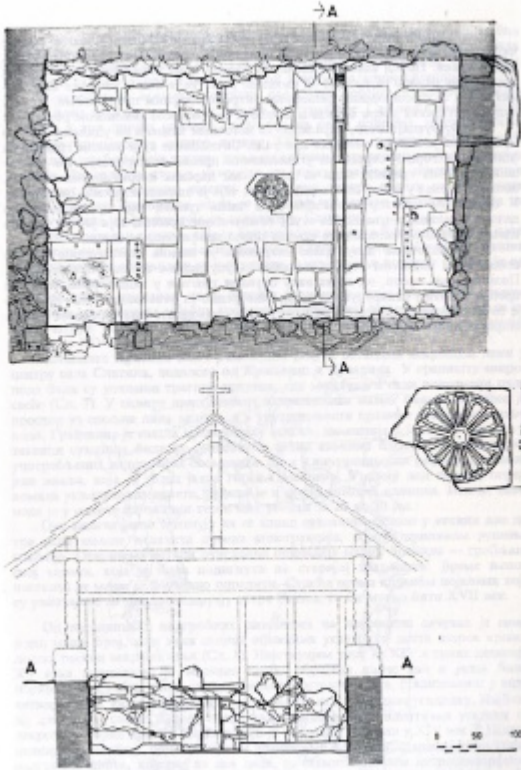

6. Лелетиће, Црквина — основа цркве са попречним пресеком и детаљем подне розете

Под у цркви био је поплочан добро обрађеним каменом плочама различитих величина, дебљине 6 до 9 см. Део пода у средњем простору цркве, није сачуван. Поред камених плоча, за израду пода коришћени су и комади прозорских оквира са рушама за гвоздене решетке, а има и уломака надгробних плоча са стилизованим рељефним антропоморфним представама. У поду испред олтарских двери налазиле се плоче са урезаном вивовском розетом.

У конструкцији пода, паралелно са источним видом а на удаљењу од 1,50 м, сачувала је основа олтарске преграде. Сачињавале су је камене гредице са жљебом на горњој страни за углављивање дрвене конструкције. На основу положаја ових гредица види се да је осим царских двери, ширине 0,70 м, постојао и улаз у олтар са северне стране, чија је ширина износила око 0,60 м. У олтарском простору налазила се и часна трпеза, чији су дислоцирани делови у целини сачувани. На стубу осмоугаоног пресека, који је био заједно клиан са стопом, налазила се камена плоча профилисаних ивица.

У југоисточном делу цркве откривена је зидана конструкција са два степеника и подестом који се налазио са унутрашње стране улаза у цркву. Положај ових врата, од којих нису очувани трагови у видној маси, може се претпоставити у оквиру јужног зида, непосредно уз југозападни угао. Као што је то био случај са подом, и у конструкцији степеништа има уграђених делова старијих декоропорника.

7. Слатина, Грчка црква — основа

Сонда уз југоисточни угао показала је конструкцију зида који је био грађен као подзид, ширине 0,50 м. То показује да је црква и првобитно била укопана у околни терен за 1 до 1,30 м. Надземни део грађевине, који данас недостаје, највероватније је био грађен од дрвета и покривен шиндром.

За одређивање времена настанка ове прве основне елементе пружају одлике њене архитектуре, као и детаљи конструкције. Сви ови елементи, који се срећу и код других сличних грађевина на овом подручју, пружају доста поуздане хронолошке оквире позног XVI и првих деценија XVII века.[9] Занимљив проблем који захтева даља разматрања представља појава старијих спојница. За сада је тешко утврдити са којих грађевина потичу. Постоји могућност да су класични комади прозорских оквира донети са порушених здања суседног Трговишта, мада се не може искључити ни претпоставка да потичу са неке грађевине која се налазила у Слатини.

После разарања прве, које се хронолошки не може ближе одредити, цели рушевине су остале и даље поштовано купиште. Обрушени делови старијих зидова обиљавали су у сухозиду, а унутрашњи простор чишћен је од земље и камена.

Око прве налазила се и старија некропола, која је наслеђем делом уништена укопавањем млађих гробова. Од старијих споменика преостале су само четири масивне грубо клесане надгробне плоче, које, највероватније, потичу из XIV или прве половине XV века.

Локалитет Црквина или Грчка црква (16) са остацима некрополе лежи у центру села Слатина, недалеко од Краљевца и Дуварина. У средњој некрополе били су уочљиви трагови цркве, где мештани и сада повремено пале свеће (Сл. 7). У оквиру археолошких истраживања мањег обима, очишћен је простор уз спољна лица зидова, а у унутрашњости цркве откривен је ниво пода. Грађевина је имала правоугаону основу, димензија 3,5 x 2,4 м. Зидови у техници сухозида били су грађени од већих камених блокова и секундарно употребљених надгробних споменика. Под у унутрашњости рађен је од набијене земље, које је услед јаког горења запечено. У слоју над подом, поред комада угљенисаног дрвета, нађено је и доста кованих клинова. Иначе, ниво пода је у односу на околни терен био укопан за 20 до 30 см.

Ова налази јасно показују да се испод сухозидне основе у висини два до три реда камена налазила дрвена конструкција, која је приликом рушења спаљена. Откривени остаци очигледно припадају мањој бровнари — гробљанској капели, која је била подигнута на старијој некрополи. Време њеног настанка не може се поуздано одредити. Судећи према сличним појавама које су убичајене на широм подручју старе Рашке, то би могао бити XVII век.

Од некадашњих надгробних споменика на некрополи сачувао је само једна мањи број, који ипак својим обилјима указују на доста широк хронолошки распон сахрањивања (Сл. 8). Најстаријем типу из XIV и првих деценија XV века припадале би масивне грубо обрађене плоче као и једна боље обрађена надгробна плоча са рељефном представом крста, стилизованог у виду четвороцвета. Иста стилизација крста налази се и на једном усаднику. Најближу аналогију овоме налазу представља један готово идентичан усадник са некрополе поред цркве у Дежеву, који је поуздано датован у XIV век.[10] Нешто познијем раздобљу, односно првој деценијама XVI века, припада једна танка надгробна плоча, клесана из два дела, са схематизованом антропоморфном представом у плитком рељефу. Овоме типу надгробне плоче одговарао би усадник у виду антропоморфног крста, постављен испод главе покојника, као

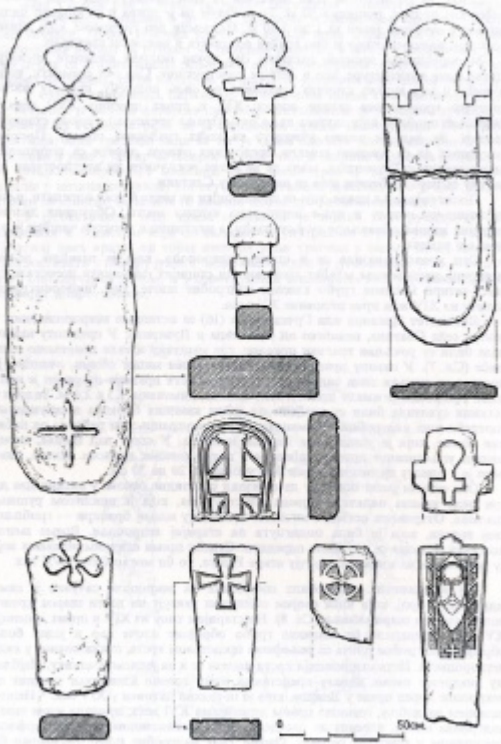

8. Слатина, Грчка пряка — надгробни споменици са некрополе

и стубасти споменик у виду пишана који је обележавао супротни крај гроба. На постојање оваквих троструких надгробних обележја и на овој некрополи указује више откривених дислоцираних уломака. Овај занимљиви вид обележавања гробова посведочен је и поуздано датован на некрополама оближњег Трговишта,[16] затим у Балетићима[17] и на бројним другим некрополама у околини Новог Пазара. Поред ових, на некрополи уз цркву у Слатини постоје и целичасти усадници са урезаним представама крста, међу којима је и један рађен од мермера. Међу очуваним споменицима најмлађи би био усадник од белог мермера, тзв. студеничког типа, са геометријски стилизованом рељефном предлиском покојника. Овај тип споменика на ширем подручју југозападне Србије датује се у XVIII век.

Имајући у виду добијене резултате, могло би се закључити да ова некропола постоји већ у XIV веку и да се ту континуирано врши сахрањивање и у познијим раздобљима. На некрополи је у XVII веку подигнута капела—бранара, уз коришћење старијих надгробних споменика XIV—XVI века као грађевинског материјала. Уз бранару настављено је сахрањивање током XVII века, али изгледа да је било гробова из XVIII века.

У центру Слатине, недалеко од Цркве, налазе се остаци још једне некрополе на локалитету Грчко гробље (17). Сачувано је неколико грубо обрађених плоча, које су већим делом утонуле у земљу. Има и гробова који су били означени камењем обухватајући неуобичајено велики простор (2,60 x 1,30 м). Правилно су оријентисани запад-исток и са западне стране имају по један грубо обрађен, или сасвим необрађен усадник. Има и дислоцираних усадника у виду обрађених танких камених плоча. На једном месту у оквиру некрополе налазиле су трговачка зида ширине 0,40 м, која би, судећи по оријентацији, могло припадати неком сакралном објекту.

Око 200 метара источно од Грчког гробља постоје трагови још неколико гробова (18). Очувано је више обрађених камених који су утонули у земљу и један нишан са кружно обликованом чалмом. Судећи по облику овога нишана могло би се закључити да се на локалитету налазе остаци муслиманске некрополе из XVIII или XIX века.

Такође у центру села, на њиву Велизара Аксовића (19), постоји још једна мала некропола са неколико гробова који су омеђени камењем и обележени усадницима са западне стране. Рађени су у виду обрађених камених плоча без никаких представа. Ова некропола слична је оној на оближњем локалитету Грчко гробље.

На локалитету Турчуље (20) у непосредној близини Дуварина у Слатини налазе се остаци некрополе са петнаестак надгробних споменика, који су утонули у земљу и обрасли травом. Сви припадају типу грубо обрађених усадника без никаких натписа. Према очуваним споменицима ова некропола се не може ближе временски одредити.

У засеоку Добрини, у јужном делу села Слатине на локалитету Гробље (21), постоји сачувано неколико надгробних плоча делимично дислоцираних и утонулих у земљу. Већина их је грубо обрађена и неправилно правоугаоног облика, што указује на могуће датовање ове некрополе у XIV—XV век.

Нешто даље према југу налазе се остаци још једне некрополе на локалитету Молитва (22). Према казивањима мештана ту је постојало неко гробље са кога су повађени и уништени сви надгробни споменици. Сада је то ливада, а само у једној међи сачувана су два дислоцирана и поломљена усадника. Један од њих има облик крста и својим обликом близак је споменицима XVII века.

Са друге стране Врачевца, у себеченском засоку Кута, једно место носи топоним Грчко гробље (23). Сада је то ливада на којој више нема никаквих трагова надгробних споменика. Старији мештани се сећају да их је некада било али су временом поваљени.

Локалитет истога имена, Грчко гробље (24), постоји и у засоку Маринковића изнад леве обале Себеченске реке. На простору зараслом у шипражје и доста неприступачном, назире се неколико грубо обрађених хоризонталних надгробних плоча. Према казивању злосника имања М. Маринковића у шипражју их је сачувао већи број, али им се не може прећи. По свему судећи, у питању је старија некропола из XIV—XV века.

У себеченском засоку Бубреговића, на врху купасте главице, обрасле старим храстовима, непосредно изнад соског гробља, налази се Црквина (25). На локалитету су 1987. године вршена сондажна истраживања мањег обима.[10] Том приликом откривени су остаци мање прве правоугаоне основе са благо заобљеном источном страном, димензија 6 x 3,20 м. Темељи су јој били грађени у сухозиду од доњег камена који лежи на здравици (Сл. 9). Изнад темеља биле су постављене веће надгробне плоче у секундарном положају.

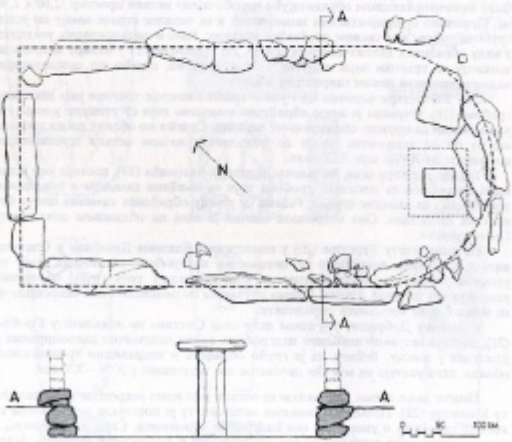

9. Бубреговић, Цркви — основа бриване са поперечним праском

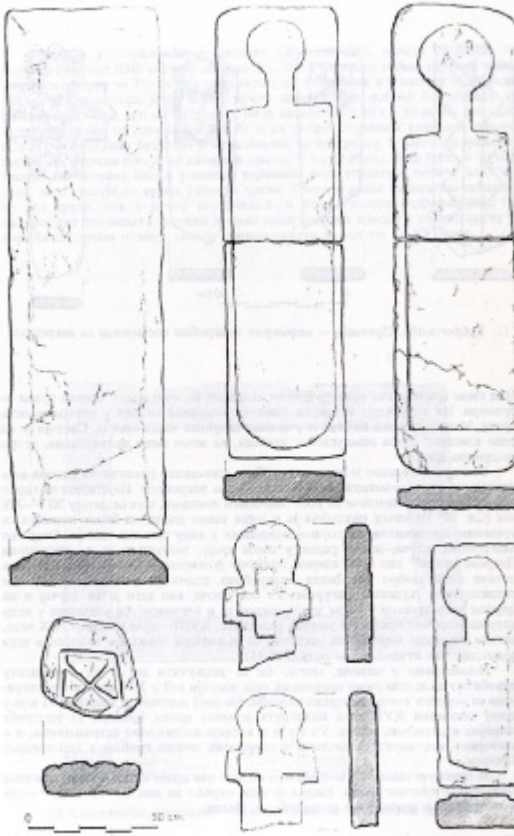

10. Бубреговић, Црквина — надгробни споменици са некрополе

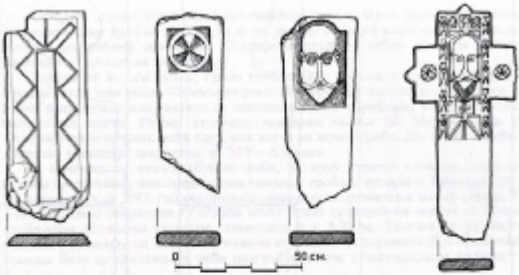

11. Бубреговић, Црквина — мермерни надгробни споменици са некрополе

Над овом сухозидном конструкцијом налазила се, очигледно, дрвена црква — бремара. На то указују и бројни клисови ковчији нађени у унутрашњости цркве. Уз источни зид налази се у целини сачувана часна трпеза. Састоји се од једно клесаног стуба осмоугаоног пресека, на коме лежи правоугаона, скоро квадратна плоча.

Око цркве очувано је више надгробних споменика различитих типова који указују на дуги временски распон коришћења некрополе. Најстарије су грубо обрађене надгробне плоче са косо заточеним ивицама, које се датују XIV—XV век (Сл. 10) Из истог раздобља је и једна танка плоча од белог мермера са урезаним орнаментом на горњој површини у виду цик-цак линије. Овај тип надгробних плоча, иначе редак у овом крају, заступљен је на некрополи Петрове цркве[17] као и на ширем подручју југозападне Србије. Из XVI века потиче више добро обрађених надгробних плоча са рељефно обрађеном стилизованом људском фигуром. Уз ове плоче, као што је то случај и на другим некрополама у овом крају, налазе се и одговарајући усадници у виду антропоморфног крста. Из млађих раздобља, XVIII—прве деценије XIX века, потиче неколико мермерних усадника са рељефним приказом покојника који припадају тзв. студеничком типу (Сл. 11).

Посматрано у целини, могло би се закључити да се на локалитету првобитно налазила само некрополе која постоји већ у XVI веку и континуирано се користи током наредних столећа. На овој некрополи крајем XVI или у првој половини XVII века подигнута је мала црква бремара уз употребу старијих надгробних плоча. Уз њу је и касније настављено сахрањивање, а о постојању континуитета сведочи и савремено сеоско гробље у непосредној близини.

За српско становништво Себечна остаци ове цркве и данас имају значење поштованог културног места. Народ се овде окупља на дан Св. Тројице,[18] мада се сматра да је црква била посвећена св. Петки.

Црквина у Спужанићима, засеоку Себечева (26), налази се јужно од тврђаве Рас, око 1000 м ваздушне линије. Лежи на јужној мањој заравни изнад савременог пута за Тутин. На локалитету су откривени и у целини истражени 1985. године остаци једне мање цркве правоугаоне основе без апсиде, са равним источним зидом.[19] Црква је била димензија 4,90 x 3,50 м. На западној страни налазио се улаз ширине 0,80 м са добро очуваним каменим прагом (Сл.12). Уз источни зид била је приљонена часна трпеза, грађена од тесаника сите. Под у цркви био је од набијене земље. У слоју изнад пода било је налаза гвоздених клинова као и уломака керамике који углавном потичу из XVII века, што указује на време рушења цркве. Трагови мање некрополе налазе се око цркве, док у њеној унутрашњости нема трагова сахрањивања. Од надгробних споменика сачуван је само један усадник клесан у облику крста за који би се, према облику, могло претпоставити да потиче из XVI века.

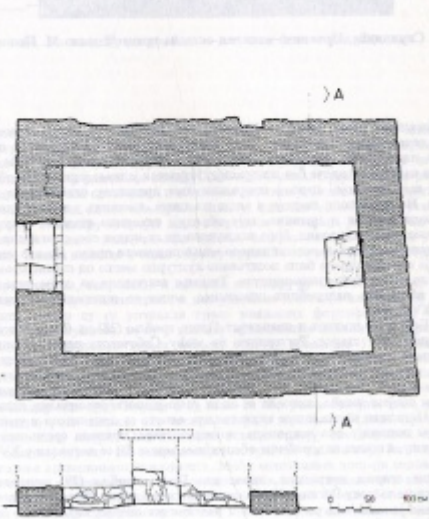

12. Спужаниће, Црквина — основа цркве са попречним пресеком

13. Спужаниће, Црквина — изглед остатка цркве /снимио М. Поповић/

Локалитет истог имена — Црквина (27) постоји и са друге стране Себеченске реке у засеоку Бобовик. Ту су очувани остаци веће некрополе са више типова надгробних споменика. Најстаријем сигурно припадају веће, грубо клесане надгробне плоче без декорације. Изузетак је само једна боље обрађена плоча, која на својој горњој површини има представу стилизоване људске фигуре. На некрополи постоји и више усадника, клесаних у виду крстова. На некрополи постоји и цркви, коју образује неколико камених надгробних плоча сложених у сухозид. Није искључено да се испод ове, очигледно новије конструкције, налазе и остаци зидова мање порушене цркве. До пре неколико деценија ова црквина је била поштовано културно место од стране православног, сада одређеног становништва. Трајање некрополе на овом локалитету, према облицима надгробних споменика, може се определити у раздобље XIV—XVII века.

У Бобовику постоји и локалитет Грчко гробље (28) на брегу непосредно изнад положаја старог Трговишта на ушћу Себеченске реке у Рашку. На локалитету је, према казивањима мештана, постојало више надгробних плоча истих као на Табачиште, што значи са стилизованим антропоморфним представама.[20] Локалитет је у целини зарастао у шикару и прекривен је дебелим слојем лишћа, тако да се види само једна хоризонтална надгробна плоча. Неколико плоча је пре више година одвезено са локалитета и уништено. По свом положају ова некропола, највероватније, припада средњовековном Трговишту, а према надгробним обележјима могла би се датовати у XV—XVI век.

Једна старија некрополе, звана као Грчко гробље (29) очувана је у себеченском засеоку Рогиње. На површини дужине преко 100 м и ширине 50-60 м очувано је више надгробних белега различитих типова, који указују на дуго коришћење некрополе. Заступљени су мисиви необрађени или грубо обликоване надгробне плоче, али има их и фино клесаних. Поред тога, постоје и

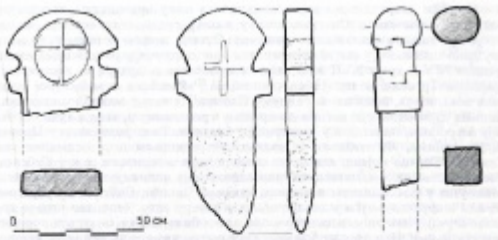

14. Рогиње, Грчко гробље — очувани фрагменти усадника

плочасти усадници са уреза̄ним представама крстова, као и они клесани у виду антропоморфног крста (Сл. 14). Облици надгробних споменика, као што је то био случај и са неким другим локалитетима, пружају могућност да се ова некропола датује у раздобље између XIV—XVII века. Судећи према распореду појединих типова споменика и њиховом датовању, може се закључити да се некропола ширила од истока према западу, односно од подножја узвишења према врху. У оквиру старијег дела некрополе постојала је црква од које је преостао трег једног зида, комади камена са траговима малтера и уломци керамике. Ближе податке о овом објекту пружиће тек археолошка истраживања.

Поред насеља, некрополе и цркви на подручју Себечева у току рекогносцирања била су евидентирана и два утврђена положаја на Великом врху и на Шанцу. Јасно су се уочавале трасе земљаних фортификација, што је указивало на могућност да су у питању археолошки локалитети. Приликом сондажних истраживања мањег обима, која су обављена 1987. године, на Великом врху (30) откривени су остаци једног противавионског положаја из другог светског рата, без икаквих налаза који би указивали на старије порекло земљаног бедема.

На Шанцу или врху Кауши (31), како се ово узвишење још зове, постоје остаци једног рова ширине око четири метра и земљаног бедема чија висина не прелази пола метра. Ови видљиви остаци опасују део заравни на врху према западној страни. На површини нема трагова налаза који би указивали на постојање археолошког локалитета. Међу мештанима постоји веровање да се овде некада налазио турски шанац, што би се могло прихватити као тачно. Према досадашњим сазнањима, у систем одбране Новог Пазара био је укључен читав низ истурених утврђења и шанчева на околним висовима од стратешког значаја.[31] Један од таквих положаја могао је бити и овај у Себечеву.

Сводећи резултате до којих се дошло у току археолошке проспекције подручја Себечева и Слатине, села у залеђу средњовековног Трговишта, могуће је навести неке опште закључке. Остаци насеља и некропола доста поуздано одређују стање насељености овог подручја у раздобљима између средње XIV и краја XVII века, што се временски подудара са настанком и трајањем Трговишта као урбане насобине.[23] Распоред и међусобни однос ових локалитета, посебно на подручју Слатине, показују некрополацију неадаптних насобина, где готово по правилу трговима групација кућа од оних у међу некрополе, повлачи и у непосредној близини. То се јасно види у Цриочи, Превозанима, Лелетићима, а посебно у средњем делу садашњег села Слатина. Слична појава, али не до те мере изражена, прати се и у Себечеву. Овако груписани локалитети сигурно одређују положаје некадашњих села, поменутих у Соопћанском поменику, каква су Чриоча, Слатина и Бубреговиће, али и групације кућа једне породице у оквиру истог села, као што је то и данас случај. Неке од мањих некропола могле би се, отуда, сматрати породичним гробљима. Непосредна близина Трговишта, као средњовековног економског средишта, можда се могла одразити на густину насељености у Себечеву и Слатини, али није утицала на рурални карактер насобина нити изглед некропола. У том смислу не постоје никакве разлике између себечевских и слатинских локалитета, и оних са знатно удаљених подручја. Мора се истаћи и чињеница да некрополе ове руралне средине показују знатно веће богатство изражајних форми од оних на Трговишту, где су надгробна обележја униформни, како то најбоље показује пример некрополе на Табачини.[24]

Трагови насобина углавном деле на благим падинама, што је непосредно условило и типове стамбених објеката. По правилу, то су куће делимично укопане у падину, са доњом стеном ослањеним у каменом сухозиду. Горња конструкција увек је била грађена од дрвета. Трагови таквих кућа, у виду плитких увала местимично испуњених камењем, релативно се лако уочавају у терену. Поред оваквих, очигледно су постојале и куће у пелини грађене од дрвета, чији остаци су знатно теже уочљиви. Овоме типу припадала је кућа чији су остаци истражени на локалитету Дувањне у Слатини.

О изгледу ових дућа и појединостима њихове конструктивног склопа, скромни резултати истраживања не пружају довољно података. Међутим, поједини сачувани примери руралне архитектуре из новијег времена са овог подручја могу по свом начину грађења да коментру нашим размишљањима. Станови на бачијама, као и нека друга сеоска здања, понављају пластара решења, која су у археолошким трагевима сачувана на локалитетима типа «Дувањне», «Селиште» и сличним.

Истраживања врхина на подручју Себечева и Слатине дала су врло занимљиве резултате, који сигурно представљају допринос проучавању овога феномена на ширем подручју југозападне Србије. Готово по правилу у питању су обљци подизани на стрмим некрополама током XVI и XVII века. Облици, основа и начин грађења врхина на нашим локалитетима одликују готово све познате типове ових скромних здања. За разлику од врхина Трговишта, једнобродних основа са апсидом, које су грађене пре турских освајања, ови мали храмови својим спољним облицима нису се битно разликовали од сеоских кућа. Спољна неуједљашност скривала је сакрално значење ових здања, што је, сваково, био један од услова њиховог настанка и опстанка.

Истражени остаци у Спужанићима припадају типу врхе правоугаоне основе без апсиде, са зидовима грађеним камењем и кречним малтером.

Скромних димензија, попа по свему судећи није имала свод, већ се над каменим зидовима налазила дрвена кровна конструкција покривена шиндром и, можда, равна таваница. Она је представљала надземно здање и својим спољним изгледом није се разликовала од стамбених грађевина. Обликом своје основе, са равним источним зидом без апсиде, попа у Спужајнићима блиска је крамовима св. Јована у Коритнику, св. Петра и Павла у Бањићима, Илијаници и Пантелејници у Доњоовчинима, као и осталима попе у Петрови.[26] Обликом, димензијама, као и начином грађења, готово је идентична са недавно откривеним остацима попе у Коритнику изнад Сопоћана.[27] Сви ови храмови доста поуздано су датовани у крај XVI и прве деценије XVII века, што су, сигурно, и временске одреднице за настанак попе у Спужајнићима.

Нешто другачијем типу, такође правоугаоне основе без апсиде, припадали би остаци попе у Лелетићима, која је за разлику од претходне била делимично укопана у земљу. И овде су зидови грађени каменом и малтером, али само у доњој зони, која је била укопана за око један метар. Горњи надземни део грађевине био је, по свему судећи, у целини изведен од дрвета и покривен кровом од шиндре. Овакво здање попа је деловало као полуукопана бриџара и начином није подсећало на попу. За разлику од скромне спољашњости, унутрашњост попе са каменим подом у коме је наглашена амвонска розета, класичном чисном тремом и дрвеном оптарском преградом, деловала је знатно богатије.

Док су цркве претходна два типа у целини или делимично зидане, на Црквини у Бубреговићима налазила се бриџара просторно сличних димензија. Изнад каменог сокла у сухоздиду налазила се дрвена конструкција покривена кровом од шиндре. У њеном епитрејору истицала се фино класана група тремова, идентична са овом која је очувана у Лелетићима. Није искључена могућност да су оба ова примера привремог намештаја настала једновремено, као производ исте класарске радионице. Овај тип бриџаре морао је бити заступљен и на другим, до сада непознатим локалитетима у околини Новог Пазара, а сигурно је посведочен на некрополи у Шаровима под Голијом.[28]

Остаци бриџаре на локалитету Црквина—Грча попа одговарали би, судећи по скромним димензијама, некој врсти гробљанске капеле. Над сухоздидом основом и овде се налазила дрвена конструкција која је, како су то показали резултати археолошких истраживања, страдала у пожару. Трагови сличних објеката истог типа, односно гробљанских капела — бриџара, често се срећу на некрополама не само у овом крају већ и на ширем подручју југозападне Србије. Готово по правилу, у сухоздидним основама ових скромних здања налазе се секундарно уграђени старији надгробни споменици XIV—XV века, а понекад и нешто млађи, из првих деценија XVI века. То указује да се њихов настанак може датирати од краја XVI, а затим током читавог XVII века. Масовна појава оваквог типа културних грађевина, карактеристичних за помињуто раздобље, представља веома занимљив феномен у духовном животу српског народа под турском влашћу, који тек треба подробније истраживати. Изградња малих дрвених капела на сеоским гробљима може се посматрати као последица турске репресије и немогућности подизања, како нових већих правених здања, тако и обнове старих насталих из ранијих раздобља. Када је реч о овим појавама, не сме се занемарити ни чињеница да је међу српском грађанском популацијом био веома изражен култ предака, што је сигурно утицало да се у тешким временима хришћанске богомоље склоне на скровите некрополе где су они почивали.

У каснијим сообама и разаранима упишгене су ове дрвене капеле, а нијкови темељи, преостали као својеврсне камене омеђине, задржали су некадашње култно значење све до наших дана. Коначно ослобођење од Турака већина цркава на овом подручју дочекала је у рушевинама. Та порушена здања остали су током XVIII и XIX века једина места хришћанског окупљања. Па и данас, на одређене празнике, уз свештенике и молитвени обред, народ се окупља крај цркваи у гробљима, сматрајући те рушевине својим храмовима. Занимљива је и појава да су у њима селима где нема трагова старијих цркваа, на гробљима импровизоване омеђине које подражавају порушену цркву и које као такве добијају култно значење. Једна од њих је у гробљу на Јужну у Грачаницама код Сопоћана.

На некрополама у Слатини и Себечену заступљени су готово сви типови надгробних споменика који се у раздобљу од средње XIV па до краја XVII века јављају на ширем подручју југозападне Србије. Код већине, као што је то већ речено, запажа се континуитет коришћења од преко три столећа, што не искључује могућност да су неке од ових некропола биле у употреби и у ранијим раздобљима средњег века, што би се услед недостатка поузданих обележја могло посведочити само археолошким истраживањима. Док тачно време настанка ових некропола не можемо утврдити искључиво анализом надгробних споменика прекид коришћења крајем XVII века јасно је уочљив на већини од њих. Надгробни споменици из XVIII и XIX века представљају углавном само спорадичну појаву. Уз неке старије некрополе постоје савремена сеоска гробља, као што је то случај у Бубреговићима и Лелетићима, али нема поузданих података о континуитету сахрањивања.

Судбоносни догађаји са краја XVII века означили су прекид успешног развоја овог подручја који се прати кроз цео средњи век и прва столећа под турском влашћу. Старо српско равно становништво, бежећи ка северу, напуштало је своја гробља, попаљена села и разрушене храмове. Новопридошли муслимани и православни насељавајући се током XVIII и XIX века на напуштеним селиштима нису готово ништа знали о некадашњим житељима овога краја. Постепено, обликована је легенда да су ту некада живели »Грци« који су једног дана »скренули равно иконјаке« и одселили се. Веома је уочљиво да данашњи житељи, не само у околини Новог Пазара већ и на ширем подручју југозападне Србије, бројне трагове прошлости приписују »Грцима« као старом и страном народу. У колективној свести очигледно је потиснуто сећање на некадашње равно становништво, аутохтоне житеље ових области. Селишта, дућаниште, цркваие, »грчка гробља — локалитети који су били предмет нашег рада могу се стога сматрати последњим сачуваним траговима ових постојања.

Напомене:

1. У истраживању овога простора, поред руководећих истраживача др М. Поповића учествовали су арх. Г. Малешевић и археолози Ј. Шарић, С. Трифуновић и Д. Лазићевић. Руководилац такође некрополе уз помоћ консултације кориснио је Ј. Ердељан, историчар уметности.
2. М. Поповић, Археолошко истраживање подручја манастира Тутин, Новопазарски зборник 5, 1981, 21-30.
3. П. Ж. Петровић, Радио, Антропогеографска проучавања II, необјављени рукопис.
4. исто
5. Д. Стојановић, Стари српски хрисовуљи, акта, биографије, летописи, типици, помени, записи и др. Споменик СКА III, Београд 1998, 178-188.

6. Поред споменутих врста су средњег века ради за земљиште мањег квалитета коришћене и трагови из римских епоха. У Бобовцу на два локалитета налазе се мање гомиле приштинских камена, а сличне појаве забележене су и на једном локалитету у Сланици. Поред приштинских шкриљаних сводова поје су откривени крупнији остаци римских грађевина. Ово, осим мањих налаза из старије гвозденог доба откривена су и на месту Гредине код Сигнанђа. У подножју Новог крша у Сибенику нађени су уломци римске краматорске урне, а неколико шкиља и римских керамичких питоса.
7. М. Поповић, Средњовековне истраживања у области средњовековног Раса IV, Новопазарски зборник 12, 1988, 137.
8. исто
9. За литоваке уводе: Д. Поповић — Ј. Ердељан, Старо гробље у Белотићу, Новопазарски зборник 13, 1989, 71-91.
10. Наведено дело, 86-89.
11. М. Поповић, наведено дело, 135-136.
12. Т. Малешевић, Остаци средњовековне цркве и гробља грађевина у Петрови код Новог Пазара, Новопазарски зборник 11, 1987, 47-51.
13. Ј. Калић — М. Поповић, Цркве у Деметру, Старинар XXVI, 1985, 140.
14. В. Јовановић, Д. Мишић, С. Пилетић, Некрополе средњовековног Трговишта, Новопазарски зборник 14, 1990, 19-44.
15. Д. Поповић — Ј. Ердељан, наведено дело.
16. М. Поповић, Средњовековна истраживања у области средњовековног Раса III, Новопазарски зборник 11, 1987, 216.
17. Д. Поповић, Надгробни споменици из цркве св. Петра код Новог Пазара, Новопазарски зборник 8, 1984, 58-59.
18. П. Ж. Петровић, Рашка, Антропогеографска проучавања I, Београд 1984, 132.
19. М. Поповић, Средњовековна истраживања у области средњовековног Раса, Новопазарски зборник 9, 1985, 229-231.
20. В. Јовановић, Д. Мишић, С. Пилетић, наведено дело, 25-27.
21. Марко Поповић, Новопазарски утврђени из наслоњања XVIII—XIX века, Новопазарски зборник 9, 1985, 113-126.
22. С. Пилетић-Пилетић, Одине утврђења Раса кроз месеце Трговишта, Старинар XXV—XXVI, 1975, 115-117.
23. В. Јовановић, Д. Мишић и С. Пилетић, наведено дело, 25-35.
24. Г. Мишковић, наведено дело, 52-53.
25. М. Поповић, Средњовековна истраживања у области средњовековног Раса, Новопазарски зборник 9, 1985, 230.
26. Ј. Калић — М. Поповић, Кулучково и Шаровац у прошлости, Рашка баштина 3, Крушевац 1988, 66.

Dr Marko Popović

SEBEČEVO AND SLATINA

— The remains of mediaeval places of habitation, necropoles and places of worship —

During the many years of exploration carried out in the wider area of the mediaeval Ras compound, apart from the systematic excavation, a detailed archeological reconnaissance of its greater environs has also been undertaken. In this article the author presents the results of those reconnaissance campaigns accomplished on the territory of the villages Sebečevo and Slatina, south of the Ras fortress, limited chronologically to the period between the middle of the XIV century and the close of the XVII century. Most of the sites registered in this area, a total of 31, may be placed along this timeline.

The discovered remains of dwelling places and necropoles give quite a reliable picture of the extent of population of this region during the later stages of the Middle Ages, a period which chronologically coincides with the beginnings and the life span of the nearby Trgovište as an urban locality. The disposition of these sites and their mutual interrelation indicates the microlocations of the one-time villages, as is the case in Crnoša, Prvenovića and Leletića. The remains of dwelling places mainly lie on gentle slopes, a factor which influenced the types of abodes. As a rule, those were houses partly dug into the slope with their lower floor built in dry-laid stone and a superimposed structure of wood. Apart from these, there were also houses built entirely of wood. The house whose remains have been examined on the site of Duvarine at Slatina belongs to this category.

During the XVI and the XVII century, places of worship (churches) in the area of Sebečevo and Slatina were built on the sites of older necropoles. As opposed to the churches of Trgovište, built before the Turkish conquests, these simple structures did not differ significantly, in their external forms, from the rural abodes. The inconspicuous outer appearance hid the sacral signification of these edifices, which was one of the reasons of their very emergence and their survival.

The studied remains at Spužinića belong to a church type of an apseless, rectangular ground plan, with walls built out of stone and mortar (fig. 12-13). The church had no vaulting, but a reed covered timber roof structure above the stone walls. The shape of its ground plan is akin to those of some of the churches in the environs of Novi Pazar, quite reliably dated to the close of the XVI and the first decades of the XVII century, doubtless the chronological framework for dating the church at Spužinića.

The remains of the church at Leletića, partly dug into the ground, could belong to a somewhat different type which is, nevertheless, also apseless and rectangular in ground plan. Here, only the lower parts of the walls were built in stone and mortar, that zone which was dug into the ground at the depth of approximately one meter. The upper part of the structure, standing above the ground, was built entirely out of wood and covered by a roof of reed. Such an edifice gave the outer appearance of a semi dug-in log cabin and did not in any way resemble a church. In contrast with the unassuming exterior, the stone paved interior with its altar table carved in stone and its wooden altar screen was much more lavish in appearance.

Although the two previously mentioned church types were either entirely or only partially built of stone, a veritable log cabin of similar dimensions stooped on

the sacred enclosure at Bubregovice (fig. 9). Above a base of dry-laid stone blocks there rose a wooden wall structure and a reed covered roof. A carved altar table identical to that of the church at Leletiče stood in the altar space. Similar log-cabin churches were also to be found on other necropoles which were not the subject of inquiry this time.

The remains of a log cabin on the locality of Crkvina-Gračka crkva could possibly correspond to a certain type pd cemetery chapels (fig. 7). Here, too, the dry-laid tone base was topped by a wooden structure. Traces of worship spaces of this type, i. e. the cemetery log-cabin chapels, are often found on necropoles not only in this region but also on the wider territory of southwestern Serbia. Almost as a rule, we find built within the dry-laid stone foundations of these modest structures some older tombstones from the XIV—XV century, in secondary use, at times even some which are more recent, from the first decades of the XVI century. This shows that their appearance may be observed until the end of the XVI century and later, throughout the XVII century. The massive emergence of this type of sacral edifice, characteristic of the period mentioned, is a very interesting phenomenon in the spiritual life of the Serbs under Turkish rule, yet to be the subject of more indepth studies. The construction of small wooden chapels on village cemeteries may be viewed as a result of the Turkish repression and the inability to raise not only larger church buildings, but also to repair those inherited from earlier epochs. When speaking of such phenomena, one must not neglect the fact that the ancestors' cult was very pronounced among the mountain-dwelling Serbian populace, which certainly influenced the removal of Christian worship spaces to the more secluded necropoles where they stood during those hard times.

On the necropoles at Slatina and Sebečevo, almost all the types of funerary monuments appearing on the greater territory of southwestern Serbia in the period between the middle of the XIV and the end of the XVII century are to be found (fig. 5, 8, 10-11). For most of them, as already mentioned, we note a continuity in usage lasting more than three centuries. This, however, does not exclude the possibility that some of the necropoles had also been used during the earlier stages of the Middle Ages, for lack of surface evidence, a hypothesis only to be proved by excavating. While the precise date of the appearance of these necropoles cannot be determined only by tombstone analysis, the end of their epoy at the close of the XVII century is highly conspicuous on most of them. Tombstones of the XVIII and the XIX century appear only sporadically. Alongside some older necropoles we find contemporary village cemeteries, al is the case at Bubregovide and Leletiče, but there is no reliable data on the continuity of burial.

The fateful events at the close of the XVII century marked a cessure of the fruitful development of this region observed throughout the entire Middle Ages and the first centuries fo the Turkish mandate. The ancient Serbian population of the region of Ras, fleeing towards the north, left its cemeteries, its burned villages and destroyed temples. The newly arrived Muslims and the Orthodox Christians who populated the deserted rural dwelling places during the XVIII and the XIX century knew almost nothing at all about the former inhabitants of these parts. Gradually, a legend was born, a legend of the »Greeks« who had once lived there and who had, one day, »turned their plough up side down« and moved away. It is very noticeable that the present inhabitants, not only of the environs of Novi Pazar but, rather, of the wider territory of southwestern Serbia, ascribe numerous traces of the times past to the »Greeks« as an ancient and a foreign people. In their collective consciousness, the memory of the former populace of Ras has obviously been suppressed.

Rural dwelling places, places of trading and of worship, Greek cemeteries — these sites which were the subject of our study, may, therefore, be considered to be the last preserved traces of their existence.

Драгиша Премовић-Алексић
Музеј »Рас«
Нови Пазар

УДК 930.26(497.11)
Оригинални научни рад
Примљено: 1.08.1991.

ТРАСА РИМСКОГ ПУТА НА ДЕОНИЦИ ПРИЈЕПОЉЕ — НОВИ ПАЗАР У СВЕТЛУ НОВИЈИХ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Да би се од Пријепоља односно долине Лима дошло до Новог Пазара и долине Рашке, неопходно је прећи преко Сјеничко-пештерске висоравни. То је једини пролаз све до наших дана који је водио из западног у источни део Балканског полуострва којим је ишла и траса »Дубровачког друма«, а данас познатој у овим крајевима.

Саобраћајна инфраструктура у горњем Подрињу и долинама Лима и Ибра била је неопходна, првенствено због транспорта металних прерађевина, готових производа, као и стоке. Комуникативност ове територије у римском периоду балкана се, пре свега, на корићењу магистралне комуникације која из Приморја долази у горње Подриње и преко долине Лима, Сјенице, Новог Пазара и Косова води даље на исток или у Македонију.

Трасу римског пута Епидаурум — Нови Пазар детаљно је обрадио Иво Бојановски у раду: Горње Подриње у систему римских комуникација[1], а у овом раду биће речи о делу трасе од Пријепоља до Новог Пазара, најмање документоване.

Од Пљеваља и Муниципиума С у Коминима, римски пут је преко Јабуке водио до насеља у Коловрату на Лиму.[2] Везу између Комина и Коловрата потврђују идентични надгробни споменици и поштовање истих култова. На споменицима са оба локалитета јављају се иста имена, па су и чланови исте породице сахрањени један у Коловрату, а други у Коминима.[3]

Ако се има у виду мало растојање између Пљеваља и Пријепоља, као и повезаност ове територије, не може се рачунати на постојање два муниципија, и М. Гарашанин је мишљења да оба насеља припадају јединственој муниципалној територији.[4] Положај насеља у Коминима је значајан јер се ту спајају природни путеви, од којих један повезује приморске области са Санџаком, док се други одваја у правцу Подриња и даље води до Подунавља. И Коловрат лежи на важној комуникацији, на месту где се пут из Приморја спаја са природном комуникацијом која је водила долином Лима.

Од Коловрата, тј. Пријепоља, пут је прелазио преко Лима и настављао долином Милешеве, а онда пре манастира Милешеве скретао уз планину Јадовник. На овој деоници пут се пео до Хисарчића затим до Кајсва и преко Гвозда до Милошевог Дола. Одатле је пут ишао до Карауле, затим Хаљиновића, Горчића и долазио је до Сјенице где се спајао са »Босанским друмом« који је од Нове Вароши ишао преко Златара.[5]

Назначена траса пута од Пријепоља до Сјенице није потврђена налазима из римског периода, али иако се има у виду континуитет насељености овог подручја, податка да је ово најкраћи могући вез, као и коришћење овог правца од средњег века до данас, сада је сигурно да је и римски пут ишао том трасом. Овом трасом су прошли Еванс и Гилфердинг, али ни они нису уочили никаков траг римског пута,[6] могуће и због тога што се на остатке старих путева наилази тамо где су они напуштени и где су изграђени нови.[7]

У већ цитираном раду Бојановски каже да римски пут, кад пређе вододелницу између Лима и Увца, наставља северним рубом Пештерске висоравни и низ Пострмац код Дуге Пољане силази у долину Лудеже и води до Новог Пазара.[8] Пештерска висоравни је са севера омеђена планином Гиљевом, која одваја Пештерску висораван од Сјеничког поља. На северним падинама Гиљеве, а за обоју Сјеничког поља, налази се локалитет Велика Градина у атару села Врсеница (на коти 1330). На овом локалитету се последњих неколико година врше археолошка истраживања која су показала да се ту налазе остаци утврђења које је подигнуто почетком IV века. Живот у утврђењу се одвијао до краја VI века, а затим је обновљен у IX веку.[9]

На основу досадашњих истраживања не може се тврдити, али се да претпоставити да је утврђење почетком IV века подигнуто са циљем да штити пут који је туда пролазио, а имало је своју улогу и у коришћењу природних потенцијала овог подручја, пре свега када се ради о сточарству по чему је овај крај познат од најстаријих времена. У средњем веку Сјеница је била главни трг за низ круше стоке. Утврђење на Великој Градини имало је своју улогу и у експлоатацији рудног блага. То потврђују налази шљаке у унутрашњости утврђења као и низ топонима из непосредне околине који су везани за рударство.

Са југоисточне стране, између брда званог Стражара и Велике Градине, налази се долина која се зове Колозоз, и која је могла да добије назив по рударским колима (вагонима) за испирање руде. На почетку долине је изворите сасвим потока чија је вода могла да се користи у раду кола. На брду Стражара нема видљивих трагова који би упућивали на постојање објекта који је могао да има улогу стражаре, али само ме и положај у односу на утврђење и Колозоз наводи на претпоставку да се ниже са тог места вршила контрола прилаза на оба локалитета. Лужно до Стражаре налази се падина звана Пећински до. Обилском терена утврђено је да на том потесу нема никаких пећина и да је назив, највероватније, настао од рударских пећи. Установљено је и постојање неколико кружних јама усмерених наниже чије су зидне обрасле жбуњем. Јаме су пречника око 2,5 м и могле би да представљају остатке рударских пећи, а што би могла да потврде једино истраживања.

Још један важан топоним је Металица, назив предела који се надовезује на Пећински до у правцу југоистока. На основу геолошких података о саставу тла постоје индикације које указују на повећаност назива Металица са појавом руде гвожђа (кематита и лимонита).[10] Како се ова три назначена топонима налазе у непосредној близини утврђења на Великој Градини, то се свакако логично намеће закључак да је утврђење имало своју улогу и у експлоатацији рудног блага.

Од Велике Градине у Врсеницама пут је настављао даље према истоку, односно према северостоку. Највероватније је ишао ободом сјеничког поља до изворишта реке Вапе и даље преко Смиљенца, Распотанча и Брњице до Шарског крша. Ако се има у виду да су римски путеви углавном наслеђени из

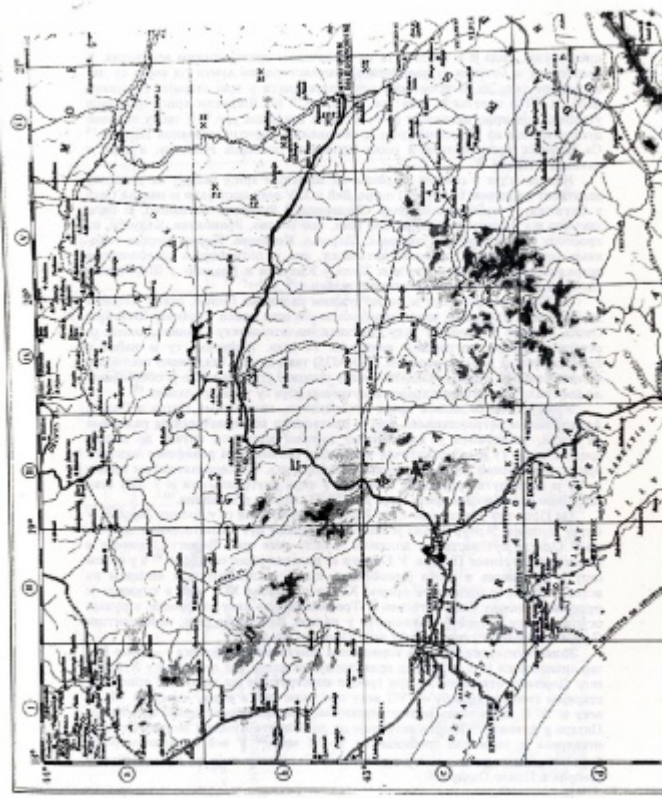

Карта 1: Пут Енидурум — Нови Пазар (Tabula Imperii Romani K 34, Љубљана 1976, прилог)

пранторије, онда је и траса пута на изванчасном правцу сасвим вероватна. У Распоганчу и Бранци су евидентиране пранторијске хумке од којих су две истражене тако да се временски могу определити у крај старијег гвозденог доба, тј. VI и почетак V века пре наше ере.[11] На Шарском крају су остаци утврђења, оквирно датованог у V—IV века пре наше ере.[12] У циљу одбране пута утврђење на Шарском крају је обновљено у другој половини III века.[13] Са Шарског крша потиче и један жртвеник, посвећен Јупитеру, а који је датован у III век.[14]

Налази жуте у оквиру утврђења на Шарском крају указују на рударску делатност на ширем подручју Голије. Већ у XIV веку постојало је насеље Саса у Остатији, у имеринском делу Ступнице.[15] Рударска активност је била значајна и у горњем току Деженске реке, око Бекове, Врановине, Калуђе, на простору око Драмића, Кузмичева, Шарова, Ковачева. Поред бројних топонима који указују на рударску активност, она је потврђена и археолошким истраживањима на локалитетима Куја у Калуђи и Градина у Шаровњама, где се налазе остаци експлоатичких утврђења.[16]

Од Шарског крша пут је водио јужним падинама Голије, преко Копника до Радалице, гребеном изнад леве обале Лудске преко Тирђева, Штитара, Окоса, Кулине до Попа. У селу Радалици, на локалитету Градина, налазе се остаци утврђења, изграђеног почетком VI века. Међутим, ту је нађен и бронзани новац цара Аурелијана (270—275) тако да није искључено постојање и неког старијег објекта, имајући у виду познају утврђења које је обезбеђивало контролу над читавим крајем и путевима који су туда пролазили.[17]

У селу Попе се налази црква посвећена св. апостолима Петру и Павлу. Археолошким истраживањем, које је претходило конзерваторским радовима на цркви, установљен је континуитет културног места од антике до касног средњег века. Ту је нађен антички надгробни споменик са рељефним лудским представама испод којих је правно натписано попе. У ранохришћанском периоду ту је подигнута тробродна базилика у чијој унутрашњости је у XIII веку саграђена једнобродна црква, која је 1650/51. године обновљена.[18]

Од Попа пут је водио до Суве Јуприје, спуштајући се у долину Лудске. У Сувој Јуприји, Артур Еванс је видео поплочани пут са потпорним зидовима.[19] Одатле пут наставља долином Лудске реке кроз Пожегу, Дојевиће и Селаковац до Новог Пазара. У Пожеги се налазио један саркофаг,[20] а у истом селу је истражена и мања једнобродна црква са правоугаоном апсидом на истоку. Црква је подигнута крајем XIII и почетком XIV века и служила је рударском насељу Саса католици.[21] Трагови насеља нису откривени, а рударску делатност потврђују шлакишта у долини Кукавичке реке, леве притоке Лудске и предео Рудиће између села Попа и Окоса.

Континуитет живљења и коришћења комуникације Пожега — Нови Пазар археолошки је потврђен од пранторије до данас. На локалитету Хумка у селу Дојевићу откривене су три гробне конструкције од којих две припадају старијем гвозденом добу — VII веку пре наше ере, а једна, најмлађа VI—V веку п. н. е. и аналогне је конструкцијама испод Петрове цркве код Новог Пазара и Атенице.[22] Нешто источније од локалитета Хумка у засоју Побрђа, откривена је заседена гробница из V—VI века.[23] У већ цитираном раду, Бојановски наводи и римску гробницу у Селаковцу који се налази између Побрђа и Новог Пазара.[24]

Присуство Римљана у непосредној околини Новог Пазара потврђује и остава новца која је покрадена после 348. године. Остава је откривена на

Карта 2: Пут Пријепоље — Сочаница (према Д. Премовић-Алексић)

Великом (Паричком) гробљу приликом копања раке, непосредно са леве стране пута Сјеница — Нови Пазар. Распон новца у оставе се креће од 336/7. до 355/61. године.[15]

У ближој околини Новог Пазара нађено је пет жртвеника. Из жртвенике из Новопазарске Бање, Петрове цркве и Алтун-алем џамије у питању су бенефицијара VII Клаудијеве легије.[16] И из изгубљеном жртвенику из Постеља помиње се чувар путева, а жртвеник из Тушмиље је посвећен Минерви.[17] Из Новопазарске Бање потиче и један надгробни споменик, секундарно употребљен као поклопац зидане касноантичке гробнице. Археолошким истраживањем потеса где је откривена гробница, тј. лок. Игралиште, није утврђено постојање насеља или некрополе из II—III века, односно из времена настанка жртвеника нађених у Бањи. Нумизматички и керамички материјал III века нађен је само испод касноантичких сакралних објеката и не може се везати за неки објекат.[18]

Још увек није утврђено где се налазила бенефицијарска станица у околини Новог Пазара, али има индиција да се налазила на локалитету Градина у селу Постеље.[19] Такве станице у Горњој Мезији су се налазиле на главним путевима или на оним који су водили к њима из рударских области. Из рударске области на Голији пут је долином Деженске реке водио до Новог Пазара, на једној, и долином Моравице до Аријаа и Помиге — Municipiuma Malvesiatum, на другој страни.[20]

Бенефицијарска станица у околини Новог Пазара била је повезана и са долином Ибра, са via metallicom, односно Municipiumom DD у Сочаници. Пут је ишао од Новопазарске Бање преко Вучје Локве, Змијака и Плакаоника, долином Грајске реке до Сочанице.[21] На Рогозни је рударска активност почела пре доласка Римљана, који активније учествују у експлоатацији рудног блага Рогозне од краја I и почетка II века и није позната ни једна рудоносна област на Балканском полуострву у којој је рударска активност била тако интензивна и оставила за собом толико трагова као што је област Рогозне и Копаоника.[22]

Трасу пута од Пријепоља до Сјенице у римском периоду потврђује и чињеница да је тај правац коришћен кроз цео средњи век и турски период под именом »Дубровачки друм«. То је уједно најкраћи правац којим се из Приморја стизало у унутрашњост Балканског полуострва. Постојали су и заобилазни путеви долинама Лима и горњег Ибра на југу, или Бистрице и Увца на северу.

Траса »Дубровачког друма« на деоници од Пријепоља до Сјенице незнатно је измењена крајем XIX века када је аустроугарска управа у Санџаку изградила макадамски пут од Пљеваља до Сјенице, којим је заобишла Хисарџик а ишла преко Белобаба.[23]

Током XVI и XVII века измењена је и траса пута од Сјенице до Новог Пазара. Пут више није ишао на Шарски крш и даље обронцима Голије, већ нешто јужније, преко Дуге Пољане, а онда низ Постриваč и низ долину Лужке. Ту трасу помињу путописци који су туда пролазили током XVI—XVII века а и касније.[24] У време петаних миграција коришћен је пут који је делимично ишао трасом римског пута, преко Тарбања, Тешкова, Страдова, Пољица, Пустовлака до Врбоваза и Новог Пазара. Тај пут је познат под називом »Камени пут« или »Пут брдима« и његови остаци су откривени у селу Пустовлаку.[25]

Траса римског пута од Новог Пазара до Сочанице коришћена је и у средњем веку, али је у том периоду много већи значај имао пут правца који је

ишао преко Трнаве и Брђана до Карасалије, а одатле кроз села Цреши, Грикани и Кадиљача до манастира Бањске и даље до Звечана и према Косову. Коришћен је и један крак овог пута који је од Карасалије водио десним Капаљске и Бањске реке до манастира Бањске и Звечана.[30]

У свом раду Бојановски је потврдио претпоставку Артура Еванса да се »Дубровачки друм« скоро у потпуности поклапа са трасом римског пута. То су документовала и теренска истраживања, посебно на траси Ендаурум — Приједопље. На деоници од Приједоља до Сјенице још увек нема налаза који би у потпуности потврдили претпостављену трасу, а од Сјенице до Новог Пазара резултати најновијих истраживања назначени су у овом раду. Траса пута на овој деоници посведочена је налазима са Велике Градине у Вроеницама, Шарског крша, Радалице, Попа, Пожеге, Дојевића. Међутим, и даље остаје отворено питање где се налазила бенефицијарска станица у непосредној близини Новог Пазара.

Напомене:

1. И. Бојановски, Прилоги за топографију римских и предримских комуникација и насеља у римској провинцији Ч — Горња Подриње у систему римских комуникација, Годишњак Центра за балканолошка истраживања, књ. 23, Сарајево 1987, 63-174.

2. Исто, 108; А. Цермановић-Кузмановић, Антички споменици из Пожеге са особито осврту на римску путоку у Колиарству код Приједора, Споменик Српске академије IV, Београд 1978, 47.

3. Историја Срба Горе I, Титоград 1976, 235.

4. Исто, 236.

5. И. Бојановски, нав. дело, 113.

6. Исто, 114; А. Гильфердинг, Путовање по Херцеговини, Босни и Старој Србији, Сарајево 1972, 364/5.

7. Г. Шарић-Ј. Бутош, Путови у средњовековној Србији, Београд 1974, 28.

8. И. Бојановски, нав. дело, 115.

9. Д. Трмановић-Алексић, Велика Градина у Вроеницама, Новопазарски зборник 11/87, 228-9; 12/88, 161-163; 13/89, 221-223; 14/90, 173-174.

10. Усмено саопштење сеоског Васа Пајковића, који се занимавао на путевима информатором.

11. Д. Трмановић-Алексић, Археолошки локалитет на подграђу Моске кандидате Шпиља, Зборник Сјенице 3, 1989, 81, сл. 5.

12. М. Жикић, Римскотрефјски градови по Шарском крају код Дуге Пољане, Новопазарски зборник 7/83, 15-20.

13. М. Поповић, Античке утврђене на Шарском крају код Дуге Пољане, Новопазарски зборник 7/83, 12.

14. М. Поповић, нав. дело, 12.

15. В. Спасић, Старо утврђење гомиле Гоније, Трстеник, Чешмрна, Регетас, Глуво Вас и Куршумлија, Рударски гласник 3, Београд 1975, 66-67; Г. Кадић — М. Поповић, Кулаковац и Шарске у прошлости, Ниска бањска 3, Краљево 1988, 59.

16. М. Поповић, Утврђене на Кули у Каћуру, Новопазарски зборник 8/84, 11-12; Г. Кадић — М. Поповић, нав. дело, 54-57.

17. Г. Кадић — Д. Мрђобрад, Градина у Радалици, Новопазарски зборник 9/85, 39-40.

18. О. Ђукић, Истраживање средњовековног локалитета у селу Попови код Новог Пазара, Новопазарски зборник 1/77, 137-140.

19. И. Бојановски, нав. дело, 116, нап. 236.

20. Ј. Ковачевић, Нови резултати из истраживања старог Раса, Зборник Историјског музеја Србије 13-14, Београд 1977, 8.

21. Д. Трмановић-Алексић, Прилоги у Пожеги, Новопазарски зборник 11/87, 41.

22. Д. Средојевић, Праисторијска насеља у Дојевићима и њен значај за оцену етничке припадности становника области Раса у средњем веку, Новопазарски зборник 1/71, 34.

23. М. Поповић, Старо град Рас, Београд 1987, 13; Ј. Ковачевић гробљу датује у IV век, а на основу анализе, надје Ј. Ковачевић, нав. дело, 8.

24. И. Бојановски, нав. дело, 116, нап. 238.

25. В. Ивановић, Оставе римског бронзаног новца IV века из Новог Пазара, Новопазарски зборник 7/83, 33.

26. М. Марковић, Basilicati cimiteriali на територији из Новог Пазара, Новопазарски зборник 9/85, 30; Ј. Ковачевић, Нав. дело 9-10; И. Бојановски, нав. дело, 117.

27. Ј. Ковачевић, нав. дело, 9-10.

28. А. Јовановић, Ранији надгробни споменици из Новопазарске Бање, Новопазарски зборник 9/85, 37.
29. Д. Мрковић — А. Јовановић, Рекогносцирања утврђења поседнутих на Градцем код Пожеге у 1988. години, Гласник друштва конзерватора Србије 13, Београд 1989, 97.
30. И. Бојановић, нав. дело, 152.
31. Д. Цреновић-Аноки, Зона на средњо-византијској граници, Новопазарски зборник 14/90, 50, нав. 50.
32. E. Čerković, Manastirska DO, Priština — Beograd 1976, 70-72.
33. И. Бојановић, нав. дело, 113, нав. 224.
34. Р. Самарџић, Београд и Србија у делима француских путописаца XVI—XVII века, Београд 1961, 112, 114, 129, 138-9, 157-168, 176; А. Гиљфердинг, нав. дело, 123.
35. Ј. Калић — М. Поповић, нав. дело, 63.
36. П. Ж. Петровић, Рашка — антропогеографска истраживања, Београд 1984, 54-55.

Dragica Premović-Aleksić

THE ROUTE OF THE ROMAN ROAD CONNECTING PRIJEPOLJE AND NOVI PAZAR IN LIGHT OF THE LATEST ARCHEOLOGICAL EXPLORATION

By more seriously studying the net of Roman roads covering the province of Dalmatia, one finds listed among them the route between Prijepolje and Novi Pazar. This route is part of the Roman road leading from the Dalmatian coast into Serbia and further on, towards the East and Macedonia. The stretch between Epidaurum and Prijepolje id documented by numerous Roman finds.

It is only after the latest archeological exploration of the Novi Pazar area that it has become possible to determine also that stretch of this route leading from Prijepolje, that is Sjenica, to Novi Pazar. This has been made feasible by the archeological exploration of many sites, based on which we may conclude that the Roman road stretched from Prijepolje to Sjenica and extended further on along the line Vrsenice — Gradac — Raspoganče — Brujica — Šarski krš — Radalica — Pope — Suva Čaprija — Požega — Dujevice — Selakovac — Novi Pazar. From Novi Pazar the road led across the Rogozna to Sočanica and Municipium DD.

The road mentioned was in use throughout the Middle Ages, and later too, and is known under the name of »Dubrovnik thoroughfare«. With insignificant alterations this road has been used until the present day.

Мр Вујадин Ивановић
Археолошки институт
Београд

УДК 737
Оригинални научни рад
Примљено: 1. 08. 1991. год.

РИМСКИ И ВИЗАНТИЈСКИ НОВАЦ ИЗ ЗБИРКЕ МУЗЕЈА РАС ИЗ НОВОГ ПАЗАРА

Нумизматичка збирка Музеја »Рас« у Новом Пазару представља мању колекцију новца која је, углавном, настала сакупљањем новца, који је нађен на територији коју покрива Музеј. Најзначајније налазе, свакако, представљају две оставе новца које су откривене на подручју Новог Пазара. Прва остава римског бронзаног новца из средине IV века потиче са Великог, Парачког гробља ((42 комада),[1] док је други откривени у Постењу. У овој последњој остави, покрајњој почетком XIV века, налазило се 744 српских динара и венецијанских матапина.[2] У Музеју се чува 692 примерка новца из ове оставе.

Другу групу, поред спучајних налаза појединачних примерака новца, представљају налази са систематских археолошких истраживања античких и средњовековних утврђења, насеља и некропола која се спроводе у области средњовековног Раса. Они налази биће публиковани након завршетка ископавања.

Поред овога, нумизматичка збирка је током 1991. године обогаћена откупом 224 примерка новца у распону од I века пре нове ере до XIV века наше ере, који је нађен на територији данашње Бугарске. О његовом пореклу са поменутог подручја сведочи већи број примерака колонијалног новца мезијских и трачких градова II и III века, као и латинских имитација византијских тракеја прве половине XIII века, које ретко срећамо на територији Србије.[3]

У окупљеном материјалу из Бугарске најбројнији новац припада билом трачјима краја XII и прве половине XIII века (бр. кат. 44–224) у оквиру којег је заступљен велики број типова имитација Латинског царства 1204–1261. Новац је различитог степена очуваности, те стога можемо тврдити да потиче из више извора. Ради се о појединачним налазима, а делом је, вероватно, и из појединих остава новца.

Иако се ради о малобројном нумизматичком материјалу, он нам је пружио неколико нових варијанти емисија забележених у референтним каталозима. Пре свега треба поменути семисис Трајана 98–117 RIC 689 (бр. кат. 2), на коме срећамо представу Херакла како стоји на олтару окренут на десно. Десном руком држи батину, а левом левљу кожу (Слика 1.1). Следећи пример јесте средња бронза Гордијана III 238–244, кована у Томису Regling 3377 (бр. кат. 18) са другом комбинацијом реверсне легенде. На крају овог приказа

треба поменути билон трахеј Михајла VIII Палеолога 1258–1282 BTM C. 18 (бр. кат. 190), који, иако фрагментован, делимично допуњује легенду ове емисије са деле стране са ( )/ΔΕ/(C)ΠΟ/( ) (Слика 1.2).

Каталог новца садржи основне одреднице: номинала, легенде и основни опис аверса и реверса, промер, осу и тежину, датовање емисије и референцу. За емисију византијских трахеја краја XII и прве половине XIII века ниу дати промер и осу.

Напомене

1. В. Николајевић, Оставе римског бронзаног новца IV века из Новог Пазара, Новопазарски зборник 7 (1983), 35–58.

2. С. Димитријевић, Оставе које садрже српске средњовековне новце из периода до 1371. године, Српска академија наука и уметности 122 (1981), 7, 36–37.

3. В. Николајевић, Византијски новац за Београдске гербове, Нумизматичар 10 (1987), 88–110; Исти, Византијски новац (1092–1261) из збирке Народног музеја у Пожаревцу, Нумизматичар 14 (1991), у штампи.

КАТАЛОГ

РЕФЕРЕНЦЕ:

RRC	M. H. Crawford, Roman Republican Coinage, Cambridge, 1974.
RIC	Roman Imperial Coinage
Pick	Die antiken Münzen Nord-Griechenlands I, B. Pick, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien I. 1- I.2.1, Berlin, 1898–1910.
Regling	Die antiken Münzen Nord-Griechenlands I, K. Regling, Die antiken Münzen von Dacien und Moesien I.2.1, (Tomis) Berlin, 1910.
Strack	Die antiken Münzen Nord-Griechenlands II, M. L. Strack, Die antiken Münzen von Thrakien I.1, Berlin, 1912.
SNG	Sylloge Nummorum Graecorum, The Royal Collection of Coins and Medals, Danisch National Museum, Thrace I, Copenhagen, 1942.
MIB	W. Hahn, Moneta Imperii Byzantini I–II, Wien, 1973–1975.
DOC	P. Grierson, Catalogue of the Byzantine Coins in the Dumbarton Oaks Collection and in the Whittemore Collection III. 2, Washington D. C., 1973.
Hendy	M. F. Hendy, Coinage and Money in the Byzantine Empire 1081–1261, Washington D. C., 1969.
BTM	S. Bendall – P. J. Donald, The Billon Trachea of Michael VIII Palaeologos, 1258–1282, London, 1975.
LPC	S. Bendall – P. J. Donald, The Later Palaeologan Coinage, London, 1979.

АВЕРС					РЕВЕРС	
Број	Пре-мер	Оса	Теж-ина	Датовање		Референца

РИМСКА РЕПУБЛИКА
Рим

Денар
Q. Titius
Глава Либера на десно.

Q. TITI Пегаз окренут на десно.

1.* 18 8 3.32 90 г. п. н. е. RRC 341/2

TRAJAN 98–117
Рим

Семисис
IMPCAESNERVA TRAIANAVG
Глава на десно.

S – C Стојећа фигура Херакла на олтару окренута на десно. Десном руком држи батину, левом лављу кожу.

2.* 19 6 2,96 98/117 RIC 689 варијанта

АНТОНИЈЕ ПИЈЕ 138–161
Рим

Денар
ANTONINVS AVGPIVS (PP)/
Глава на десно.

TRPOT (COSIII)/ITALIA
Италија седи на глобу окренута лево.

3.* 18 7 2.14 140/3 RIC 98a

Ас
ANTONINVSAVGPIVS ( ) COSIII
Глава на десно.

Легенда вечитка S – C.
Персонификација окренута на лево.

4. 27 12 7.81 140/4 RIC –

СЕПТИМИЈЕ СЕВЕР 193–211
Лаодикеја

Денар
LSEPTSEVAVGIMPXIPARTMAX
Попрсје на десно.

(IV)ST IT(IA) Јустиција на престолу окренута лево.

5. 18 12 2,39 198/202 RIC 505

Никополис

Мала бронза
AYKAICCEVHPOC
Попрсје на десно.

NIKOΠOΛITΠPOCICTPO
Коњаник са копљем.

6. 17 7 3,34 Pick 1428

ГЕТА 209–212
Никополис

Велика бронза
Flavius Upianus
(AYTKΠCE) ΠΓETACAY
Попрсје на десно.
7. 28 1 12,81

YΦAOYΛIΠAN NIKOΠOΛI/ΠPOCI
Дионисије окренут на лево.
Pick 1671

МАКРИН И ДИАДУМЕНИЈАН 217–218
Маркианополис

Средња бронза
(AYKOΠΠEA) CEYHMAKPEINOCK (M)/ OΠΠEAΛΛNTΩ/NINOCΔIAΔO/ (YMEN) Два попрсја, једно насупрам другог.
8. 27 6 11,23

YΠΠONTIANOY MAPKIANOΠO-ΛITΩN
Асклепије окренут на лево.
У пољу лево Е.
Pick 748

ЕЛАГАБАЛ 218–222
Рим

Денар
IMPANTONINVSPIVSAVG
Попрсје на десно.
9.* 19 12 2,58

SVMMVSSACERDOSAVG
Цар приноси жртву.
RIC 146

Маркианополис

Средња бронза
Sergius Titianus
AYTKMAYP ANTΩNEINOC
Попрсје на десно
10. 26 12 8,28

YΠCEPΓTITIANOY MAPKIANO
ΠOΛITΩN Хермес окренут на десно.
Pick 884

АЛЕКСАНДАР СЕВЕР 222–235
Рим

Денар
IMPCMAVRSEV ALEXANDAVG — PMTRP IIICOSII
Попрсје на десно. — Маре корача на десно.
11.* 18 6 2,50 225 — RIC 45

Никеја

Мала бронза
MAYTC(EVAAEEANΔPOC(AYT) — NI-K-A-IE/(ΩN)
Попрсје на десно — Три етега.
12. 20 12 3,82

Деултум

Средња бронза
IMPCMAVRSEVALEXANDAVG — COLFLPA CDEVLT
Попрсје на десно. — Артемида корача на десно.
13. 25 7 7,34 — СНГ 539
14. 24 6 5,42 — СНГ 539

ГОРДИЈАН III 238-244
Рим

Ас
IMPGORDIANVSPIVSFELAVG — AET(ERNIT)ATIAVG S – C
Попрсје на десно. — Сол окренут на лево.
15. 23 12 9,98 241/3 — RIC 297b

Маркианополис

Средња бронза
Метобија
AYTKM/ANTWNIOCΓΟΡΔIANOCA- — YIIMHNΟΦΙΛΟΥ MAPKIANOΠO
YΓ Попрсја Гордијана и — Апопо Лицем окренут на десно.
Сераписа окренута једно према — У пољу лево ( )/E/( ).
другом.
16. 26 12 11,77 — Pick 1131

Анхијапус

Средња бронза
AYTKMANTΓΟΡΔΙΑΝΟCAYΓCAB/ ΟΥ ΑΠΙΑΝ WNAΓΧΙΑΛΕ (WN)
TPANKYAAI(NA) Два попрсја Немесио-Аквилас стоји
окренута једно према другом. окренута на лево.
17. 26 6 8,71 Strack 667

Томис

Средња бронза
(AYTKM)ANTΓΟΡΔΙΑΝΟCAYΓ (ΜΗΤΡΟ)ΠΟ Ν ΤΟΥΤΟ/ΜΕΩC
Попрсје на десно. Зевс на престолу окренут на лево.
18.* 28 6 11,85 Reqling 3377 варијанта

АУРЕЛИЈАН 270–275
Сисак

Антониријан
IMPAVRELIANVSAVG FORTVNA REDVX Фортуна
Попрсје на десно. на престолу окренута на лево. У егзергу * P
19. 23 6 4,42 RIC 220

Трикомис

Антониријан
IMPAVRELIANVSAVG ROMAEAETERNAE Рома на
Попрсје на десно. престолу десно, предаје Викторију пару, лево.
20. 25 12 2,32 RIC 405

ПРОБ 276–282
Кизик

Антониријан
IMPCMAVRPROBVSAVG CLEMENTIATEMP Јупитер десно,
Попрсје на десно. предаје глоб пару лево. У егзергу: S XXI*
21. 23 6 4,07 RIC 905

ДИОКЛЕЦИЈАН 284–305
Аквилеја?

Фолис
IMPDIOCLETIANVSPFAVG
Попрсје на десно.

SACRAMONETAVGG ETCAESSNO-STR Монета стоји окренута на лево.
У егзергу: AQ( )?

22. 26 6 9,29 300 RIC 29a

ГАЛЕРИЈЕ МАКСИМИЛАН 305–311
Солун

Фолис
GAL. MAXIMIANVSPFAVG
Попрсје на десно.

GENIOA VGVSTI Генај стоји окренут на лево.
У егзергу: * B
.SM. TS.

23. 25 6 6,55 308/10 RIC 30a

МАКСИМИН ДАЈА 308–313
Сисак

Фолис
IMPMAXIMINVSPFAVG
Попрсје на десно.

IOVICO NS ERVATORI Јупитер стоји окренут на лево.
У егзергу: Ω Г
SIS

24. 23 7 3,76 312 RIC 227 b

Никомедија

Фолис
IMPCGALVALMAXIMINVSPFAVG
Попрсје на десно.

IOVICONS ERVATORI Јупитер стоји окренут на лево.
У егзергу: A
SMN

25. 22 7 4,92 311 RIC 69b

ЛИЦИНИЈЕ I 307–323
Солун

Фолис
IMPLICLICINIVS(PFAVG)
Попрсје на десно.

IOVICONSERVATORI(AVGGNN)
Јупитер стоји окренут на лево.
У егзергу: .TS.A.

26. 24 6 3,14 312/3 RIC 60

КОНСТАНТИН I 307–337
Сисак

Фолис
IMPCONSTANTINVSPFAVG
Попрсје на десно.

IOVICONS ERVATORIAVGNN
Јупитер стоји окренут на лево.
У егзергу: E
SIS

27. 26 6 3,11 313 RIC 234c

Кизик

Фолис
IMPCONSTA NTINVSAVG
Попрсје на десно.

IOVICONS ERVATORIAVGG
Јупитер стоји окренут на лево.
У егзергу: Q E
SMK

28. 17 12 2,95 317/20 RIC 8

КОНСТАНТИН II 337–340
Хераклеја

Фолис
DNFLCLCONSTANTINVSNOBC
Попрсје на десно.

IOVICONS ERVATORI Јупитер стоји окренут на десно.
У егзергу: X/II Γ
SMHA

29. 22 12 2,78 321/4 RIC 55

Folis
CONSTANTINVSIVNNOBC
Попрсје на десно.

PROVIDEN. .TIAECAESS
Кула. У егзергу: SMHA.

30. 20 12 2,44 326 RIC 83

VRBS ROMA
Кизик

Фолис
VRBS ROMA
Попрсје на десно.

Вучица доји Ромула и Рема.
У егзергу: SMKE

31. 18 12 2,47 331; 333–334 RIC 90

ЈУЛИЈАН II 361–363
Сисак

Фолис
(DN)FLCL)IVLI ANVSPFAVG
Попрсје на десно.

SECVRITASREIPVB Крава окренута на десно.
У егзергу: ( )SISI( )

32.	29	12	7,49	361/3	RIC 411–413

НЕОДРЕЂЕН ВЛАДАР
Неодређена коница

Фолис
Нечитка легенда.
Попрсје на десно.

SECVRITAS REIPVBLICAE
Викторија у ходу на лево.

33.	29	12	1,84	364/78	RIC –

АРКАДИЈЕ 383–408
Неодређена коница

(DNARCA)DIVSPFAVG
Попрсје на десно.

SALVSREI PVBLICAE
Викторија у ходу на лево.

34.	12	6	0,90	388/95	RIC –

ЈУСТИНИЈАН I 527–565
Неодређена коница

10 нумија
Легенда нечитка.
Попрсје спреда.

I, изнад крст, 1. A/N/N/O, десно X/XX/II ? У егзергу?

35.	13	4	1,46	558/9 ?	MIB –

ЈУСТИН II 565–578
Константинополис

Полуфолис
DN)VSTINVSPPAVC Цар и царица седе на престолу.

К, изнад крст, 1. A/N/N/O, десно II/II, у егзергу E

36.	23	1	5,94	568/69	MIB 44a

Никомедија

Фолис
DNIVSTIN VSPPAVI Цар и царица седе на престолу. — М, изнад крст, 1. A/N/N/O, десно Ч?, доле В, у егзергу NIKO
37.* 34 6 13,34 569/70? MIB 46a

Антиохија

Фолис
VNTP ( ) Цар и царица седе на престолу — М, изнад крст, 1. A/N/N/O, десно Ч/П, доле Г. У егзергу ·HEUP.·
38. 31 6 10,55 571/2 MIB 56a

Солун

Полуфолис
DNI VSTI NVSPPAVI Цар и царица седе на престолу. — К, изнад крст, 1. A/N/N/O, десно Е, у егзергу TES
39. 21 6 4,91 569/70 MIB 70a

МАВРИКИЈЕ 582–602
Константинополис

Фолис
(DNMAVRIC) TIbERPPA Попрсје спреда. — К, изнад крст, 1. A/N/N/O, десно ϕ , доле А
40. 20 12 4,68 587/8 MIB 70D

Фолис
(DNMAVRIC) TIbERPPA Попрсје спреда. — К, изнад крст, 1. A/N/N/O, десно ϕ II, доле Δ
41. 23 6 4,33 589/90 MIB 70D

ФОКА 602–610
Константинополис

Фолис
DesFOCA (E)PPAVC Цар и царица седе на престолу. — XX, изнад крст, доле CONA
42. 25 6 7,77 602/3 MIB 64a

ВАСИЛИЈЕ II И КОНСТАНТИН VIII 976–1025/8
Константинополис

Фолис
+EMMA NOVHA Попреје Христа среда. У нимбу □ , на крилима јеванђеља ⁘
+IhSUS/XRISTUS/bASILEU/bASILE Изнад и испод штитника

43.	30	6	10,60	976–1030/5	DOC 47

ИСАК II АНЂЕО 1185–1195
Константинополис

Билон аспрон тракеј
M-P–ΘV Богородица седи на престолу с наслоном.
ICΛΛKIOC ΔЕСПОТНС Стојећа фигура владара.

44–46.	Hendy B T. 20.13	2,35; 2,25; 1,71	

АЛЕКСИЈЕ III АНЂЕО 1195–1203
Константинополис

Билон аспрон тракеј
+KERO–HΘEI IC – XC Попреје Христа.
AΛEEIWΔECTI Ѡ TWKOMNHNW
Стојеће фигуре владара, лево и св. Константина, десно.

47–51.	Hendy II	T.23.1–2	3,19; 2,85; 2,83; 2,81; 2,69
52–53.	Hendy II	T.23.3–4	2,96; 2,77
54.	Hendy II	T.23.1–7	2,40

»БУГАРСКЕ ИМИТАЦИЈЕ« с.1195-?

Билон тракеј
IC–XC Христ седи на престолу без наслона.
MANΘHA ΔЕСПОТ M-P–ΘV
Стојећа фигура владара, лево коју крунише Богородица, десно.

55–59.	Hendy A	T.24.1–9	3,75; 2,81; 2,57; 1,86; 1,50

Билон тракеј
M-P–ΘV Богородица седи на престолу с наслоном.
ICΛΛKIOC ДЕСПОТНС Стојећа фигура владара.

60–64.	Hendy B	T.24.10–14	3,27; 2,87; 2,73; 1,71; 1,33

Билон трахеј
+K€PO–HOEI IC–XC Поврје Христа.

ΛΑΕΕΙWΑΕCΠ Ѡ TWKOMNHNW
Стојеће фигуре владара, лево и св. Константин, десно.

65–77. Hendy C T.25.1–5 3,88; 2,82; 2,64; 2,34; 2,23; 2,09; 2,00; 1,92; 1,75; 1,71; 1,62; 1,34; 1,00

ЛАТИНСКЕ ИМИТАЦИЈЕ 1204–1261
Константинополис

Билон Трахеј – велики модул
M-P ϑV Богородица седи на престолу с наслоном.

MANϑH ΔЕСПОТНС Стојећа фигура владара.

78–80.* Hendy A T.25.6–10 1,55; 0,96; 0,29

Билон трахеј – велики модул
IC–XC Поврје Христа.

MANOVHΛ ΔЕСПОТНС Стојећа фигура владара.

81–88.* Hendy D T.25.14–15 1,69; 1,55; 1,17; 0,70; 0,67; 0,53; 0,52; 0,38

Билон трахеј – велики модул
IC–XC Поврје Христа.

MANOVHΛ ΔЕСПОТНС Стојећа фигура владара.

89. Hendy E T.26.1 0,86

Билон трахеј – велики модул
M-P–ϑV Богородица седи на престолу са наслоном.

AHϑИAM? Стојеће фигуре владара, лево и војничког свеца, десно.

90–91. Hendy O T.26.3 1,88; 1,55

Билон трахеј – велики модул
M-P–ϑV Богородица седи на престолу с наслоном.

ANΔPONIKOC ΔЕСПОТНС IC–XC Стојећа фигура владара, лево коју крунише Христ.

92. Hendy H T.26.4–5 1,00

Билон трахеј – велики модел
Стојећа фигура Арханђела (Михаила)?

ИWЗ ΔЕСП Стојећа фигура владара.

93. Hendy J T.26.7–9 1,25

Билон трахеј – велики модул
IC–XC Стојећа фигура Христа.

IW/ΔЕС/П /ПО/РФ/V Стојећа фигура владара.

94.* Hendy O T.27.1–2 0,82

Билон трахеј – велики модул
IC–XC Попрсје Христа.

95–97.* Hendy P T.27.3–4 0,98; 0,97; 0,52

Х/А – Х/М Стојећа фигура
арханђела Михаила.

Билон трахеј – велики модул
IC–XC Христ седи на
престолу без наслона.

98–99.* Hendy R T.27.6–7 1,27; 1,27

М-Р-ѲѴ Стојећа фигура
богородице Оранте.

Билон трахеј – велики модул
М-Р ѲѴ Н АГІОСОРІТІСА
Стојећа фигура Богородице
окренута на лево.

100–105.* Hendy T T.27.10–11 1,44; 1,43; 1,21; 1,20; 1,07; 0,95

ОЛГІОС ПЕТРОС О АГІОС ПАѴЛОС
Стојеће фигуре св. Петра,
лево и св. Павла, десно,
окренуте једна према другој.

ЛАТИНСКЕ ИМИТАЦИЈЕ 1204–1261
Солун 1204–1224

Билон трахеј
IC/O/EM/MA – XC/N6/HA
Попрсје Христа.

106. Hendy B T.28.5–8 2,07

TWKOMN Стојећа
фигура владара.

Билон трахеј
IC–XC Христ седи на
престолу без наслона.

107. Hendy C T.28.9–10 1,39

НАГІАЕЛЕНЕ ѲКОҮ ANT
Стојеће фигуре св. Јелене, лево и
св. Константина, десно.

ЛАТИНСКЕ ИМИТАЦИЈЕ 1204–1261
Константинополис

Билон трахеј – мали модул
М-Р-ѲѴ Богородица седи на
престолу с наслоном.

108–170.* Hendy A T.29.1–3

MANѲH ДЕСПОТНС Стојећа
фигура владара.

1,86; 1,85; 1,84; 1,77; 1,72;
1,72; 1,71; 1,67; 1,62; 1,58;
1,54; 1,54; 1,51; 1,51; 1,51;
1,49; 1,48; 1,48; 1,47; 1,43;
1,40; 1,39; 1,38; 1,38; 1,37;
1,37; 1,36; 1,35; 1,35; 1,35;
1,33; 1,32; 1,31; 1,22; 1,19;
1,17; 1,17; 1,17; 1,12; 1,10;
1,08; 1,07; 1,06; 1,05; 1,03;
1,00; 1,00; 0,99; 0,95; 0,88;
0,86; 0,85; 0,83; 0,80; 0,79;
0,78; 0,78; 0,77; 0,74; 0,73;
0,65; 0,55; 0,44

Билон трахеј – мали модул
IC XC Христ седи на престолу са наслоном.
171. Hendy B T.29.4–6 0,91

MANOVHA ΔЕСПОТНС Стојећа фигура владара.

Билон трахеј – мали модул
M-P ΘV Богородица седи на престолу с наслоном.
172. Hendy C T.29.7–9 1,09

ΑΛΕΞΙΟϹ ΔЕСПОТ Владар седи на престолу без наслона

Билон трахеј – мали модул
IC XC Христ седи на престолу без наслона.
173–177. Hendy D T.29.10–12 1,63; 1,58; 1,36; 1,09; 0,91

Допојасна фигура владара.

Билон трахеј – мали модул
IC/O/EM/MA – XC/NIІ/HA Попрсје Христа.
178–182.* Hendy E T.29.13–15 1,47; 1,03; 0,92; 0,61;0,37

TWKOMN Стојећа фигура владар.

Билон трахеј – мали модул
IC–XC Христ седи на престолу без наслона.
183–185.* Hendy F T.29.16–18 1,08; 0,56; 0,56

ΗΑΓΙΛΕΛΕΝΕ ΟΚΟ ϮΑΝΤ Стојеће фигуре св. Јелене, лево и св. Константина, десно.

ТЕОДОР I КОМНЕН–ЛАСКАРИС 1208–1222

Никеја

Билон трахеј
IC–XC Христ седи на престолу без наслона.
186. Hendy II T.31.1–5 2,63

ΘЕΟΔWРОС ДЕСПОТНС КОМ-NHNOC O ΛΑCΚΑΡΗC Стојећа фигура владара.

Магнезија

Билон трахеј
IC XC O EMMANΘHA Попрсје Христа.
187.* Hendy B T.31.8–9 0,80

ΘЕΟΔWРОС ΘΘЕΟΔWРОС? Стојеће фигуре владара, лево и св. Теодора, десно.

МАНОЈЛО КОМНЕН–ДУКА 1230–1237
Солун

Билон трахеј
Е/Λ/О/Ѳ/ОΔ/W Попрсје св. Теодора.

МАNѲНЛ ОЛ Стојеће допојасне фигуре владара, лево и св Димитрија?, десно.

188.* Hendy F T.39.9 0,95

ЈОВАН III ДУКА –ВАТАЦ 1222–1254
Солун 1246–1254

Билон трахеј
IC–XC Попрсје Христа.

Допојасна фигура владара.

189.* Hendy K T.43.8–9 0,81

МИХАЈЛО VIII ПАЛЕОЛОГ 1259–1282
Константинополис

Билон трахеј
Глава Херувима. Десном и левом руком држи копље.

( )/ΔЕ/(С)ПО/( ) са леве стране, остали део легенде нечитљив. Владар седи на престолу с наслоном.

190.* BTM C.18 0,97

МИХАЈЛО VIII И АНДРОНИК II 1272–1282
Константинополис

Билон трахеј
М-Р-ѲV Стојећа фигура богородице Оранте.

Легенда нечитка. Стојеће фигуре два владара.

191.* LPC 18 (Андроник II и Михајло IX 1295–1320) 1,52

НЕОДРЂЕНИ

Излизан.

Излизан.

192–224. XIII век.

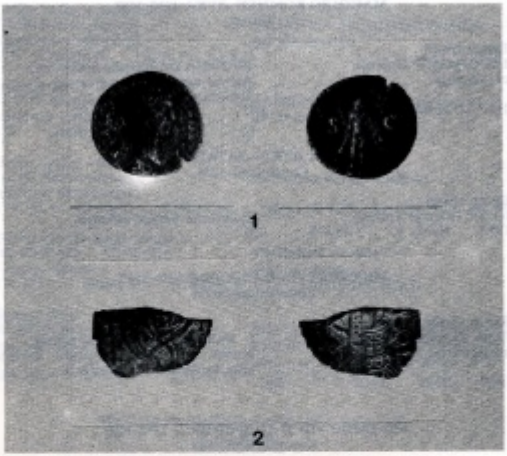

Слика 1: 1. Semisis Trajana 98-117 (br. kat. 2); 2. Bikon trahej Mihajla VII 1299–1282 (br. kat. 190)
(Фотографије: Небојша Борић)

НАПОМЕНЕ:

1. Контрамарка у виду полумесеца на аверсу.
2. Предмета Хераклија на малом примерку се разликује од ова, дато у RIC-у.
3. На крају легенде PP се чита нерасчитано.
9. Фалсификат?
11. Фалсификат?
18. Друга измењавања легенде реверса.
19. Прековка.
70-80. Два примерка оштећена.
81-88. Шест примерака оштећена.
94. Оштећен.
95-97. Оштећени.
98-99. Оштећени.
100-105. Седам примерака оштећена.
108-170. Седам примерака оштећена. Код једног је отиснута само аверс.
178-182. Пет примерака оштећена.
183-185. Два примерка оштећена.
187. Оштећен.
188. Оштећен.
189. Оштећен.
190. Аутори истакнуте претпоставкуђу да се ради о новцу Михајла VIII ; Пелекањ.
191. Одређен према S. Bendall, Addendum to «Late Palaeologan Coinage», Numismatic Circular LXXXVII. 11 (1979), 469; Hetta, Notes on Rare Copper Coins of the Laskarids and Palaeologhi, Numismatic Circular LXXXV. 9

Vujadin Ivanišević

LES MONNAIES ROMAINES ET BYZANTINES DU MUSEE DE RAS A NOVI PAZAR

L'auteur publie les monnaies romaines et byzantines du Musée de »Rase acquises en 1991 et provenant de Bulgarie. Il s'agit d'un lot de 224 monnaies s'échelonnant de Ier siècle avant J. – C. jusqu'au début du XIVe siècle. L'auteur attire l'attention sur trois monnaies qui représentent des variantes des émissions mentionnées dans les catalogues de référence: Sestiasis de Trajan 98-117, RIC 689, (No. du cat. 2) dont la représentation du revers diffère dans certains détails de celle du RIC (Fig.1.1), bronze de Gordien III 238-244 frappé à Tomis, Regling 3377, (No. du cat. 18) avec une légende du revers un peu différente et un trachy de Michèle VIII 1259-1282, BTM C. 18, (No. du cat. 190) qui complète une partie de la légende du revers ( )/(M)/(C)HO)( ) (Fig.1.2).

Мр Милош М. Радовановић, арх.
Урбапројект
Чачак

УДК 725.9
Оригинални научни рад
Примљено 15. 9. 1991.

НОВОПАЗАРСКА ЧАРШИЈА, БЕЗИСТАНИ И МОСТОВИ
(Анализа урбаних склопова)

Чаршија

То је пословни и јавни део оријенталног града где су смештене трговачке и занатске радње, али и други јавни објекти: хановн, караван-сарије, безистани и џамије. Сама реч чаршија је перзијског порекла, од речи »чаршук« или »пахлавијсот »чакар-суг«, што значи четири стране или четворострана, а реч »суг« на арапском је сук, што значи пијаца, тржнице.[1] На чаршији се одвијао читав јавни живот једног оријенталног града. Ту се радило, трговало, окупљало, а ту су и одседали и кончили пословни људи и путници.

Настанак и развој

Чаршија је настала на десној страни Рашке, а неке темеље је ударио Иса-бег Исаковић изградивши прих 56 дућана.[2] Они дућани су, вероватно, били подигнути близу његове џамије, а уз будућу главну улицу и Стамбол-друм, и сиакако су одредили правац и положај развоја чаршије. На даљи развој чаршије пресудно је утицала институција вакуфа, чијим је средствима била изграђена већина објеката на чаршији. Анализом вакуфских докумената види се да су скоро сви увакуфљивачи (доноатори) у XV и XVI веку, поред џамија и медресе, подизали обавезно и приградске објекте: ханове, караван-сарије, пекаре, воденице и скоро обавезно дућане. У XVI веку седам највећих вакуфа у Новом Пазару располагало је са 263 дућана, а њихова годишња закупнина је износила 27797 акчи.[3] Значи, највећи број објеката на чаршији био је у својини вакуфа. Они су издавали у закуп трговцима, занатлијама и другим корисницима за годишњу ренту. Старија део чаршије преко је формирао на десној страни реке Рашке, уз Стамбол-друм, такозвана »Тесна чаршија«, а касније се, вероватно у првој половини XIX века, проширила и на десну обалу реке (карта 1). Тесна чаршија се простирала од моста на Рашки, па преко Поток-махале и била је формирана углавном по линеарном систему ређањем локала и објеката уз улицу, са проширењем и попречним улицама испред моста и Амир-агиног хана.

Бројни путописци и путници, који су пролазили овуда, оставили су вредне описе чаршије:

— »Врло дуги базар где има свакс врсте дућана: ту има особито занатлија који производе жељезне топузе, турске кутанце и џепне меденице.[4] — Павле Контарини, 1580. године

— »Чаршија има хиљаду и сто двоје дућана. У мевлиним дућанима израђују се катанци, чекићи, табаце и друго оружје.«[6] — Евлија Челебија;

— »Врло дугачка чаршија пролази вароши од севера ка југу.«[7] — Гастон Гравије, 1912. године

Врхунац свог развоја чаршија је достигла у другој половини XVII века, када је била велика и богата оријентална чаршија, са неколико ханова, са караван-сарајима, безистаном, хамамом и око 1200 дућана. Тада се овде стицала роба са истока и запада и могло се купити, од домаћих израђевина од коже, вуне и метала до скупоцених тканина од свиле из Индије и лукузне европске и арапске робе. Овде су своју колонију имали и дубровачки трговци, који су на чаршији држали магазе, дућане, а једно време и безистан.[8]

У свом развоју чаршија је делила судбину града. У мирним и богатим временима она је расла и добијала нове објекте, а у време страдања и ратова пљена је и разарана. Најтеже је страдала 1689. године у аустро-турском рату, када је заједно са градом спаљена и порушена. Страдали су тада не само ханови и дућани, чија је конструкција била од дрвета, већ и камени објекти: безистан, караван-сарај и хамам. После овога поново је обновљена, али, много скромнија и мања, и без неких важних објеката, битно је променила изглед. Чаршија је страдала још неколико пута од ратова 1737, 1809. и 1944. и више пута од пожара, али је најчешће разарање доживела у послератном периоду.

Почетком прошлог века, вероватно у току обнове после устаничког заузимања града, чаршија се проширила и на десну страну реке Рашке и заузела простор око хамама, а дуљом изградњом у XIX и почетком XX века проширила се на обе стране Стамбол-друма до хана »Грапатаје.

Новопазарска Чаршија је, вероватно, у својој развијеној фази била организована по класичном оријенталном принципу са поделом према врстама заната, што је и логично ако су чак и ниже занатлије овде имале своје махале.[9] Она је била скромнија од скопске или сарајевске чаршије, али су организација и изглед били слични. Евлија Челебија каже за скопску чаршију: »За време летње жеге цео скопски пазар личи на багдадске хладњаке, јер су све његове чаршије наткривене капцима и сводовима као у Сарајеву и Халепу.[10] Према сачуваним описима и старим фотографијама (слика 2) може се и за новопазарску чаршију рећи да је имала наткривене радње са надстрешницама, капцима и тремовима који су штитили од летњих жега, али и од кише и снега. Улице (сокаци) на чаршији су биле калдрмисане, са каменим риголима за одвод воде.

Дућани су били универзални простори у којима се производило и продавало. Имали су најчешће дрвену бондручну конструкцију са испуном од ћерпича, чатме, дасака, а ређе од опеке и камена, и дрвени излог са капцима и ћепенцима. Кров је био дрвени са великим стрехом или надстрешницом, и покривач ћерамида.

Занати

Занатство је у рашкој граду одиграло изузетно важну улогу, а томе је у многоме допринела близина богатих рудника гвожђе руде у Глуховици и Ражни. Доласком у ове крајеве, Османлије су затекле ове руднике и наставиле њихову експлоатацију, нарочито Глуховице (Дејмирџи - бајер), а то је утицало на развој заната везаних за прераду метала:[10] бравара, ковача, казанџија, калајџија, поткивача итд.

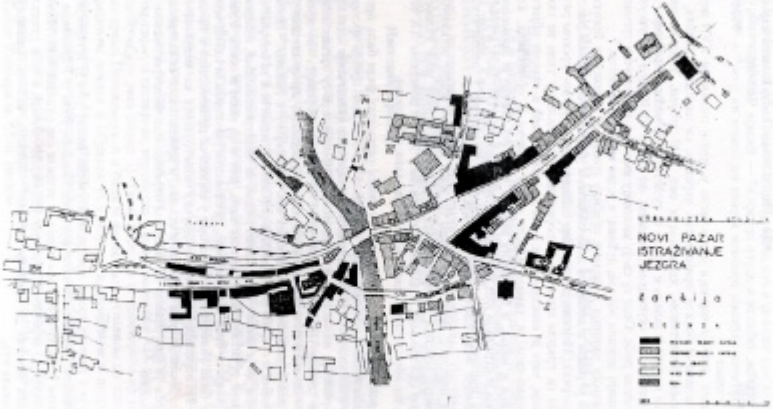
NOVI PAZAR
ISTRAŽIVANJE
JEZGRA
Čaršija

Залеђе, богато стоком и дивљачи, условило је развој заната за прераду коже и крзна: табаџи, обућари, крзнари, а постојала је и даље специјализација за бешмеџије, чизмаџије, папуџије и хафифе. Овде су, у великој мери, били заступљени занати за прераду вуне и лана, израђивали су фино ланено платно, сукно и ћилими, а чести ратови и каравани условили су и развој заната који су се бавили израдом коњске опреме: мутавџија и сарача, и опслуживањем каравана и трговаца: ковачи, потковачи и мехџије. У граду су, свакако, били заступљени и занати прекрамбене струке: пекари, апџије, бозџије и, сигурно, с обиром на величину града, како се посебно из помена, хлатари и кујунџије.

Занаштво се овде развијало у оквиру еснафских организација, као и у осталим деловима царства, у оквиру којих су регулисани унутрашња структура, хијерархија, технологија и образовање. У прво време су довођени људи са стране да би развили поједине занате, па у попису из 1489. године имамо: табаке Цроци, хамамџију Персијанца, чиомаџију Арапа.[12] Иако велику већину занатлија у почетку су чинили тек исламизирани хришћани, нарочито они који су напустили село и дошли у град. У каснијем периоду преношење заната постаје наследно у оквиру породице, и преноси се са колена на колено. Поред Муслимана занатлијама су се у граду бавили и Срби, и то углавном одређене струке: ткачи, ћурчије и ковачи.

Захваљујући повољним условима, али и мирним временима, занаштво се у XVI веку толико развило и почело утицати на даљи развој града, а одлучали занатски спој се појављује као утемељивач многих обичаја. Новопазарске занатлије су постале познате широм царства, нарочито металске и кожарске струке. О томе говори и захтев султана новопазарском кадији 1555. године да пошаље опанчаре у Београд да праве опанке за војску,[13] али и бројни путописци и путници. Познате су биле новопазарски ајтинци, кључеви, медници, оружје и оруђе, а једно време се овде производило најзаслужнијe гвожђе у Европи.[14]

Крајем XVI века у Новом Пазару су били регистровани следећи занатлије: ајтинџе, бозџије, бекаџе, бурегџије, бербери, бравари, капџије, крзнари, кујари, ковачи, клесари, папуџије, пекари, посластичари, преводиоци, потковачи, сиџачи, сапуџије, рудари, дунђери, ситари, телали, обућари, кројачи, сарачи, табаџи, казанџије, чизмаџије, месари, крзнари, бекабџије, мисерји, обрађивачи памука, израђивачи сукна и хамамџије.[15]

У другој половини XVII века занаштво достиже врхунац развоја, а Евлија Челебија, пролазећи овуда, записа да се у новопазарским радионицама израђују: ајтинџе, чизмиђи, табаџе и друго оружје.[16]

У XVIII и XIX веку долазе ратови и страдања и стагнација града, замире трговина, а занаштво се смањује и губи ранији значај. После аустро-угарске окупације Босне и Херцеговине и почетком XX века новопазарско занаштво задовољава само локалне потребе. Пред први светски рат у Новом Пазару је било још увек 215 радњи а било је регистровано 19 заната (Сл. 3)[90]

Трговина

Новопазарски крај је имао развијену трговину у средњем веку и све до доласка Османлија, а важан трговачки центар се налазио у Трговишту, у коме су и Дубровчани имали своју колонију и конзула.[17] Развој трговине у овом крају је условљен богатством рудницима и прерадом руде, али и обиљем стоке, вуне и коже.

Сл. 2. Чаршија испред моста
1916. године

Сл. 3. Саванска чаршија
(поглед према Арап џамији)

Долиском Османлија у овај крај трговина не престаје, а њени главни носиоци, дубровачки трговци тргују и даље, а царину дају новом господару. Одмах по заузимању ових крајева, глуховачки кадија 1396. године упућује писмо Дубровчанима у коме тражи да пролазе туда и њему плаћају царину, а дубровачки Влада одговара и моли да се њеним трговцима омогући слободна трговина по царевој земљи, а они ће царину плаћати по закону.[18]

Оснивањем Новог Пазара дубровачки трговци напуштају Трговиште и прелазе у Нови Пазар, а султан Мехмед Освајач им потписује две повеље о трговини, прву у Сјеници 1459. и другу у Новом Пазару 1463. године.[19] На даљи развој трговине у овом граду пресудно су утицала два момента: прво, близина богатих рудника тводиће руде у Глуховици (Демирци базар) и изузетно повољан положај града на раскрсници важних путева: дубровачког, босанског и зетског.[20] Поред ова два момента, значајну улогу су имали и дубровачки трговци који су постали носиоци трговине на Балкану, а Нови Пазар је постао њихов важан центар. Они убрзо овде оснивају своју колонију, а из пописа видимо да су имали и своју махалу. Трговина се брзо развијала и Нови Пазар је постао важан трговачки центар и највећа караванска станица на путу од Дубровника до Цариграда.[21] За потребе трговаца граде се бројни објекти: хановн, караван-серији, безистани и дућани. По попису вакуфа из 1516. у граду је било више од 180 дућана у својини вакуфа који су издавани.[22]

Врхунац развоја трговине је у Новом Пазару достигла у XVI веку, када је овде скупљана сва вуна и кожа која је извожена из јужне Србије, Македоније и Бугарске. Само у периоду од 18—22. IX 1613. године, опљачке је у Дубровник послато 3000 коња натоварених вуном, а у децембру 1635. године 3000 товара коже.[23] Велику опасност за трговце и караване представљали су хајдуци и разбојници, па су се каравани морали обезбедити оружаном пратњом, а опасна места су чувале дербенџије (чувари клапаца). Бројни путописци XVI и XVII века Нови Пазар описују као велико трговачко место, са много трговаца и разноврсном робом и са истока и са запада. У другој половини XVII века дубровачке трговце све више потискују домаћи трговци, муслимани и хришћани.

У XVII веку долази до слабљења трговине и повремених прекида, због бурних догађаја и ратова. За овај период су карактеристичне мали контингенти робе, а главни извозни артикли су: вуна, восак, кожа, нарочито од дивљачи (вук, лисица, рис). Поред свега, предмет трговине су тканине, платно, свила и одевни предмети, дуван и кафа.[24] У XVIII веку дубровачки трговци су одседали у латинском храму, а у свом поседу су држали безистан.[25] Због несигурности, кадгучије, разбојника и немоћи државе трговци су морали сами да плаћају и обезбеђују пратњу. Поред Дубровчана, трговину све више преузимају домаћи трговци: муслимани, Јевреји, хришћани.

У XIX веку, и поред свих незгода, Нови Пазар је још увек значајно трговачко место, чија се трговина окреће према приморском и скадарском пашалуку и Солуну. Сада трговину све више преузимају домаћи трговци, а нарочито Јевреји који успешно замењују Дубровчане. По Вјекославу Кљајићу, 1878. године »Богати новопазарски трговци трговали су кожом, вуном и воском са Скадром и Дубровником, довозили колонијалну робу из Солуна у Сарајево и остале крајеве, а водили су трговину и са Србијом.[26]

По анексији Босне и Херцеговине, прекида се трговина са Босном и Приморјем, смањује и све више окреће локалној трговини са Пештером, Бихором, Бијелим Пољем и Гусињем. Пред први светски рат већину трговине

OSTAĆI REZISTANA

PRESEK A – A

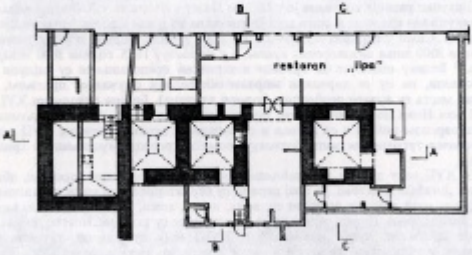

OSNOVA

PRESEK B – B

PRESEK C – C

у граду држали су Јевреји, а трговало се са Солуном, Скопљем и Митровицом. Главни трговачки артикли били су: кожа, стока, восак, месо.[27] Између два рата главнину трговине у граду су држали Јевреји и она је служила за снабдевање локалних потреба и откуп грађих вишкова.

Трансформација чаршије

У свом дугом раздобљу и бурним временима чаршија је често мењала изглед, рушена је, паљена, а затим поново обновљена и дограђивана. Вероватно је највеће измене доживела после катастрофе 1689. године, али и у још неколико следећих недаља и обнова. Своје највеће страдање чаршија је доживела у периоду послератне изградње када је жртвована и систематски рушен цео њеног главни део »Тесна чаршија«, да би се створио простор за нову изградњу. Од све велике и богате чаршије остао је на левој страни само део простора око Амир-агиног хана и млађи и мањи део на десној страни реке, који и сада егзистира као чаршија.

Садашња чаршија, која је само део некадашње новопазарске чаршије, настала је по ликвидацији шема изградњом објеката уз Стамбол-друм, а само на делу око Арап-џамије има карактеристике блоковске изградње. У својој организацији нема типичне карактеристике оријенталне чаршије, односно груписање дућана по врстама заната, само у једном њеном делу постоји група од неколико пекара. Чаршија само на једном свом делу (према трфану) има типичну величину локала чија је ширина 3—3,5 м, а дубина 4—4,5 м. У развоју овог дела чаршије можемо разликовати следеће фазе:[28] прва половина XIX, почетак XX века, период између два рата и послератна изградња. У првој фази почетком XIX века чаршија прелази на ову страну реке изградњом неколико објеката, углавном пекара уз хамам. У другој половини века чаршија заузима простор са обе стране Стамбол-друма од места до хана Гранада и око Арап-џамије. У периоду између два светска рата се мало гради, углавном објекат на углу уз мост и вероватно неколико преправљених ранијих објеката. У послератном периоду чаршија је претрпела велике измене, преправке, рушења и нове изградње. За овај период карактеристично је пропадање и деградација чаршије, неправилан третман и нестручне интервенције. Нарочито последњих двадесетак година десиле су се велике измене: уместо старих заната који су изумирали, увођене су неадекватне намене, интервенисало се поверхно, нестручно и без анализе и правилног приступа. Велике измене претрпео је знатан број локала који су адаптацијом и преправљањима изгубили првобитни просторни концепт, физиономију и изглед, а задржали само оквирни габаритет. Стари излози су замењени новим металним или неадекватним дрвеним, често са стилским карактеристикама страним овом простору који загиљу на кичу.

Изграђени су и нови објекти: управа прихода и спратни локали, али у поскладу са амбијентом и меридом чаршије, са великим габаритима и обликованим елементима преузетим из стамбене архитектуре, страним чаршији.[29] Замена калдрме асфалтом и жив путомобилски саобраћај додатно су разбили амбијент и атмосферу чаршије.

Безистан

Као велики и значајан трговачки град Нови Пазар је поред чаршије са преко хиљаду дућана, имао и велике покривене и затворене продајне просторе

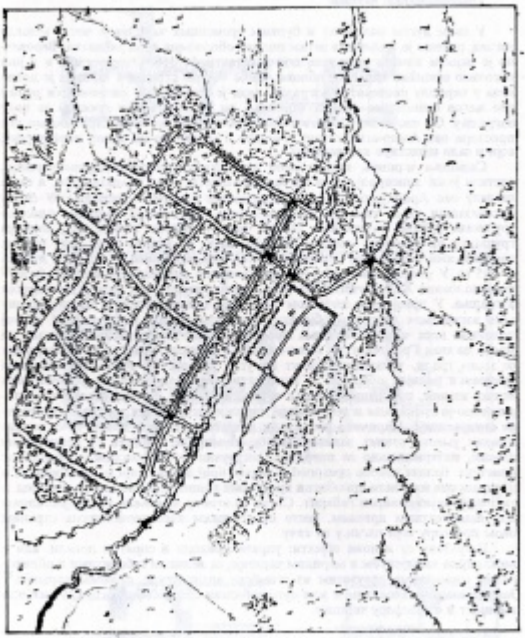

Карта 5. — Мостови на Рашкој, Јошаници и Јазу
на карти Новог Пазара из Бечког
ратног архива сиг. GIb 172

— бестистан. Сама реч бестистан је пореклом од арапске речи базз, што значи платно, одећа и перзијске суфикса истан. Бестистан има значење средишта чаршије, односно покривени зидани базар где се продаје скупоцена роба.[29]

Међу великим бројем личности који су овде подигли своје објекте у XV и XVI веку, не помиње се градитељ бестистана. Прве податке о његовом постојању оставио нам је Евлија Челебија 1660. године, који је записао: »Чорбаџијин хан је у бестистан варошке. У њему се за бесцењe добиша сва индијска, арапска и перзијска роба«. Из овога произилазио да би градитеља бестистана требало тражити међу онима који су подигли ханове и каравансараје, јер се вероватно радило о заједничком или спојеном објекту, комбинацији хана и бестистана, од којих је хан био главни, јер Е. Челебија прво говори о њему. Овакав случај комбинације хана и бестистана, или изградњом једног поред другог није био редак у османском царству, као, например, у Сарајеву Тапиа хан и Гази-Нусреф-бегов бестистан. Новопазарски бестистан који је био део Чорбаџијиног хана, налазио се на Тесној чаршији на простору Житног трга и порушен је 1689. године када је био срушен и попаљен и цео град. После овог великог страдања бестистан више није обнављан, а његови преостали делови развучени су при обнови чаршије и ушли у састав нових објеката. До данас је сачувао део овог објекта чија остаци се налазе у ресторану »Липа«, поластичарници, кафеџиници и један мањи део иза адвокатске канцеларије у Улици 28. новембра. Сачувани део објекта се састоји од пет просторија од којих су три боксови, приближно истих димензија 3,25 х 2,90 м, четврта вероватно улаз у објекат ширине 3,50 м и дужине 4,35 м и пета просторија, која је највећа, налази се на углу и има димензије 3,90 х 5,32 м. Боксови имају сачувану међуспратну конструкцију у виду крстастог свода од опеке, са равним тањим делом. Просторија улаза нема међуспратну конструкцију која је порушена, вероватно при адаптацији у кухињу ресторана, већ само лучни улаз распона 2,85 м. И просторија на углу има сачуван плитак свод са заравњеним теменим делом, и део свода на зиду изнад пећи од просторије која се налазила на спрату. Објекат у сачуваном делу има прилично дебеле камене зидове, дебљине између 110 цм код подужних и 90 цм код попречних зидова. Укупна дужина сачуваног дела објекта је 22,10 м, а ширина 7,20 м на углу и 5,40 м на уском делу у кафеји »Липа« (Сл. 4).

Анализом сачуваног дела можемо се констатовати да се објекат простирао у дубину према Житном тргу и уз чаршију према Поток-махали. Сачувани део објекта представља део фронта према чаршији са улазом и вероватно делом његовог угла. Боксови су служили вероватно као магацини за робу на спрат укинуту улазе са унутрашње стране, а пролаз између њих као улаз. Објекат је имао и спратни део који се, судећи према своду, простирао у правцу Житног трга. Из свега наведеног, као и аналогијом са сличним објектима из османског царства, пре би се могло рећи да се радио о делу објекта који је припадао хану.

У Новом Пазару је постојао још један бестистан који је једно време у XVIII веку био у поседу дубровачких трговаца.[30] После рата 1737. године око њега се суде дубровачки и новопазарски трговци, а 1776. године се као власници помињу синови дубровачког трговца Луке Миљковића који га продају Јеврејима. Око бестистана се поново 1789. године споре Дубровчани и поп власник Хусеин Сердаревић.[30] Бестистан је остао активан до друге половине прошлог века и био је у власништву Јевреја и новопазарских трговаца Бенцаргића, а до тада због замрзнутих трговине по Имеру Коничанину, у њега

се усељавају занатлије, а служи и као складиште. Почетком овог века, његов власник је Мушан-бег који га продаје Ивану Брушлији, а овај га руши и на његовом месту гради нови објекат.[30] Безмезлан се налазио на западној страни Тесне чаршије а јужно од Улице Шабана Коче код Кало џамије.

Мостови

Нови Пазар је као град на две реке, поред бројних других објеката, имао и мостове, а помињали су их, као и остале објекте, богати путници у вези задужбина. У првој половини XVI века Ахмет, син Абдулаха, поред џамија, пекаре и дућана, подиже у граду и мост.[31] Пролазећи овуда 1550. године, путописац Катарин Зено видео је неп дрвени мост на реци Рашкој.[32] Евлија Челеби 1660. године, говорећи о текијама, каже: »Код (Ташкопу џамије) џамије код каменог моста налазе се две текије«. А говорећи о рекама које протичу кроз град за реку Рашку каже да »Протиче кроз ову варош испод древне Ћуприје«.[33] Значи да се камена Ћуприја није налазила на чаршији, где Стамбол-друм пресеца Рашку, јер то демантују и Зено и Е. Челеби, а не на другом могућем месту код Бор џамије, јер Челеби посебно помиње ову џамију, што значи да није код Каменог моста.

Сл. 6. Дрвени мостови на Рашкој 1916. године

На плану града из Бечког архива сиг, GIb 172 [75] који потиче вероватно са краја XVII века приказано је пет мостова: мост на Рашкој код тврђаве, мост на Јошаници према Митровици и три моста на Јиву. Стамбол-друм на овом плану не прелази Јошаницу на данашњем месту, већ од тврђаве скреће према реци и прелази и северније, из чега би се могло закључити да се камени мост налазио код текије на реци Јошаници. На плану града из Бечког архива, са почетка XVIII века (сиг, Glb 171,[76] Сл.5)приказана су два моста: мост на Стамбол-друму на чаршији и северно од тврђаве, оба на реци Рашкој. Мостови су страдали од ратова, времена и подјела, па је само велика поплава 1731. године однела четири моста.[77]

На старим фотографијама из 1916. године виде се два дрвена моста у граду на реци Рашкој, један на Стамбол-друму, а други на сто метара низводно (Јеврејска Ђуприја). До данас није сачуван ниједан (Сл. 6).

Литература

1.) Михаило Бечевић: О новим оријенталним натписима у Новом Пазару, Новопазарски зборник 14, стр. 203.

2.) Ольга Зиродић: Нова Пазар у турским изворима до краја XVI века, Новопазарски зборник 1, стр. 11—118.

3.) Н. Шукриевић: Ћиврфа у Новом Пазару у XVI столећу, Новопазарски зборник 3, стр. 39—50.

4.) П. Милошевић: Дневник путовања Пиере Кастеранија у Цариград 1581. године, стр. 66.

5.) Е. Челебије: Путопис, II дио, стр. 11—14.

6.) Гаетан Гранџе: Новопазарска Санџак, Нови Пазар, 1973.

7.) Е. Муминовић: Новопазарска бедиста, Ранис бадиства 2, Крагујевац, 1990, стр. 189—192.

8.) По аскису из 1516. године спаћатирана је мала џамијска учионица (Хатиџа Чар Дрина: Основне Новог Пазара, Зборник 8, стр. 81.)

9.) Е. Челебије: Опис града Скопља, стр. 29—43. Путопис, II дио, Одломци о југословенским земљама.

10.) Хатиџа Чар Дрина: Основне Новог Пазара, стр. 91.

11.) Хатиџа Чар Дрина: Основне Новог Пазара, стр. 92.

12.) Гаврил Елезовић: Из Цариградских турских архива. САНУ. Зборник за историју и књижевну критику, књ. II, Историјски институт, књ. I, Београд, 1946.

13.) Весна Пајковић: Старе радионице и гостионице у околини Новог Пазара, Новопазарски зборник 13, стр. 93.

14.) Х. Чар Дрина: Основне Новог Пазара, стр. 93.

15.) Е. Муминовић: Путопис, и грађевинска мисао Мехмеда Спахе, стр. 13.

16.) Мр. С. Бајковић: Мартиниће и становништво Новог Пазара и околине, Новопазарски зборник 11, стр. 166.

17.) Е. Муминовић: Хаџиа Ибе-бегова Исламхана, Нови Пазар и околина, стр. 116.

18.) исто: стр. 136

19.) Е. Муминовић: Дес Пиерлс Суултана Мехмеда II освојена, Нови проилаз IV—V, Крагујевац 1971, стр. 34.

20.) Дубровачки изт је сачувао Дубровник са Цариградом преко: Бајдис, Гацко, Фоче, Пљевља до Приеђа, одакле је даље пут ка Ужицу, а друге преко Сјенице за Пазар и главним пут преко Ниша Пазара за Цариград. Босански пут се од Дубровника спајао у Ниншку код Сјенице. Трећи, летњи пут је био найкраћи пољем и води је од Пазара преко Пештера и Бијора за Бјелино. (С. Дмитријевић: Дубровачка путовања, стр. 96—123.)

21.) Е. Муминовић: Економи процеса, стр. 19.

22.) О. Зиродић: Нови Пазар у турским изворима. Новопазарски зборник 1, стр. 113.

23.) Е. Муминовић: Економи процеса, стр. 18.

24.) Н. Шукриевић: О трговини између Новог Пазара и Дубровника у XVIII, Новопазарски зборник 7, стр. 146.

25.) Е. Муминовић: Новопазарска Бенистица, Ранис бадиства 2, стр. 146.

26.) Михајло Вујадинић: Нови Пазар (1804—1912. год), Нови Пазар и околина, стр. 235.

27.) С. Бајковић: Мартиниће и становништво Новог Пазара и околине, Новопазарски зборник, 11. стр. 167.

28.) Јован Новаковић, Ђорђе Куровић-Фосић, Слободан Ћоровић и Ранко Радовић: Стара Чаршија у Новом Пазару: Заштита и ревитализација графичке грађе и просторија објеката, стр. 13—14, Београд—Краљево, 1988.

29.) Поврте, средње вештаке, просторе са средњим ранителима.

30.) М. Бећировић: О неким средњовековним натписима у Новом Пазару, Новопазарски зборник 14, стр. 204.

31.) Вук Вешовић: Пораст турске владавине, Нови Пазар и околина, стр. 46—59.

32.) Е. Муминовић: Новопазарска Бенистица, Ранис бадиства 2, 189—193.

33.) исто

34.) Хатиџа Чар Дрина: Основне Новог Пазара, стр. 81.

35.) П. Матковић: Путопис Катарина Зена 1550. године, Старине ЈАЗУХ, Загреб, 1878, стр. 208.

36.) Е. Челебије: Путопис, II дио, стр. 11—14.

37.) Марко Поповић: Новопазарске утврђене на кланцима из XVIII и XIX века, Новопазарски зборник 8, стр. 115.

38.) исто: стр. 117

39.) Е. Муминовић: Економи процеса: стр. 25

Miloš Radovanović

THE MARKET PLACE OF NOVI PAZAR

The market place of Novi Pazar sprang up on the left bank of the river Raška. It was founded by Isa Beg Ishakovic, the city founder who constructed the original fifty-six shops that have marked its further development. In that sense, an essential influence has been that of an institution of »vakuf« (founders) with whose means most buildings were erected, then taken on a lease by tradesmen and craftsmen. Owing to a suitable position of the city, an intersection of important caravan roads, the rich countryside as well as the trade and handicraft, it was here where the market place has developed and whose grandeur and wealth have been spoken about by numerous travel-writers. During its development, The Novi Pazar market place has gone through the same stages as the town itself has; at peace-time, it was developing and spreading whereas at war-time, it was being set to fire and demolished. It suffered the most serious damage in 1689, the Austria-Turkey war and several times more, in 1737, 1809 and/or 1941.

Having been inflicted by the damages, the market place was being rebuilt, but more moderately than before; at the begining of the 19th century it started to spread to the right bank of the Raška along the Stambol road. The market place suffered damage during the post-war period when the major part »Narrow bazaar« was systematically brought down and only one part on the right side was left undemolished.

Present-day market place which is the minor part of the old one has sprung up according to the linear plan with the objects along the Stambol road whereas the part about the Arab Mosque is the only one having the block character. In its organization, it has no typical characteristics of an oriental bazaar (grouped shops by trade), except for a few baker's shops. Over the post-war period and particularly, some latest twenty years, the market place has undergone a lot of remodelling, pulling down and new construction.

This period has been characterized by the collapse, degradation and unprofessional interventions as well. Quite a lot of objects have been greatly changed, being so, they have lost the spatial concept, »physiognomy«. In addition, the newly-built objects are not in harmony with the ambience and criteria for the city market place.

Apart from the market place of over one thousand shops, Novi Pazar, as a big and significant commercial city comprised big and closed sales departments, »bezistan« (covered market places). The Novi Pazar covered market place was situated in so-called »Narrow Bazzaar«, in the area of »Grain Square« and judging from remainders, historical sources, it was a combination of hostelry (»hane«) and covered market place. Most probably, the covered market place was ruined together with the city that was pulled down and burnt to the ground, the Austria-Turkey war in 1689. After the destruction the covered market place has never been restored and its remainders have become scattered or otherwise may belong to the new shops.

Up to this very day, the part of this object has been preserved consisting of four shops and an access, being located in »29th of November« street. Analysing the preserved part, it may be stated that it stretched as far as the »Grain Square« and beside the road towards the »Creek district« (»mahala« the creek) and presents the part of barrier towards the bazaar with its entrance, being the part of covered market place's ending formed as an angle.

One more covered market place existed in Novi Pazar, located on the western side of the »Narrow Bazaar« near the »Round Mosque«. It was mentioned in the sources of the republic of Dubrovnik after the war in 1737. This covered market place was, for a long time a matter of dispute and re-sales between the Dubrovnik and the Novi Pazar merchants. It was an active covered market place until the second half of the 19th century and then, because the trade died out the craftsmen started to move in and hence it was used as a store-house. The covred market place was demolished at the start of this century and new buildings have been erected on its place.

In addition to other objects, Novi Pazar had the bridges as well since it is located on the riversides of two rivers. The bridges were built by the rich as pious fondations. Many travel-writers who happened to be passing through Novi Pazar mentioned stone and wooden bridges. On the maps of Vienna archive by the end of 17th and at the start of the 18th and cent., the bridges across the Raška, the Jošanica and the Jaz can be seen. According to various data, wooden bridges were built across the Raška and stone bridge probably existed near a Muslim monastery where the Stambol road crossed over the Jošanica. The bridges were destroyed during the wars, by adverse weather conditions and in calamities and none of them has been preserved to this day.

Др Јован Ф. Трифуноски
Београд

УДК 314 (497.17)
Оригинални научни рад
Примљено: 1. 09. 1991.

МАЛОАЗИЈСКО СТАНОВНИШТВО У ВАЛАНДОВСКО-ЂЕВЂЕЛИЈСКОЈ КОТЛИНИ*

Валандовско-ђевђелијска котлина је југословенски део Доњег Повардарја и леži између кањонске Демиркапијске клисуре са севера и наше државне границе према Грчкој на југу.[1] Средином котлине протиче Вардар. У овој области сада има 42 села и три варошице — Валандово, Ђевђелија и Богданци. Антропогеографска проучавања на терену вршио сам у три маха — 1967, 1968. и 1980. године.

Крајем XVII века, услед познатог продора аустријске војске и наших добровољаца на југ све до Штипа, Тетовша и Демир Капије, настало је време великог померања словенско-хришћанског становништва и у Валандовско-ђевђелијској котлини. Ова наша област, дотада густо насељена, постала је запустена, чак је више села у њеном источном делу и опустело. Из тога у XVIII веку у турској држави вршене су велике промене.

Зато је око средине тога века у валандовска и у неки ђевђелијска насеља држава започела планску колонизацију: насељавала је малоазијске становнике, највећим делом такозване Јуруке. Насељавање се одвијало неколико десетина година, све до краја XVIII века.

Како је у појединостима текла та колонизација (и праћење њеног одржавања) није проучавано у Валандовско-ђевђелијској котлини. Потомци тог становништва одржавали су се све до наших дана, што приближно износи 200 до 250 година, или седам-осам генерација.

Управо у поменуто време турска државна власт помагала је стварање једне знатно велике зоне сеоских насеља са малоазијским становништвом. Та зона пружала се источно од Вардара од Солуканској-ђевђелијске приморске области на југоистоку, до реке Пчиње у близини Скопља и Куманова на северозападу. У Валандовско-ђевђелијској котлини, и то у њеном делу лево или источно од Вардара, колонизација малоазијских становника ширила се у око 30 села. То су три четвртине од укупног броја насеља у котлини. Та села већином леже крај старог пута правцем Солун — Дојран — Валандово — Штип — Скопље. То је такозвани етнографски турски евардарски појас. Циљ овог насељавања била је и потреба да се осигура та важна балканска комуникација. То су суве брдско-планинске терени.

Међутим, виска област крај корита Вардара, односно Ђевђелијско поље, услед поплава, маларије или других болести, током прошлости неповољно је утицала на здравље становништва, па је то разлог што се малоазијски досељеници тамо нису ширили.

Села која и сада (1981. г.) имају искључиво турска домаћинства зову се: Бајрамбос (3 д.), Булунтули (6 д.), Тюкчеля (7 д.), Севендекли (8 д.), Татарли (8 д.), Кочуци (12 д.), Пртен (13 д.), Дурутли (16 д.), Казандол (24 д.), Курдамали (27 д.), Чалакли (34 д.), Башибос (44 д.), Дедели (47 д.) и Собри (80 д.). Свега четрнаест села са 309 домаћинстава. У варошицама ове котлине нема Турака.

А од краја турске владавине, 1912. године, услед исељавања, овамо су опустела такође етнички чиста турска села: Калуцково, Калково, Плауш, Терзели, Аірали, Вејселе, Џумабос, Органцели, Ормали, Честово, Мемили, Чаушли, Воловаи и Пољурци. Напуштена муслиманска гробља разасута су на падинама око ових пустих селишта.

Турских становника имало је још у два етнички мешовита села — Мирани и Севендекли.

II

У оно време када је донета одлука о колонизацији у Валандовско-Ђевђелијску котлину, по другом и овоме напорном путу стигли су први малоазијски људи. Како наводи бледа традиција, било их је са коњима, магарца, колима и шаторима, па су се страх и забуна ширили по околним хришћанско-словенским селима. Са насељавањем у почетку ишло је теже: оосоко становништво мале Азије није имало склоности за велика просељавања на Балканско полуострво. Зато турска власт није ни могла лако привући бројне колоносте. Било је и за силу сакупљеног анадолског башибозука без дисциплине и одушевљења. По таквим досељеницима добило је име село Башибос недалеко од Валандова. Неки су били права фукара, анадолски бежуњиџе.

Источни и североисточни део Валандовско-Ђевђелијске котлине је брдско-планинско подгуће, испресецано долинама. Тамо има шума и пространих пашњака који дају погодности за опстанак сточарском становништву. Малоазијски Турци-Јуруци нису се морали много прилагођавати друкчијој привредној средини, већ су наставили живот сличан животу у земљи матици. Радом и напором одржали су се у новој средини. Остали су вредни сточари све до данас, док су се у мањој мери бавили земљорадњом. Гајили су већином жита и дуван. Постоји причање да је колонистичка села у околини Валандова насељавао неки турски паша из Солуна, чије се име не зна.

Малоазијски досељеници изгледа да су неким селима давали у околини Валандова имена по своме старом анадолском насељу или по крају одакле су дошли. Међутим, тешко је сазнати ранија словенска имена села, јер су ти насеља опустела још пре насељавања назначених азијских колониста. Иако су оде, како је већ речено, 200 до 250 година, ова досељеници нису разнели велика оосока насеља. Како се зна, највеће је било село Казандол са око 200 домаћинстава. Узрок томе су страдања од куге и нека нападна просељавања. А било је и других неочекиваних тешкоћа.

Малоазијски досељеници валандовско-ђевђелијским селима давали су и нека нама неразумљива имена, например, Џумабос, Дорламбос, Бајрамбос, Аірали, Кочуци, Булунтули, Органцели, Севендекли, Дурутли, Дедели, Мемили, Селимли. Сва ова села оснували су становници који су дошли директно из Мале Азије и они су остали једини житељи у делу области лево или источно од Вардара.

Како је истакнуто, становници-колонисти најчешћим делом припадали су познатој анадолској групи званој Јуруци (иначе се и Турк-Јурук). И они сами

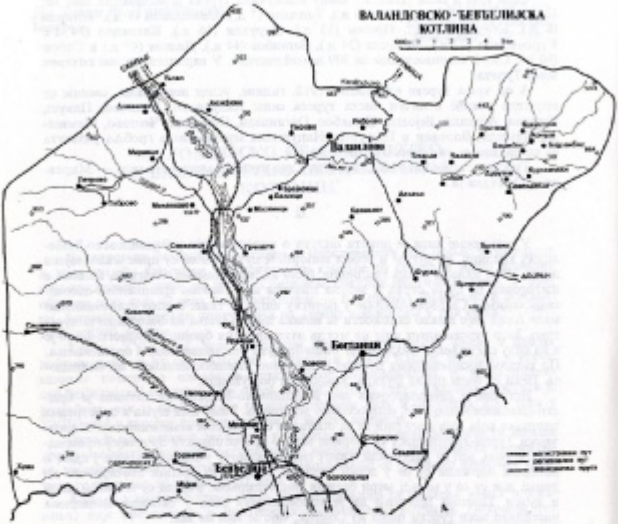

Валандовско-ђевђелијска котлина

све до данас чувају традицију о пореклу и говоре турски. Међутим, имена села Татарли и Курд-амзали показују да је било нешто представника и других етничких група — Татара и Курда. Поједини информатори на терену наводили су ми да је било још понешто Арапа и Туркмена, јер у по неком селу постојали су родови звани Татарлар и Араплар.

III

Малоазијски досељеници у Валандовско-ђевђелијској котлини били су муслимани и на тај начин не само пореклом и језиком, већ и муслиманском вером представљали су посебно друштво, сасвим одвојено од хришћанских

Словена или Срби. Географски су такође живели изоловано, јер су, како је речено, заузимали села у источном делу области.

Међу малоазијским муслиманима било је и таквих дервиша. Из литературе зна се да су дервиши имали значајну улогу у турској колонизацији освојених земаља.[2] Стеван Такошић у једном свом раду истиче да је међу Турцима, насељеним у варошицама Валандову и Бевђелији, било дервиша из њиховог реда бекташи.[3] Од дервиша у поменутим селима остало је очуваних или у рушевинама неколико текија.

О малоазијским турско-турчким досељеницима у Валандовско-Ђевђелијској котлини детаљније зна се веома мало не само о пореклу и о томе како су доспели овамо, већ и о њиховом породичном животу и особинама.

Пијачног дана (среда) у Валандову гледао сам мушкарце ове групе, који су били високи, неки и спиљени. Зато се за човека високог раста у народу данас каже хиксок како Јуруке. О томе да ли су неки Македонци прешли у ислам и потурчили се нема одређених података. Међутим, ја сам такође у Валандову видео један број Македонаца неочекивано високог раста.

Крај турске владавине предузимало је најтежи ударац за становнике о којима се говори. Са том владавином малоазијски колонисти могли су све пребродити и спиладити, а без ње се није могло ништа. Све је пошло за њих како не ваља. Из неколико села исељавали су 1912. и 1913. године турски одметници, који су се крили у шумама на планини Беласици. Затим су се вратили кући, па са породицама кренули у Турску. Исељавали су се и остали људи као прави бежанији. Након великог исељавања у периоду 1912—1971. поменуте последње године (1971) спали су на изузетно малу основу са свега 1.456 душа, док су двадесет година раније (1953) имали 4.304 житеља. Због тога за боља, односно детаљнија проучавања међу њима више нема услова.[4] Гасе се сва сећања на прошлост.

Из разговора са појединим становницима најчешће се чује казивање да су планинске падине у источном и североисточном делу ове котлине — југоисточна падина Беласице и јужна падина Плауша — пре доласка Јурука биле под шумом. Па ипак у појединим муслиманско-турчким селима постоје места која су називнитаѣ. То показује да је из тих села хришћанско-словенско становништво нестало пре њиховог доласка. Око појединих турско-турчких насеља има и старих хришћанских гробова (ѩнаур гробнитаѣ), неки од данашњих сељака раскопавали. У њима су нађене разне ствари, од којих није ништа сачувано.

Једино за турско-турчко село Калуџково, које је насељено у рату крајем 1915. године, слушао сам у околним селима (Пирани и Удово), да је најпре било чисто словенско село. А затим и ту је насељена једна група Јурука. Они су правили зулуме хришћанским Македонцима, па су се ови раселили. Неколико таквих родова из Калуџкова сада живе у Валандову. Према народном причању и нека друга села у околини ове варошице, у којима данас живе Турци-Јуруци, раније су поуздано била словенска, например, села Казанџол и Престе.

Клима у нижењима Валандовско-Ђевђелијске котлине је блага, жучна, без већих температурних колебања. Зиме су ирло благе, а лета без већих жега. Ваздушна кретања са околних планина освежавају и проветравају ову нашу котлину у Доњем Повардарју.

Природа турско-турчких насеља увек се заснивала на сточарству и постојала су домаћинства којима је стока (козе, овце, коње) била читаво

богатство. А подлозу сточарству чинили су брдско-планински пумарци и пашњаци. Они су извор економског живота, јер је обрадивог земљишта мало. И сада овамо има доста у јуручким селима, док је број коња и говеда мали. Коња су ситни, али јаки и издржљиви. Животне потребе становништва су скромне. Трговци сточарског живота виде се готово свуда.

Турци-Јуруци, који су насељавањем поплавили источни део котлине и донели сточарски начин живота, запамћени су некадашњу земљорадњу. Од Турака остали су бројни топографски називи од којих народимо неке: Дерен, Тепеник, Дере, Мезарлик, Азмак, Читал, Атин, Акинрели, Бркли, Јурт, Булмалик, Бајри, Караш, Сулуц, Кум-тепе, Кочули, Чинари, Јурум-кој, Кучук-чешма, Кира-тиф, Исмаил-кала, Пазарли-кариа.

Било је нешто муслиманско-турских породица још у варошицама ове котлине — у Валандову (око 60 к.) и Ђевђелији. Међутим, неке од тих породица потицале су од муџахира насељених 1878. године, нарочито у Ђевђелији.

IV

Приступачни статистички подаци показују да су турска села ове области 1921. године већином била мала (осим села Кипидола). Спично стање остало је и касније 1948. године. А иако те године вршена су се даља насељавања у Турску, и сада у селима, која још постоје, има знатан мали домаћинстава. Например, 1953. године у свима селима било је 4.304 турских становника, док је 1971. године тај број спао на 1.466 житеља. Сиже године их је све мање. Међутим, пред почетак балканског рата 1912. године овог становништва, по прилици, било је до 15.000.

Трговина и управна средишта Турака била су Валандово и Стари Дојран. Данашња варошица Ђевђелија до изградње железничке пруге 1873. године (правац Солун — Ђевђелија — Скопље) била је само мало село.

Од рата 1912. године, када је коначно пао турске владавине, у јуручким насељима, како је и речено, настају велике промене услед насељавања у Турску. То емигрирање у највећем степену изазвало се иако другог светског рата. Мали остатак турског становништва сада се не осећа ни некада када је сваки кутак њихових села био испуњен животом. Тамо где је врвела стока, брујали звона и слушао звук фруле, као да нема ни трага. Готово да је све умукло.[5]

Напомене

* Редитељ документарног Етнографског зборника приказатеља је у оквиру гостујућег рада др Јована Трифуновског — МАЈОРСКО СТАНОВНИШТВО У ВАЛАНДОВСКО—ЂЕВЂЕЛИЈСКОЈ КОТЛИНИ који је резултат вишегодишње теренске истраживања. Овај текст се у тексту односи на филм, без обзира што експозиција на филму прелази оквире ових теза и тежи ка ширем сагледавању Јуруна, иако је него што је у наведеном у тексту, одређена тема с тим мисли традиција Јуруна. Или у тој целини мисли и миграције. Тако например проф. др Васа Чубриловић у мишљењу:

— Још у XIV и XV веку настају етничке промене у Мијацији у том смислу што Турци, у мањој бројној области и поред тога обиља Бугара насељавају из Мале Азије Јуруке и друга муслимско турскетска становништва, а у мање градове, као Скопље, доводе своје становништво. (Др Васа Чубриловић, Скопље и етнички процеси у етнографском мозаику од XV до XIX века. Историја народа Југославије II, Београд 1960. година, 781—782.)

О Јуруцима као становницима Етнеје у XVI веку — писао и бугарски историчари: И. Тадоров и Аксанфа Велева.

1. Међу дво Дојран Петарлија налази се у суседној држави Грчкој. То је данас насеље Солуна.
2. Универзитет О. Зиродојев: Сиа насеља Пелагорија, Историјски часопис, XXVII, Београд 1980., стр. 255.
3. Ст. Такаовић: Урош у селима Ђевђелија, Гласник Етнографског музеја, IX, Београд 1934., стр. 42.
4. Било је природно да Турци-Јуруци иза 1912. године ову земљу напусте само по пути су историјски доказаји осуђени на пропаст.
5. У годишњем «Етнографском зборнику», св. X, објавили је свој гостујући чланак са насловом «Турско становништво у СР Македонији», стр. 131—139.

Dr Jovan F. Trifunoski

THE COLONIZATION OF THE VALDANOVO–DEVDELIJA DEPRESSION BY A POPULACE FROM ASIA MINOR

The Valdanovo—Đevđelija Depression is the Yugoslav part od the lower Vardar River valley stretching between the Demir Kapija Gorge to the north and our state boundary with Greece to the south. The author has so far undertaken field studies at three instances — in 1967, 1968 and in 1980. At the close of the YVII century, due to the southward progress of the Austrian army and our volunteers towards Štip, Tikveš and Demir Kapija, a migratory movement of the Christian Slav population took place, in other parts as well as in the Valdanovo—Đevđelija Depression. The Turkish government, therefore, organized the colonization of, among others, its communes by Muslims from Asia Minor — for the most part by the so called Juruks. This task was accomplished only at the end of the century. Then, however, there came the unexpected fall of the Turkish state in the Balkans during the War of 1912, and, with it, the hard fate of the Turkish population of the Valdanovo—Đevđelija Depression. They immigrated in masses to Turkey, their migration continuing in the period between the two world wars as well as in the post World War II period. This populace is now almost completely gone from these parts.

Др Ејуп Мушовић
Музеј »Рас«
Нови Пазар

УДК 949.711
Оригинални научни рад
Примљено: 1. 09. 1991.

ОДНОС КНЕЗА МИЛОША ОБРЕНОВИЋА ПРЕМА БУНИ ХУСЕИН-КАПЕТАНА ГРАДАШЧЕВИЋА

(Према архивској грађи)

Уздрмана немирима, бунама и устанцима покорених народа, Османска царевина се нашла од почетка XIX века у великим неприликама. Показало се већ у првим деценијама тога века да се морају тражити темељитија решења у циљу спаса Царства. Иако је био у реформама које би осиромашиле, модернизовале, европеизирале Турску. То је најбоље осетио султан Махмуд II (1808 — 1831) који се после реформатора прихватио.

Реформе су наишле на велики отпор широм Царства и биле су праћене страховитим немирима и крвопролићем. Међу онима који су отказали верност султану — реформатору било је и везира. Свакако, најљутији од њих био је Мустафа-паша Бушатлија, скадарски везир, у српским изворима познат као »Шкодра паша« (1812 — 1839).

Реформе султана Махмуда II задирале су у интересе босанског беговата, ограничавале и укидале до тада његов повлашћени положај. То је разлог што су реформе наишле на отворени отпор, од момента када су проклашћене, и на решеност да се онемогући њихово спровођење. Врло брзо су поручили султану — реформатору: »Будни нам цар као што су досадашњи цареви бивали, а немој нас терати у кауре тако те твоје лепе вере. Затим: »Да је наш цар Турчин он не би турску веру газио и још су га називали: Влашки цар Марко.[3]

Великог замаха узели су немири широм босанског и скадарског пашалука. Становништво се поделило у два табора на противнике и присталице султана Махмуда II, па су обрачуни међу њима били сурови и бескомпромисни. Например, у Босни је племство повукло за собом вешћанско становништво у табор султанових противника, а у Херцеговини је то било обратно. Та подојеност на противнике и присталице реформе била је врло изражена у новопазарском кадилуку, касније санџаку, делу босанског пашалука и карактеристична је по међусобним суровим обрачунима, бројним убиствима и разарању материјалних добара.[4]

Милош Обреновић, аполутни господар Србије, улагао је велике напоре да Србији изнуђује независност баш у време које обрађујемо. То је остварено хатишерифима из 1829, 1830. и 1833. године, а формалност је обезбеђена на Берлинском конгресу 1878. године. То значи да је Србија имала пуно разлога да budno прати збивања на Балкану особито у Босни и скадарском пашалуку, јер од тамошњих збивања, а она су била бурна, у многоме је зависила даља судбина Србије. Да би могао да прати сва збивања у низиначним подручјима,

организовао је врло разгранату обавештајну службу. Од својих људи он је свакодневно добијао извештаје о збивањима од Скадра до Травника и могао је да према њима води политику својих односа. Тако настала политика довела је српског кнеза у незавидан положај, у прошли са султаном и побуњеника против султана. Са султаном Махмудом II — реформатором Милош је имао изграђене и добре пријатељске односе. Захваљујући њима он је дипломатским путем, врло мудро, остварио врло значајне, могуће парчајајуће циљеве Србије, остварујући јој унутрашњи сан у борби за самосталност. Дакле, саме прилике су приморавале кнеза Милоша да води двојну политику: да се исказује као пријатељ побуњеника а да одржи пријатељство са султаном. Архивска грађа из Кнежеве канцеларије то веома уверљиво илуструје. Тако Милош саветује побуњенике како да ратују против султана, чак им шаље храну и тако их директно помаже; нека слаповоље о њиховим успесима. С друге стране, он обавештава султана о побуњеницима, навина их погрдним именима, предлаже султану како да их победи и сл. Целокупна ситуација му је одговарала и он је на њу гледао кроз призму својих интереса и са жељом да се то што више и боље искористи за себе и своју државу.

Да су социјални немири, као последица тешког економског стања, све више добијали у интензитету у Босни и другим крајевима Царевине, Милош Обреновић је знао. Он је у њима видео незадовољство маса и њихову спремност да се придруже незадовољном племству без обзира што незадовољство племства није било подстакнуто економским мотивима у оној мери или оне природе као код нижих друштвених слојева.

Још деценију пре отворене побуне, Милош је знао о социјалним немирима становништва: Муслимана, Албанаца, Срба и Црногораца, у Бихору, Пештери, Рожајском и новопазарском крају.[3] Тако су Милошеви људи дошли до података да су 1919. године немири захватили новопазарски крај, да су прерасли у оружане сукобе и да је новопазарски муслиман (старешина места) морао да побегне из Новог Пазара испред побуњеника које су предводили Јусуф Бала, Салих Угља и Дели Ибрахим. Нашао је привремено склониште код Ганиће — познатог Куча у Рожајама. Тамо је прикупио војску са Косова и Метохије па је побуњенике на Пештери изненадио, поразио и растерао како је сам хтео.[4]

Са војском, за ово време бројном, ојачаном везировом помоћи, Осман-паша пазарски се 1822. године улогорио у пољу сјеничком, гонећи одатле побуњенике. Како се Дели Ибрахим, један од њихових вођа крио у селу Расно, и још са украденим коњима Дервиш-паше из Видина, овај је пошао на то село, разорио га и попалио до темеља. Нестало је тада непавао и зауек неколико истакнутих главара Сјенице: Сулејман-бег Чавић, Зејнил-ага Тиковић, Ахмед Салиховић, Адем Цинковић. Септембра 1822. године кроз Сјеницу је пролетео осам глава убијених босанских бегова — султанових противника.

Били су то години испуњене изненађењима и појавама којих непредвидених ствари које су само још додатно отежавале постојећу ситуацију. Тако је већ пред 1825. годину успостављена граница на Голији између Србије и Турске. Истовремено се ужурбано одвијала мобилизација Муслимана за турску војску која је требало и била распоређивана на различита балканска ратишта. Ово последње је изазвало велико незадовољство и масовно одбијање регрутације на је и допринело да се све већи број људи определи за табор султанових противника. Додамо ли томе и чињеницу да су се босански побуњеници спремали на отворени сукоб са султаном и да их је пут из Босне према истоку водио преко сјеничко-новопазарског краја, онда је јасно што је Осман-паша, парски човек, улогорио у сјеничком пољу три стотине војника.[5]

Како је време одмицало, наводи се то у Милошевим извештајима, односи између противника и присталица султанових бивали су све израженији, а нетрпељивост све већа, тако да ваше није било дилеме да ће доћи до крвопролића. Султан Махмуд II, као и сви велики реформатори у историји, није хтео да пошусти нити га је могло ништа скренути с пута реформи, чак ни масовно крвопролиће јаничарско у Стамбулу 1826. године. Из извештаја Кнежеве канцеларије види се да му је Босна била кост у грлу, да су му тамо пружали најмањи отпор и да они њиме желели да пошусте. То је разлог што је султан 1826. године проклео сваки босански одмах и што су на јавном трговачким читаве царске уредбе у којима су осуђивани бунтовници а одређивана признања султановим присталицима међу којима су били: Јашар-паша приштински, Осман-паша пазарски, Јусуф-ага из Пријепоља.[6]

Сва та збивања противио је хришћанско становништво, готово у целини, а да се није мешало, настојећи да остану независни и слушајући за то савете кнеза Милоша чије је геслo било: «Држите се мудро». Другим речима, народ се понашао баш онако како и његов кнез: треба сачекати дефинитивни излаз из ситуације па се онда определити. Срби су ипак помагали босанске побуњенике у храни, радећи то по налогу кнеза Милоша. Прикупљену храну транспортовали су до поста далеке Сјенице где је била смештена у за то спеціјално припремљена складишта. Изузетак у томе чинио је касејанбији вођа Лакић који је са три стотине Васојевића учествовао у борбама против султанових војника заједно са војвођама Мустафа-паше Бушатлије.

Почетком 1827. године Милошу су пристигли извештаји о љутој завађености између две струје у Босни (присталица и противника султанових), Херцеговини и Црној Гори. Босна се определила за табор султанових противника и стала под барјак Хусеин — капетана Градашчевића. Бећана Херцеговина са Али-бегом Ризванбеговићем и Сејмо-агом Ченгићем, те низијски капетани остали су верни султану. Љути Колашинац са Ајдаром од Мојдежа, колашинским бољукбашом, са нешто Босанаца који су им се прикључили, упали су у Пљевља и похарали дворе кадије Чембића и дамџије (гувоша) Целалудин-паше Селмановића. Затим су одмах победу код Бабина и ушли у оближње Пријепоље. Тамо су затекли Хашим-бега пријепољског, султановог присталицу, али га живу нису ухватили.[7]

Нејасна и мутна ситуација је била у граничним крајевима Босне и Србије. Због тога је становништво било узнемирено. Говорило се о доласку нечије војске у Сјеницу и Нови Пазар, а није се знало чија би то била војска. Обавезани су чиновници Срби и Муслимани да сакупљају храну за војску. Богати и аге новопазарски су молили чиновнике да им доношење доставе одложе за неко средње време. Неки српски трговци из Новог Пазара су били затворени, вероватно због инсинуација нечијих захтева, али су на интервенцију Осман-паше пазарског убрзо били пуштени на слободу. Није искључена могућност да је то била посредна интервенција Милоша Обреновића, јер је он о свему томе био на време обавештен. Упливање од тада настале политике која је била за сваког само несигурност лична и имовинска, неке српске новопазарске породице су се вратиле, и по пољској доводи насеђене у села Ресово и Лисово код Кирановца (Краљева). Очигледно да је кнез Милош у вези са тим и другим појавама контактирао са султаном. Чуло се о томе и праву буру незадовољства изазвала је вест да је султан уступио новопазарску територију «Све до Јендека» (Хендек — средњи и доњи део Новог Пазара) српском кнезу. Разуме се, ти незадовољници били су Муслимани па их је то још више отерало од султана.[8]

Почетком фебруара 1827. године пристигла су обаминућа кнезу Милошу о томе да је у Нови Пазар дошло шест стотина босанских војника. Они који су кнеза о томе обавештили истакли су да је то претходница неког собљног похода босанске војске против султанове војске. Чини се да им је био главни задатак да успоставе контакте са војском скадарског везира ради заједничких а тако успешнијих акција против царске војске. Поуздано се зна да је Осман-паша пазарски тада био у Пљевљима, одакле је контактирао са травничким везиром.[9] Сасвим је извесно да се он и тада, као и коју годину пре, склонио из Новог Пазара испред босанских војника-побуњеника.

Мустафа-паша Бушатлија, скадарски везир, придобио је велики број присталица у свом пашалуку и најозбиљније се припремао за поход против султана, потпуно се надајући да ће, нипта мање, него сести на царску столицу. Све водеће личности Косова и Метохије, све паше од реда пристали су му, па чак и доскорашња султанова узданица — Јашар-паша приштински. До краја, уз велики ризик, султану — реформатору остао је одан Абдук Резак-паша пећки. Његов пак рођени брат Арслан-паша отишао је у други табор. Обичан народ, добрим делом је остао уз султана, попут рожајских Ганића, пећких Климената, Хадровића из Бихора, Дупљака из Корита, великог броја пештерских сточара.

Да није било милости ни игре са невеселим приликама говоре подаци са којима је располагао кнез Милош. Преко воћа су, по наређењу босанског везира Абдул Рахман-паше вешајане, знано и незнано, поједине истакнуте личности, осумњичене као султанови противници. Почетком 1827. године, из пљевљско-фочанског краја погубљени су: Хафиз-ага, Иса-ефендија, Гатуша Муја Осман, Мал-ага Пилозић, Ђедо Арапин, а из Новог Пазара: Билаловић, Смајо Бољукбаши и Адиз Куканеца. У Бијелом Пољу је прочитана царска по којој се забрањује сваки контакт са Колашинцима, а другим суседним грађанима забрањен је промет са босанским градовима. Осман-паша пазарски, који је до краја остао веран султану, обиљежио је градска утврђења у Новом Пазару.[10]

О свему напиханом Милош Обреновић је био изванредно обавештен. Зато је за ситуацију која је из дана у дан бивала све компликованија, заоштренија и која је водила неизбежном крвопролићу, јер другчије није могло бити. Повремено је изгледало да ће султан попустити и бити поражен, али су све то биле само пусте жеље његових противника.

На самом почетку 1828. године султан је у Босни изгубио много својих присталица или оних који су покушавали да се неутрално доже. Разлог за то је царска заповест о регрутовању двадесет и пет хиљада војника са територије Босне. Регруте је требало хитно слати на руско-турско ратиште на Дунаву. За тако бројно људство требало је обезбедити храну, па је Осман-паша пазарски упутио писмо и поздрав од султана кнезу Милошу да Србија из ступеничке нахије прикупе и пошаљу храну за Нови Пазар и Сјеницу. Поуздано се зна да је нека храна пристала, дотерана на коњима који су за то сакупљени по целој Србији. За српске сељаке то је било додатно и велико оптерећење па су протестовали и обавестили кнеза да им је стаје немогућно и да су спремни да се организовано одупру томе. Сличне протесте упућивали су својим старешинама Албанци и Муслимани који су били у чиничијској односи. Они су, иноосећи своје муке и невоље, поручили султану: »Ми без тебе никуд нећемо, а ни с тобом далеко не можемо.«[11]

Затим кнез Милош је био обавештен о крвавим обрачунима између поборника и противника реформи у скадарском пашалуку. У том смислу се истичу подаци по којима је скадарски везир послао осам хиљада људи са Хасан Хотом на челу, двеста педесет Васојевића са војводом Лакићем и три стотине Плављана и Гусињана под бајраком Вуп-бега гусињског Шабанагића на Абдул Резак-пашу пећког и рожајске Гашиће. Испред налета тих горштана скрајњуе су се царске присталице, а они су, гонећи их, дошли до Бањске. Говорило се да ће Мустафа-паша Бушатлија загосподарити и војском покрити све просторе до Новог Пазара и Сјенице.

Да би приморао Пештере и Бихорце, наводе Милошеви извештаји, скадарски везир је именовао за пештерско-бихорског кабата Хасана Хота и наредио да му се кулуком изграде камене куле у Сувом Долу за Пештер и у Лозницама за Бихор. Спроведени узбуђени терор, Хасан Хот се сурово обрачунавао са онима који нису хтели у тајности против султана и који су одбијали да буду регрутовани овог пута у војску скадарског везира. На десетине људи је обешено у Сувом Долу. Томе су се Пештерци и Бихорци супротстављали колико су могли и изабрали су за свог бољу Авдагу Гашића из Рожаја, а добили су помоћ у џебани (муницији) од Абдул Резак-паше пећког. Везир им је запретио да ће их довести у ред и спремао је нових хиљаду војника на њих. Изненадан је распоред те и друге војске, именовани команданти, одређени правац новог кретања према царској војсци. Тако је под бајраком Вуп-бега гусињског стало триста педесет Гусињана и две стотине Плављана. Сулејман-ага Кучевић, један бјелопољски, предводио је стотину војника, Хусеин Хот шест стотина Климената у Хасан Хот седамстопедесет Бихораца и Пештерана.[12]

Сва та војска требало је да се састане у Призрену и да одатле, јуна 1829. године, крене даље према истоку где их је очекивала војска великог везира. Међутим, тај поход је одложен за две године, а Милошеви извештаји нису коментарисали зашто.

Да је Милош Обреновић био утицајна личност на сва ова збивања сазнајемо из Кнежеве канцеларије. Он је врло брзо успоставио везе са новоименованим босанским везиром Али Намик-пашом и преко њега закривао много послове. Поред осталог, на Милошеву интервенцију за новог новопазарског муслиана је Ејуп-паша Ферхатагић. Он се издавао за оданог султановог присталицу, а догађаји су показали да је био дволичан и да се тако понашао зависно од политичких збивања. Када је 20. март 1829. године прослављен као дан постављења Ејуп-паше, Мехмед-бег Османбашић, син ранијег новопазарског муслиана Осман-паше и великог султановог поборника, морао се задовољити са именовањем команданта над пет стотина војника које су отпремљени на руско-турско ратиште према Видину.

Новопазарски муслиан Ејуп-паша никада није заборављао на услугу коју му је српски Кнез указао ако постављења на то место па су отуда њих двојица постали и лични пријатеља. Има доста индиција да је своју политику градио према узорима и саветима кнеза Милоша. Тирански је владао, јако се одлучивао на кроваве обрачуне са противницима, ведрио и облачио оним крајем. По природи је био немирног духа и окоп, у одређеним моментима јунак а повремено кукавица до границе невероватноће. Непрестано се кретао по широј територији, смењивао и постављао људе на одређене положаје. Тако је у Новој Вароши поставио за војвода Догмагу, свог а тиме и царског поборника. Чинио је напоре да сломи албанске побуњенике, али је најчешће окрајце имао са Муслиманима Колашина против којих је имао са три стотине војника.[13]

Судбоносна 1831. година

Оно што се раније шкољивало без много неизвесности, одиграло се судбоносне 1831. године. Све што се пре тога збивало, а што је било пратећо многим непријатним, личило је на силне припреме за фронталан упад балканских муслиманских побуњеника и војске султана Махмуда II реформатора.

У циљу успешнијих акција чиљани су раније, а нарочито 1831. године, напори на чвршћем повезивању побуњеника Босне и скадарског пашалука, али све то није дало неке озбиљније резултате, што је по њих било погубно. Очигледно, стизија је чинила више од планског, па су прво ратовали они које је предводио скадарски везир, а затим они који су ишли под барјаком »Змаја од Босне«. Да ли и колико треба за то кривити или хвалити кнеза Милоша, тешко је рећи. Поуздано се зна да му сва та збивања нису измицала оку и да се према њима односио како му је тренутак налагао.

Са боље припремљеном и јачом војском од оне из 1829. године, која је бројала четрдесетак хиљада људи, скадарски везир Мустафа-паша Бушатлија дошао је 25. марта 1831. г. у Призрен и ту се привремено утврдио. Очигледно, требао му је мали предах за последњи обрачун са великим везиром. Одатле су продрли дубоко у Македонију и код Бабуна (Бабун Хана), између Прилепа и Велеса, имали су жути бој са царском војском (низами) 21. априла 1831. године, на том бојишту је »Шкодра-паша« (скадарски везир) оставио две хиљаде мртвих и четрнаест хиљада заробљених војника. Мустафа-паша Бушатлија био је тако поражен да је са косовским и другим пашама и остатком војске бежао куд и камо је могао. Нестао је испред Пентераца и Бихораца из Сувог Дола и Хасан Хот, по злу познати и нежељени гост тих крајева, а на место њега је именован Ганиф из Рожаја. То је, практично, био крај мојмиог скадарског везира, без обзира на још неке његове дивљеничке покушаје да нешто учини.[16]

Док се Мустафа-паша Бушатлија борио за голи живот после страховитог пораза код Бабуна, очајнички покушавајући да избегне хлу коб, дотле су Босанци вршили последње припреме за одлучујући поход против султана Махмуда II. Почетком марта, прецизније 12. марта 1831. године, на состанку у Трапнику, казују Милошеви извештаји, Босанци су констатовали да су спремни за поход. Спремно је стајало дванаест хиљада војника, а пописани су сви бегови аге који су о свом трошку могли издржавати десет до двадесет војника за две године.[17]

Са све компликованијом ситуацијом расла је политичка тензија Милоша Обреновића. Замерао је својим изасланицима што га виде и редовније не обавештавају о новонасталим приликама како би имао боља увид у ситуацију. Карактеристично је, у том смислу, његово писмо Вуи Поповићу у Карановцу од 5. маја 1831. године, чији део гласи:

»Ја у највећем нестрпљењу стојим, желећи чути шта се у пашарском и другим околним пределима ради: Је ли Шкорда (скадарски везир Мустафа-паша Бушатлија Е. М.) прикупио (војску), где се налази и мисли ли за задрашати (велики везир) опет да удари, јесу ли из Босне и колико су се, од приличе, Шкодри у помоћ подигли«.[18]

Убрзо су Милошу пристигли извештаји о доста мутном и тајанском стању у Новом Пазару где се сваког часа очекивао долазак босанских побуњеника. У таквој ситуацији муслиман новопазарски Ејуп-паша Ферхатагић, остаје неопредељен. То значи, да није могао да се изјасни хоће ли уз султана или његове противнике. Иначе, није му било друге већ је, као султанов поборник, морао да побегне из града на Рашки и да се скрива по копаоничким селима. На његово место дошао је Нурудин-бег Капетановић, присталица Босанаца, иначе унук раније помињаног Османа-паше пазарског. Он је, за сваки случај, маја 1831. годе упутио писмо Кнезу у коме га моли да му помогне око опредељења за царску страну или против ње, те да му помогне код султана ако затреба. Није познат одговор на ово ласкаво писмо Нурудин-бегово, али је ово индикатор мисли и упледа који је кнез Милош уживао код султана. Милош је иначе дао сагласност Нурудин-бегу Капетановићу и новопостављеном старешини Новог Вароша Дервиш-бегу Хаџи Салихбеговом да на терену од Ужа до Голије могу прикупљати храну за Босанце. Србе са тог подручја је истовремено саветовао, како то стоји у обавештењу од 25. маја 1831. да Босанцима треба давати ако исхране од хране."

Почетком маја 1831. године босански главари Мустафа-ага Цафић, Мустафа-ага Златанић и Туф-бег обавестили су кнеза Милоша да се босанска војска покренула према Румелији, да су дошли до Вишеграда и да ту војску чини више хиљада војника. Уследило је 16. маја 1831. Милошево одговор. Он саветује Босанцима да не иду против турске војске јер их чекају силне снаге које у, уз то што су бројне, охрабрене сјајном победом над Мустафа-пашом Бушатлијом код Бибуши после чега је био Арнаутлук приврео султану.

Због новонасталих прилика закази је и одржан састанак у Студеници са новопазарским старешинама Хамидом Бајрактаром, Мула Ибрахимом, Мехмед Бајрактаром и Нурудин-бегом Капетановићем. Испред кнеза Милоша присуствовали су студенички архимандрит Мелентије и Васа Поповић, обор-кнез. Тада је поновљен Милошев предлог да Босанци не би требало да иду против турске војске. Међутим, одговор је био да одустајања нема и да је 25. маја у Сјеници пиључено из пет топова у част пролаза Хусеин-капетана Градашчевића. Они су набројали све саме главе од Босне који су предводили босанску војску:

Хусеин-капетан Градашчевић	са 8.000 војника
Махмут-паша зворнички	са 5.000 "
Али-паша Фидајић	са 4.000 "
Сарајево и околина	са 5.000 "
тузлански капетан	са 4.000 "
маглајски капетан	са 2.500 "
дервентски капетан	са 2.000 "
теочански капетан	са 1.500 "
новски капетан	са 1.000 "
градачки капетан	са 1.750 "
бихаћки капетан	са 1.750 "
острошки капетан	са 1.500 војника
Хасан-ага Пећанац	са 1.200 "
Бања Лука	са 2.500 "
Али-бег Крупањски	са 2.500 "
Али-ага Сточевић	са 1.000 "
Гавран-капетан	са 1.000 "

Кулиш капетан	са 1.500	"
требињски капетан	са 1.000	"
љубински капетан	са 1.000	"
љубушки капетан	са 2.000	"
Смаил-ага Гачански	са 1.500	"
Ахмед Шошевић из Фоче	са 1.500	"
мостарски капетан	са 1.000	"
невесињски капетан	са 1.250	"
Фирдус-капетан	са 1.000	"
јајачки капетан	са 1.000	"
главочки капетан	са 750	"
травнички капетан	са 500 војника[18]	

Свакако да је бројка од шездесетак хиљада војника који су се покренули против султана сувишна и да су наборјани војници из појединих крајева, например из Херцеговине, чије је учешће било неизвесно. Циљ је, по свему судећи, био друге природе. Требало је ставити до знања Милошу Обреновићу, а преко њега и султану да је покрет много озбиљнији од онога што они мисле и да се из тога изваде поуке да нема шале са Босанцима.

Други извештаји говоре да у Новм Пазар није дошло толико босанских војника, што не мора да значи да су и они поуздани и да није могло бити више или мање војника од онога што је у њима исказано. Тако у извештају од 31. маја 1831. године стоји да је у Новм пазар дошло 7 — 8.000 босанских војника. У другом се наводи да их је било 12. 000 и још више.[19]

Архимандрит Мелентије и Васа Поповић су, на основу студенчких разговора, нису дали закључити да би Босанци били спремни на преговоре са султаном и то су пренели српском кнезу. Због тога су они још на састанку у Студеници саветовали представнике Босанаца да се умире и да ангажују њиховог кнеза (Милоша Обреновића) око измирења са султаном. Они су убрзо реаговали и стигли им до знања да они знају за не баш пријатељске односе Милоша према Босанцима, због чега му замерају. На крају је ипак договорено да би требало што пре одржати и други састанак у Карановцу који би дао боље резултате.[20]

Кнез Милош је чинио напоре, све мање прикривени, а не зна се да ли и искрене, да сломи отпор Босанаца и то највише онда када су изгледи на њихов успех били могући. То се да закључити из његових бројних извештаја, а посебно из поруке архимандриту Мелентију и Васи Поповићу, коју је на састанку у Карановцу требало пренети пазарским првацима, а која гласи:

»Настојте да завадите Турке који ће вам на састанак доћи у Карановац и да их наговорите да покрену Ејуп-пашу са његовог места било где, јер је он шпијун великог везира, а њима (Босанцима) зло мисли. Ово гледајте лепим начином и као испод руке казати и уверити их у интуте Ејуп-пашин«.[21]

Ејуп паша Ферхатагић, новопазарски муселим, скривио се од босанске војске као султанов не баш поуздан присталица. То његово склањање по хратима Копаоника увукло га је у непријатне из којих није видео излаза. Остало му је да потражи савет од кнеза Милоша шта да ради, молећи га да га не заборави, као што се пријатеља не заборавља. Додао је да је особе са обе стране згорела видео јер му прети опасност од Босанаца и Пазараца којима није хтео да се прикључи против султана и од којих је побегао те се сада налази на печарету, а од великог везира му нема помоћи јер му је овај

замерио што се отвореније није супротстављао Босанцима. По том изјављују од 31. маја 1831. године наговестио је могућност да са Косовцима иде према Приштини, али нема ни тамо куда, јер су се и Арнаути окренули против њега. Интересантно је, не зна се колико Милошевом заслугом, а она није немогућа, да је већ почетком јуна, значи само неколико дана после Ејуп-пашиног писма српском кнезу, стигла вешрона захвалница Ејуп-пашиа за његову одлуку султану, и што је још важније, обавештење да му долази у помоћ тридесет хиљада турских војника за борбу против Босанаца.[22]

Босански војници који су се крстили према Косову били су животно заинтересовани за став Србије према њима, јер им је од тога умногоме зависио успех. Знали су да је њихово крстење под будним оком Милоша Обреновића. За сваки случај, тражили су од Србије 1. јула 1831. године гаранцију да их неће узнемиравати њена војска јер се Босанци крећу границом те државе. Нису заборавили да желе да остану у пријатељским односима са Србијом.[23] Нису касније ни Милошеви одговори који су гарантовали безбедност, а затим бодрења и охрабрења. Била је то разумљива дипломатска кореспонденција која је окрилила султану односа и опреза. Нашли, тада је већ било јасно да кнез Милош више шурује са султановим представницима, па су се Босанци оправдано плашили. Када се то није могло сакрити ни дебелим велом дипломатије, Хусеин-капетан је упутио Милошу Обреновићу протесно писмо. У њему стоји да је он много полагао на Милошево понашање и сматрао га је пријатељем, а он се, још на састанку у Студеници и касније показао другачијим. Замолио га је да му бар не одмаже ако неће да у помогне.

Била је то за Милоша врло непријатна опомена па је послао одговор «Змају од Босне који је на свој начин оплиткавио Милошев однос према Босанцима и нарешћу султану. Порука је гласила:

»Они (Босанци Е.М.) нека гледе свога посла, па ме нек се не обрабају, само нек ме седе да не пробу као Скадранин (Мустафа-паша Бушатлија Е.М.), а ја морам овако писати, као што сам писао, и, што нели Градашчевић да му никада више не пишем пика му кажу да Ћу морати и доћи и двадесет пута писати и претити и никати на пих, зашто царскиј човек седи овде и диктира шта да радиш и говориш... Но, он нек не гледа ни на моја писма ни на моју пику, и претиј, већ нек ради своја посла...»[24]

Кнез Милош је своје ставове према Босанцима, које су они оценили неповољно, правио својим полазајем и зависношћу од султана. Он је, дакле, морао тако да ради и радиће, али, истиче Кнез, да његове намере и однос према Босанцима могу бити само пријатељски. Због тога су уследили његови савети Босанцима да иду против великог везира што пре, да не оклевају ако желе да рачунају на успех; да се обрачунају са турском војском док им није пристала помоћ од двадесет хиљада војника који су укрцани на бродове у истанбулској луци и упућени према Балкану. Додао је томе да и он очекује султаново наређење да нападне Босанце. Али, он ће то одлагати како би Босанцима омогућио победу над султановом војском.

Студеничким и моравичким Србима су дошле заповести од кнеза Милоша. У прној се наређује да дају Босанцима жито и храну »ради коњиских односа«; у другом да им не дају, а у трећем да се даје јер је знужно пискати Босанцима.[25]

Писмо, чији нам садржај није позат, судећи по реаговању Кнеза, пристало је и од Ејуп-паше Ферхатагића. Кнез је 4. јула 1831. године наредио да се то писмо послале новопазарском муселиму Нуруцин-бегу Капетановићу, уз следећи коментар:

— Ето видите како нам прети Ејуп-паша, ето како вам пише посланике, а ето како узимаа и храну коју смо вам повели. Ми смо сада на две ватре изгорели, пропашћемо. Ако желите да вас слушамо, ви нам скините Ејуп-пашу с врата и удаљите га од нас па да знамо да нам ваља вама по вољи ићи, а обојицу не можемо слушати...»

Сасвим слично, само у обрнутом значењу било је упућено писмо и Ејуп-паши.[26]

Војска »Змија од Босне« решена до краја на дефинитиван обрачун са турским оружаним снагама, наврзла се ишла на Косово. На том путу доживела је разочарење, јер је сазнала да је отпала могућност да скадарски везир поново покрене своју против турске војске, јер се после страховитог пораза код Бабуна није могао више опоравити, и све што је на том плану радио, била је само дивљачка сламан. Значи, Босанци су изгубили великог савезника, чиме је њихова шанса на успех била смањена. Она је је још учињена сазнањем да су становници Косова, раније опредељени против султана, упутили султану писмо, јер им је било свега доста, у коме изјављују да су му покорни. »Ми немамо низам (царску војску) тјерати него се с њим више бити.«[27]

Босанску војску је очекивала султанова код Липљана којом је командовао велики везир. У жестоком окршају 22. јула 1831. године босанска војска је тријумфовала. Војска пораженог великог везира позачела се у општем расулу не заустављајући се ни у Скопљу. За тај велики и неочекивани пораз велики везир је окривио Махмуд-пашу Ротула из Призрена, вероватно личност која је имала врло значајну улогу у царској војсци. Победа је одјекнула на све стране и оставила снажан утисак на људе. Врањански и лесковачки паше, до тада верни султану, прешли су на страну Босанаца, а »Змија од Босне«, који се окитио ореолом победника, поручио је Скопљу да не прихвати великог везира, главнокомандујућег код Липљана, иначе ће га у пепео претворити.

Чини се да том победом нико није био одушевљен као Милош Обреновић. О томе је обавестио своје оборкнезове, наводећи да је Хусеин-капетан Градашчевић поразио великог везира код Липљана исто онако као што је велики везир поразио Мустафа-пашу Бушатлију код Бабуна; да су Босанци запленили шаторе везирове, седам топова и кухињу са Шкодра — напишмо топ!рама. Томе је додао: »Душанштиу Босанаца, напише коњица, од старине на главу јунака, треба се дивити и њихова победа превазилази руску на Кулачеву и турску на Бабуну«. Пишући о томе са одушевљењем, Кнез је дао записати да су Босанци осветили Косово, а онда су услиједила нарећења српском становништву да обавезно прикупљају и дају храну Босанцима.[28]

После липљанске победе Босанцима су била отворена врата за даље напредовање и они су изгледа била да ће убрзо и Скопље бити у њиховим рукама. Међутим, десило се оно што готово нико није очекивао. Босанска војска, у општем расулу, почела је да се повлачи, као да није славила победу и то путевима које је сама бирала, па је тако победа код Липљана била »Пирова победа«. Сигурно да за то постоје за сада недовољно осветљени разлози. Може се претпоставити да је међу водећим личностима било одређене песнте око престижа; да је Градашчевић пожурио к Босни да би се дочекао везирске столице; да војска није била добро организована. Сигурно је да ће дубља историјска истраживања открити и неке друге разлоге за то стање које се из тријумфа претворило у пораз.

Повлачење босанских војника са Косова трајало је веома дуго, по једном Милошевом извештају чак целу годину. Војници су изгладнели, подрхтели, да их је жалосно гледати, стоји у једном извештају. Уз све неприлике — неснабденост, глад, треба додати да су били изложени разноврсним непривилегијама.

Десетак дана после битке код Липљана, на путу за Босну, у Карановцу је боравило шест хиљада босанских војника. Протурена је вест да је «Зиф од Босне тада изразио жељу да преговара са великим везиром, али се не истиче Милошева улога, односно његово посредовање у томе. Кроз Сјеницу су 14. августа 1831. године прошли туђински, сребренички и тешањски капетани. Са њима се повлачио и новопазарски муслиман Мустај-бег Муратбеговић. У Пријепољу су имали жесток окршај са Хашим-бегом, пашким присталицом. Заробили су га, одвели са собом и касније лишили ранга. Многи, до тада верни и одани људи отказивали су сарадњу са Босанцима, а у Новој Варошу, Бијелом Пољу и другим местима падале су и жртве у међусобним разрачунавањима. Хусеин-капетан Градашчевић је журио да се што пре дочепа главе босанског везира. Много је имао непријатеља и оних који су негодовали и хватали другог човека, очигледно незадовољни са исходом збивања. Но, било како било, дотадашњи босански везир Али Намик — паша, морао је да бежи из Босне, да мења путне правце да би главу извукао. Када се 18. септембра 1831. године вратио у Карановац, где му је салдама из шест топова приређен дочек, и када је видео да је главу извукао, био је срећан иако је жалостан што је изгубио везирски трон. У кратковалним преговорима у Карановцу није имао лепе речи за Босанце. О својим мукама и перипетијама са њима на путу бекства рекао је да вероватно не би извукао главу да му неку помоћ указали Морачани и Дробињци. Само од Стоца до Пријепоља чекало га је више заседа при чему је изгубио дванаест својих људи, све Херцеговце: Сточане, Невесињце, Гачане. Своје излагање завршио је речима: «Бошњачко зло ми је сва зла завршило. Од седамдесет и седам ајо милета (народа) од бошњачког нема горег милетак.»[29]

У великим неприликама које су захватиле Босну и Босанце — султанове противнике, када је ситуација о њиховом практичном поразу била сасвим јасна, кнез Милош Обреновић је обнародовао да мења свој однос према Босанцима. Сада је наредио становницима српских нахија: ужичке, соколске, крагујевачке, јагодинске, рудничке, ваљевске и пожешке да прикупљају храну за царску војску. Само из карановачке нахије било је ангажовано три стотине коња за транспорт хране. Сви слободни простори у Сјеници и Новој Варошу били су крцати храном и више је нису могли где сместити.[30] Сада Милош није имао лепе речи за побуњенике. У извештају од 27. октобра 1832. године Милош је наредио кнезу Драгачева да хвата све Босанце који беже к Босни и да их, уз писмену потврду, предају муслиману. Петар Лазаревић је позивао подвиг Босанаца и предао их Ејуп-паши Ферхатагићу, који се са Копоника вратио у Нови Пазар, где се суровo обрачунавао са царским противницима. Врло је јасно исказана порука оборижованима српским од Милоша да не дирају оне Турке који се царске предложавају.[31] На протесте сељака и на неке новоуведене Ејуп-пашине порезе «који су горе од турских», кнез Милош је сасвим мирно одговорио 17. XII 1832. године: «Да поштованом и мом добром пријатељу Ејуп-паши Ферхатагићу, муслиману новопазарском, дају све што им тражи».

Борба за везирски положај у Босни завршила се поразом »Змаја од Босне«. Маја 1832. године, долазио је нови везир из Стамбола. На свечани пријем је ушао у Плеваљима, а тријумфално је разгледао разорено Приједоље у коме је била очувана само кућа Хашим-бега.

Пут Градашчевића је водио, после неостварених планова, преко Саве, да би ипак пао у турске руке и завршио живот у Истамбулу, далеко од своје родне Босне.

Овим радом се не исцрпљује однос кнеза Милоша Обреновића према побуњеницима Хусеин-капетана Градашчевића. То је само део његовог односа, реконструисаног искључиво на основу архивске грађе или само дела архивске грађе. Но, та грађа довољно и уверљиво осликава личност кнеза Милоша, његову политику и не само везане за босанске побуњенике, који је имала тесно да се само пред њом треба одлучивати. Због тога су многи Милоша Обреновића називали неписменим, али мудрим дипломатом.

Истина је да Милошу није било друге већ да води двојну политику, да се исказује као пријатељ и поборник босанских побуњеника, да их материјално помаже, да се одушевљавао њиховим успесима и да о томе нема сведоџбе, а с друге стране да не кида пријатељство са султаном Махмудом II — реформатором. Без претпоставе да га због такве политике, политике двојства, осуђујемо или да га хвалимо, да му то одобравамо или не, има се утисак да је то за српски народ, Србију у целини и за њега лично било добро. Да се Милош којим случајем определи на једну страну, било би по њега тешких последица. Овако како је радио, поштедео је и себе и Србију, а мора се признати да му није било ни лако ни једноставно, јер је Србија била значајна карика у незнаменитим збивањима. Можемо да претпоставимо да се кнез одлучио попут Босанаца за борбу против султанових реформи, да би исход био другачији, а можда и не би, јер је Османска царевина још увек била снажна и моћна. Због свега тога, после слома покрета »Змаја од Босне«, султанове победоносне тријумфе делимично је делио и српски кнез и није остао без султанових похвала. Круна тога био је и Хатишерифу из 1833. године, царски указ којим се кнез Милош Обреновић признаје за наследног кнеза Србије.

НАПОМЕНЕ

1. Д. Вуковић, Калајџи кнеза Милоша, књ. 3, Папирі пожешке 1815—1839. Београд 1953. XXIII стр. 457, 534 (*У даљем: АС — КК ...*)

2. Детаљније о томе: Т. Н. Вуковић, Арбанаски устанак 1826—1832. године, Прилози гласник, Приштина 1969.

— Ђуро Мушовић, Исаго с Хотова и Хасан Хоти, шкиперски бајрактар забуне, »Сокоје« књ. С. Новосадској књ. III, 1976. Приштина, и Историјски записи 3—4, Титоград 1975. годин.

— Исто, Покрет Мушовића у новопазарском крају против реформи султана Махмуда II. Зборник историјских записа Србије, 13—14, Београд 1978. г. (75—90) I Гусињански историјски часопис 1 — 4 ,1978.

— Исто, Приштинском крај тридесетих година XIX века »Сокоје« књ. С. Новосадској књ. XI, Приштина 1986. (119—126)

— Исто, Сукоби на крају тридесетих година XIX века Зборник Сремске 2, Сремска 1986.

— Покрет Мустафе паше Бушатлије против реформи султана Махмуда II, Историјски записи 1—2, Титоград 1988. г.

3. Поштар је Хуршидпаша Мамудбеговић, скадарски везир, заслужанककमетиће, путу српске, грађанске-паланачке буржоазије и непријатељски расположеним према турској власти. Детаљније: Ђ. Мушовић, Поштар и његово стаљивање у средњовеко, Гласник ЕИ САНУ XXIX,1980.

4. АС — КК XXIII, 90, 91, 94.
5. АС — КК XXIII, 156, 157, 211, 263, 268.
6. АС — КК XXIII, 313, 314, 315, 369.
7. АС — КК XXIII, 317.

8. AC — KK XXIII 318.
9. AC — KK XXIII, 319, 321.
10. AC — KK XXIII, 322, 323, 325, 334, 336, 337.
11. AC — KK XXIII, 343, 387.
12. AC — KK XXIII, 398, 417, 468.
13. AC — KK XXIII, 384, 431, 441, 436.
D. Stojančević, Грађанска борба у Смедеревској нахији 1829 — 1830. Београд 1971. стр. 56.
14. AC — KK XXIII, 465, 474, 478.
Т. П. Вукановић, Арбанашке четнице, Правде гласник 1969,66.
15. AC — KK XXIII, 458.
16. AC — KK XXIII, 468.
17. AC— KK XXIII, 471, 474, 475, 479.
18. AC ЗМП VI 96 — 1831.
19. AC — KK XXIII, 434, 486.
20. AC — KK XXIII, 479, 481.
21. AC ЗМП VI, 96—1831.
22. AC — KK XXIII, 491.
23. AC — KK XXIII, 489.
24. AC — KK XXIII, 488.
25. AC — KK XXIII, 486, 488, 489,491.
26. AC — KK XXIII, 491.
27. AC — KK XXIII, 488, 489.
28. AC — KK XXIII, 490, 491, 498, 500, 503, 503, 334.
29. AC — KK XXIII, 505, 509, 518, 519, 526, 530, 531,538, Иван Франо Јукић, Земљопис и повјестница Босне Херцег 1851. г Ресарт 1990. 146—148.
30. AC — KK XXIII, 573, 576, 545.
31. AC — KK XXIII, 585, 594.

Dr Ejup Mušović

PRINCE MILOŠ OBRENOVIĆ IN RELATION TO THE REBELLION OF CAPTAIN HUSSEIN GRADAŠČEVIĆ

The reforms of Sultan Mahmoud II, dating from the 1830's, by which he wished to modernize the Ottoman Empire and thus save it from ruin, encountered considerable resistance throughout the Empire, especially in Bosnia, and that means the Novi Pazar district (Sandžak) too. They split the Muslim population into groups of opponents and adherents and their internal clashes were accompanied by bloodshed. To the head of the Bosnian begumate, it being thoroughly opposed to the reforming Sultan, rose Captain Hussein Gradaščević. With an army of 12000 men he won the battle against the Sultan's troops on Kosovo in 1831.

The Serbian prince, Miloš Obrenović, found himself, at the time of the rebellion in Bosnia, in a tight spot, caught between Captain Hussein Gradaščević and Sultan Mahmoud II — the reformer. He had no other option but to lead a double politics. He was not decided in favour of either side and he advised the Serbs to be wise and not to take sides. Secretly, he held negotiations with both the Muslim rebels and the Sultan, appearing alternately as a friend to both, without either of the warring sides learning of such affairs of his for a long time. He even counselled both sides in matters of war waging, how to win the other more successfully, promising them aid in food, material and troops if the need should be. By such politics he managed to save the Serbian people and his state, gaining its independance at that very time through the hatišheriefs of 1829, 1830 and 1833, from war, bloodshed and other misfortunes into which Serbia could have fallen. Those misfortunes could, on the whole, have been the cause of difficult consequences for Serbia and her further historical development.

Мр Сафет Бандић
Институт за проучавање националних односа
Сарајево

УДК 949-711 «1878/1879»
Оригинални научни рад
Примљено: 1.09.1991.

ПЉЕВАЉСКИ МУФТИЈА ШЕМСЕКАДИЋ У ОТПОРУ АУСТРОУГАРСКОЈ ОКУПАЦИЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ И ЗАПОСЛЕДАЊУ НОВОПАЗАРСКОГ САНЏАКА

Једна од најзначајнијих личности у отпору аустроугарској окупацији Босне и Херцеговине и запосједању Новопазарског Санџака драматичне 1878. и 1879. године је свакако легендарни пљеваљски муфтија Мехмед Нурудин Вехби-ефендија Шемсекадић. О његовом животу и дјелатности до бурне 1878. мало се зна. Нешто више о њему, као истинском учеснику великог и масовног народног отпора, пружају радови В. Чубриловића, Х. Крешевљаковића, А. Лубурића, А. Хаџихадића, К. Хаџића, К. Исовића, Ђ. Миљића, М. Бојића и посебно Х. Ђурића.

Према подацима, Шемсекадић је рођен око 1827. у угледној пљеваљској породици. У Пљевљима (Гаслица) је започео своје школовање, наставио у Сарајеву гдје је покупио Ђумишића (Дрежнја) медресу па потом у Цариграду у Шехзаде медресу гдје је се као студент исказао ораторетвом. Након студија, из Цариграда вратио се у Пљевља гдје је постављен у ружњици као ваиз (предавач), а око 1866. именован је за муфтију. Шемсекадић се брзо истакао на положају муфтије, али још више политичким радом што га је, изгледа, пријавио и заокупљало. Уживао је велики углед међу муслиманским и хришћанским становништвом. Виђенија људи су долазили често муфтији на разговоре и саветовање. Савременици су тако забиљежили да су код муфтије долазили Перо Хаџијанић, Јоко Тешановић, Гавро Вирковић и други угледници из реда православног становништва.

Своју интензивнију политичку дјелатност муфтија је започео пред одржавање Берлинског конгреса (1878) на којем је Аустро-Угарска добила мандат да окупира Босну и Херцеговину. Муфтија је тада започео своју живу агитацију за пружање отпора извршавању ове одлуке као одговорној одговорук Берлинском конгресу. У жељи да спријечи извршавање одлуке овог Конгреса, муфтија је настојао да окупи сво народне снаге без обзира на вјеру и националитет. Он је тако упутио у Србију Тодора Радовића, Јока Тешановића и Гавра Вирковића, као и неке друге виђеније људе у Црну Гору са захтјевом да прикупе војску и да се на тај начин заједничка одлуку окупације Босне и Херцеговине. Муфтија је успоставио везу са тек основаним Народним одбором у Сарајеву који је био састављен од домаћих људи након свргавања османске управе, која није била за пружање отпора.

Поводом договора око одбране Босне дошао је у Сарајево, заједно са Хафиз-пашом новим војним заповједником Босне и Херцеговине у јуну 1878 године. На Кошој Ћуприји код Сарајева, одушевљени народ који се био окупио са свих страна да га поздрави, дочекао га је као старог знанца. На састанку

Покрајинског састанка 13. јула муфтија је био главни говорник. Он је храбрио присутне и катрено изјављивао, позивајући све народе БиХ без обзира на вјеру, да се по сваку цијену треба супротставити предстојећој инвазији и окупацији и да ће Босну бранити сва Србија и Црна Гора и тврдо закљуа Албанаца са Косова, упозоравајући нарочито окупаторе муслимане да је по Курану сваки од муслимана дужан да се одупре непријатељу, а да оног ко то неће, треба казнити одузимањем имовине и протјеривањем. Како његов оштар наступ није одговарао Хафиз-паши, овај је наредио муфтији да напусти Сарајево, што је овај и урадио. Неки аутори сматрају да је чин био изазван поштто је Хафиз-паша добио наређење од претпостављених у Цариграду да смирује ситуацију, а да је заправо он, попут муфтије, био силом борби.

На позиву муфтијино позивљивање није требало дуго чекати, јер га је иакон његовог агитовања по Санџаку и Косову и прикупљања добровољаца, Народни обор позвао у помоћ иакон отпочињања инвазионих операција аустроугарске војске. Аустроугарске трупе су упале у Босну назирући се да ће становнштва без отаљеног мотка и уз пратњу плех музику. У пропаду главнокомандујућег окупационих трупа генерала Филиповића било је истакнуто да народ треба да прими војнике као пријатеље, да слуша запоједнике и да се пржкати свог посла уз обећање да ће плодови његовог рада бити заштићени. Међутим, прогнозе царских политичара и генерала показале су се сасвим погрешним. О томе свједоче и касније дјелимична признања у књизи Die occupation Bosniens und der Herzegovina. Умјесто преобилних 80.000 војника Аустро-Угарска је на врају морала ангажовати око 300.000 људи, скоро трећину својих најоокупних оружаних снага, и трајати огромне, непланиране издатке у сламању масовног народног отпора.

Окупаторске трупе су 29. јула продрле у Босну из 6 правца: код Босанског Брода, Градишке, Кестајнице, Шамца, Вргорда и Имотског. Углавнији муслимански предјели су се још од раних гласника о предстојећој инвазији спремали на отпор. У Сарајеву су се свакодневно могли чути слогани: «Султан може дати Истамбул а не Босну», »Босна је народна а не султанска и зато нас продаје Шваби», »Босна се ником предати неће». Почетком августа командант одбране Босне Хакки Смаил бег Селмановић жалио је објану којом је позивајући само Босну и њено становништво и прошлост, позивао све њене житеље хислама, хришћане и јатинове да се сложно одупру непријатељу. Знаменита Турска се држала скоро уздржано, свјесна своје немоћи, тако да се судбина Босне нашла у рукама домаћег становништва, посебно муслиманског које је било одлучно да је брани. Србија и Црна Гора су стајале по страни услијед ранијих договора са Аустро-Угарском и преузетих обавеза као и наговора Русије да се не мијешају у окупацију Босне.

У таквој ситуацији муфтија Шемседдин је са својим добровољцима пошао у одбрану Босне. Један од учесника тог похода Омерага Вајзовић причао је 1943. о том походу и муфтији: »...Кад смо пошли за Босну, муфтија Шемседдија је био у најбољем годинама младости. Тек се био оженио. Узео је најлепшу дјевојку какву никад видио нисам. Име јој је било Цемила, родом из Пљеваља, а родитеља су јој се доселили из Сарајева. Отац јој је био хаџи-Аџија Смрекић. Наш муфтија је био осредњег раста, приповијет. Јахао је врана коња ког је тимарио и чувао Шемседдинов брат Назиф. Вранац је био силан од коња. Остала је успомена: пропише се као Назиф-агин коњ.

Младом муфтији је било веома драго слушати гусле и јуначке пјесме...и настављајући даље о поласку: Био је Рамазан, мјесец поста. Пренио су се исукцили пред хуџумет. Ту су донесени барјаци. Под муслиманским барјацима је ишла муслиманска војска и далбухане (дурде и бубњеви) су свирале. Под православним барјацима су стајале старјешине и принци пљеваљских Срба и далбухана је лупало. Ја сам товарио добхану-муницију на свом коњу из Пљеваља све до Сарајева. Добхана је долазила из Митровице и Сјенице. Са Мехмедом су били такође и нечога брата Ибрага и Назифага. Чекали су на коњима полазак. Муслимански барјак је носио Хаџдар Такиратић из Пљевља а друге барјаке носила је младина. Међу њима је био Мујо Кулоглија као барјактар. Православне крстали-барјаке су носили највреднији момци. Принци као Јакшић, Тешнисијевић, Пирковић, Радовић, Ђор Гавро ишли су са муфтијом заједно и били су до сарајетка заједно. Кад смо изашли изван Пљеваља и прешли Долове, онда је Шемсофендија синао са коња и зауставио војску, дигао је руке и почео дову чинити (молитву) овим ријечима: Боже нас не врати поражене и без образа и боже нам сачувај Босну и Херцеговину од непријатеља. Наову дову су Муслимани плакали. Затим су отпочели молитву попови обраћајући се народу ријечима: Боже нам сачувај Босну и Херцеговину, то је наша стара отаџбина и не дозволи да је непријатељ притисне. Кад су чули ову молитву, православни су такође плакали. Затим је цјелокупна војска кренула заједничким.

Када се муфтија Шемсекадић 4. августа појавио са својим сапцачким и косовским добровољцима међу којим је било и 10 крајишана, пред капијама Сарајева на Алифаковцу га је дочекао исиљан свијет све три ајереч па је био примљен као ратник који нешто. Муфтија је надахнутим говором подигао окупљени народ наком чега му је пружио уједиа сарајевски Србин Петровић-Петраки и затрдио га.

Анализирајући муфтијин долазак у Босну, аустроугарски конзул Симоа Јовановић је оцјенио да су се Сапцаклије 1878. осјећале повјереним да организују отпор аустроугарској окупацији те да су управо зато два чувена сапцачка принка Хакки Смаилбег Селмановић Таслиџак, као политички вођа из Сарајева који је остао са мновину у Новом Пазару и стаиво се на чело Народног одбора, и муфтија Шемсекадић, као командант сталних помоћних трупа, преузели вођство покретом отпора. Друга пак сматрају да је Шемсекадић дошао у Сарајево по налогу Призренске лиге, јер има индиција да је био њен члан или са њом у вези; трећи опет мисле да га је послао сам султан без знања Порте, или да је дошао по сопственом убјеђењу.

Шемсекадић је наком краткотрајног боравка у Сарајеву и договора са принцима у Народном одбору, кренуо са неколико хиљада добровољаца према одређеном плану преко Кладња ка Тузли, ка којој је брзо напредовао аустријски генерал Сапара (Сзапрагу) са својом XX дивизијом наком разбијања муслиманских одреда код Грачанице. Тако се у почетку чинило да Ве лако, без великих губитака и потешкоћа освојити и умирити сјеверо-источну Босну. Међутим, појава пљеваљског муфтије који је на путу ка одбрани Посавине прикупљао усјутно чете из Фоче, Рогатице, Власенице, Осмака и Кладња, омела је овако искитрене, оптимистичке прогнозе аустроугарског генералштаба. Шемсекадић је са својом војском преко Гласинца, Осмака и Горње Тузле 8. августа ујутро стигао Доњој Тузли. У даљем се већ чула застрашујућа топовска грмљавина поштто је једна чета настојала грчевито да заустави код Хана Пирковића напредовање бројно надмоћније окупаторске солдатске. Туз-

ли је већ била скоро опустјела, народ се у општем метежу већ разбјежао и деморалисани туђински пријаци су већ у насталом хаотичном стању и безнађу почели размишљати о предаји града. Долазак муфтије и његове војске све је преокренуо.

Он је одмах преузео одбрану града. Распоредио је 4 топа: један је поставио на Илиничцу, други на Пашинац, трећи на Борић и четврти на Буковчице. Прикупљеном народу који је окружио својим домским подјелио је муницију из војног магазина из Градине и успио да брзо конзолидује снаге одбране и припреми се за одлучну битку. Испрашљујуће и кривае борбе трајале су два дана. У почетку је муфтија отворио топовску ватру на противника који је долазио на Молухе и Расовац, док је његова пјешадија истовремено напала противника на Коловцу, Равној Трешњи и Мосинку. У току саме борбе муфтија се показао као изванредан стратег и тактичар дрожећи праве лоћиће аустријским надобудним официрима из пјешчане ратоваља. Он је непрестано убјеђивао нове снаге, прикупљене из околних села и градова. Заво је општу дисциплину и тражио безпоговорну послушност, одвност, храброст и борбу до краја, без узмицања. Сваки је доживио порез на десном крилу па се морао повући истим путем којим је дошао, непрестано гоњен од одушевљених и родољубљем задојених побједника. На кривом ратишту остало је много мртвих непријатељских војника. Један аустријски официр је био погођен на коњу и преноћовао топовском гранатом. Већ 12. августа Сваки је у ужурбаном повлачењу био у Грачаници, одакле се повукао долином Спрече ка Добоју да браћи угрожене прилико долини ријеке Босне. Осоколона муфтијина војска гонила је његове јединице до Бецеља близу Тобрука и Шахин-камена гдје су се оне ушанчиле. Ту је муфтијина војска остала 6 недеља.

Шемсекадићева побједа имала је великог одјека. Она је подигла на ноге цијелу Босну, па су се његовим четама придружили и посавски бегови. Аустроугарске посаде из Градачца и Шамца морале су се повући преко Саве. »Срећа је генералштаба што није било још једног пленаљског муфтије — писао је Васа Чубриловић. Храбри и строги пленски муфтија поштио је сваковим борбе и непрекоснопени господар земље између Босне, Саве и Дрине. Он се није показао само као изузетан борац већ и као добар организатор и човјек чврсте руке. С обзиром да је у његовим четама било подједнако Муслимана, проглашио је шеријат за једини закон у земљи, јер је постојала потреба да се сви браниоци вежу чврстом дисциплином да се одржи ред. Против овог строгог закона нису се бунили ни хришћани у његовој војсци поштто је било очито да је у ратним условима морала постојати чврста власт. Хадрудин Пурић истиче да му није познато да је муфтија издао једну фетву (шеријатско-правну одлуку) али да је као патриота показао својим примјером како се брани домовина. Сем увођења шеријета као једног важног закона, што је било договорено још у Сарајеву, Шемсекадић је укинуо старе органе власти, укинуо дуванску режију, порез на куће и бедељиу и замјенио их шеријатским одредбама. Харач и турски календар су опет били заведени. Забранио је коришћење европских одијела и прекинуо све контакте са Аустро-Угарском. Објавио је општу мобилизацију свих људи без обзира на вјеру и заво опште мјере против непослушности, водећи истовремено велику борбу о опсједу своје разнородне војске. Муфтија је био формирао и штаб за извођење ратних операција и успио да доведе до тога да су се његове наредбе извршавале скоро без икаквог поговора. Одјешно је чудно, писао је В. Чубриловић, како је тај човек успио да, у њему потпуно непознатом крају, за тако кратко време стекне

толики углед. Чим је осетио његову чврсту руку и јаку вољу-народ, који је одувек код својих старешина волео мирнотну строгост, спојену са личном храброшћу, одмах му је подлегао.

Неоспорно је да се радило о способном војсковођи без посебне воље наобразбе и борцу старог кова који је интересе вере и одбране земље стављао на прво место, настојећи да бескомпромисно спроведе у дело све постављене задатке свим средствима оправдавајући их високо постављеним и узвишеним циљевима. Хроничари и писци су га приказивали као човека мирног изгледа и натрене природе. Јако је доброг ата о чиме је сједио испиво доње пушке. Око себе је висио сабљу врло лепо кошиково одрђало.

Шемсекадић је, очистивши Посавину од непријатељске војске, направио логор код Грачанице. Његова бриљантна победа код Тузле, која је скоро деморисала и упаничила противника, а једно време доводила у питање и саму могућност окупације БиХ, отварала му је простор да настави са гоњењем Сапарија и шансу да га још једном потуче, или да се спусти у долину ријеке Босне и да продјеле другом аустријском генералу барону Јосипу Филиповићу везу са његовим залеђем у Славонији и доведе га у ненавидљив положај и на тај начин спасе угрожено Сарајево, пошто би се у тој ситуацији Филиповић морао борити против њега и устоничких чета Мухамеда Хиди-Ђумаковића.

Аустроугарски штаб је у једном тренутку помишљао и да уклони Сапарија који се није показао пораслим за отбијеност ситуације. Било је јасно да су се ствари брзо разбиле клупиће о угодном колету у освајању Босне, и да се заправо радило о правом ратном сукобу и јаком отпору који је у многоме надмашио већ у почетку прилоковине планиране војне и финансијске издатке.

У својим дальим ратним операцијама Шемсекадић је иако одлучио да настави са нападима на Сапарија, па је његова војска 16. августа напала утврђено противничке положаје код Добоја. Сапари је тешком муком издржао овај силовит удар. Убрзо су му у помоћ стигла и појачања, али је муфтија око Добоја остао са својим четама читав мјесец дана прикоћен надмоћнијим непријатељским снагама. У Периоду од 15. 8. до 4. 9. 1878. Шемсекадићеви устанци су сваког дана нападали позиције непријатељских труп. У тим нападима постизали су бројчану надмоћ, док су на другим секторима остваривали само слабије осматрачке трупе, надајући се да ће успјети да успоставе везу са устаничким снагама у Босанској крајини.

Док се Шемсекадић јуначки носио са надмоћнијим противником, на другим ратиштима су снаге отпора бивале све слабије, па се све више почело размишљати о престанку отпора. Из Тузле је Шемсекадић тим поводом послао сарајевским агама упозорење, наглашавајући их на своју бројчану побједу, да ће их, купљи се у вјеру и Куран, живе одерати ако му непријатељ учине и престану са борбом. Крај је ипак био неминовнан.

Када је Хафиз-паша 19. августа иакон тешких борби и јуначког пада Сарајева у којем су се сваки квадт, свака улица, свака кућа претворили у тврђаву где су се људи тукли с ужасном безумном сврхом, с беспримјерним презрењем смртног позвао муфтију да обустави непријатељства и распусти чете, лишивши га уједно положаја муфтије и главнокомандујућег војске на том сектору, муфтија је одговорио: «Изгубили смо свако повјерење у Високу Порту и нећемо пристати ниједну важност њеним предбама; војници имају остати на окупу и све ратне припреме остајуће.

Пад шехер-Сарајева 19. августа, пакон кога је министар спољних послова двојне монархије гроф Јулиус Андраши (Andrassy) извјестио цара Франца Јосифа да му је отворен пут према Оријенту, није значио и престанак муфтијине борбе. Он је и крајем августа увиђао настојао да пробије Сапарнијеву бојну линију код Добоја, настављајући такође и са побуном муслиманских крајева око Тешња и стварањем великих проблема противнику да очува пут дуж Босне за Сарајево, изазивајући својом свеприсутношу бијес окупационог штаба. Генерал Филиповић је закључио 24. 8. да се муфтија као и остале вође отпора које се њему пренесе, ако буду ухваћене, одмах ликвидирају: «Wir einsicht mit dem auftrage, ingenannte bei ihrer habhaftwerdung sofort zu justifizieren».

Половином септембра окупационе снаге под командом генерала Бинерта и Сапарија кренуле су у офензиву у правцу Тузле из два правца Брчког и Добоја. Муфтија је био присиљен да се повлачи пакао што су противничке јединице заузеле Брчко 17. септембра послије велике борбе у којој је велики дио града био изложен топовском канонадом и уништен пожарима а становништво изложено репресалијама по уласку окупатора. Шемсекадић се постепено повлачио, примјењујући тзв. задржавајућу одбрану, са својих положаја на обронцима Требаве и Озрена планине нападан са југа Романије и сјевера у правцу Тузле гдје је жилво организовао нови отпор. У повлачењу према Тузли, он је на Мајевици оставио Хашимагу Мутевелића да покуша задржати противника, а сам је желео бранити западну страну Тузле. Половином септембра он је под својом командом имао, по процјени аустријске команде из Добоја, око 8.000 људи.

Налазећи се у тешком искушењу, Шемсекадић је правилно процјенио ситуацију и сву њену сложеност. Увиђао је да нама довољно снаге да одбрани Тузлу пред наступом 100.000 непријатељских војника, да је већ наступило опште расуло и осиљење чета широм Босне, те је зато одлучио да Тузлу препусти без борбе. Због његовог отпора, окупационим трупама је требало осам дана да пређу 80 километара, колико је било растојање од Добоја до Тузле. Када су коначно ушли у Тузлу, аустроугарске војнице су стрељали Салиха Сакачију, који је својевремено тражио да муфтија дође у Тузлу.

Шемсекадић се из Тузле морао повући и због тога што му је пријетила опасност да буде потпуно опкољен, јер су већ били пали Брчко и Бијељина, тако да му је остао отворен слободан пут само ка Зворнику. То је зато и био правац повлачења његових чета које су, деморалисане општим исходом борбе, посебно на другим ратиштима, почеле све више да осиљују. Умориа борци су се почели ријати својим кућама. У пратњи Шемсекадића било је и několико босанских вођа: Селим-бег Шахинпашић из Шешка, Алијага Тахировић и Еди-официр Алиходић из Зенице и још некошко других. Из Зворника су неки муфтијини људи прешли у Србију а он је по неким подацима са својих 3000-4000 људи пошао из Сребренице и даље ка Вишеграду у намјери да тамо пружи посљедњи отпор. Падом Зворника 27. 9. биле су у времену међу завршене операције аустријске војске у сјевероисточној Босни.

Муфтија је са остатком своје војске стигао у Вишеград 30. септембра 1878. прешавши Дрину код Штитарева и Хрчтара. Он је одмах наредио да се тамо униште скеле да не би послужиле аустроугарској војсци у прелазу ријеке. Његови људи су заузели утврђена Риковце, Боровци и Стражиште у којима су се налазили топови. Муфтија се сјестио у Бабин Потоку источно од Горњег Стражишта, а његов замјеник, брчачки кајмакам Мехмед-бег Чемерлић у

Добриња. У помоћ муфтијиној војсци пристигло је око 60 људи из околине. Они су били распоређени по утврђењима Виноју гора и Будаковој стијени. Муфтија је 3. 10. пришло још 130 Вишеградјана, па је тако одјачана источна војска која је тада, услијед непрестаног осипања, бројала око 700 људи. Муфтија је желио да учврсти одбрану и заведе ред, па је оштро кажњавао паникере. Међутим, све је већ било касно. Када су се 3. октобра појавили противнички војници пред Вишеградом, у овом граду су завладале праве паника и пометња. Редифски (резервни) поручник Табаковић је ширио вијести да су противничке јединици ушле у Рудо. У насталој психози страха тобџије су се разбјежале, послије је напустила караулу на вишеградској Бајрији и потом демолирала неколико дућана у граду. Послије поноћи 4. октобра око 2 сата, муфтија и Мехмед бег Чемерлић због такве ситуације и немогућности пружања јачег отпора надмоћнијем противнику, напустили су са војском Вишеград и кренули преко Умља на Приједору, а потом у Пљевља. Вишеград је остао скоро пуст. Неки Мемишина је истог дана отворио капију карауле аустроугарској претходници, па је она ушла у скоро напуштени град. Муфтијине су се чете тако без послиједњег боја разишле кућама.

Муфтија је и у Санџаку остао заклети противник Аустро-Угарске, појачавајући посебно своју активност након гласина да ће цела војска ући у неке дијелове Санџака након окупације Босне и Херцеговине. Он се није мирио са дефинитивним губитком БиХ и дальм аустријском продирањем на истоку према империјалном оријенталном пљацу Drang nach Osten, па је зато настојао да окупи све могуће снијешне да то спријечи. У писму, које је упутио тасту краља Николе Петру Стефанову Вукотићу, војводи и главном команданту црногорске војске, почетком октобра 1878. док су још трајале појединачне борбе у Босни, непосредно након преласка из Босне у Новопазарски Санџак, муфтија је посиво Црногорци да му помогну, па је између осталог писао: »...желимо да будемо велики пријатељи к'о што смо били и раније. И казујемо ко што раније и знате, босански Турци и Хришћани што тегле од оних погано милета. Није ли срамота и грехота, да ми толики народ гледамо шта се од њих ради? Ето смо бегу Кнезу књигом и људима јавили. И чујемо и знамо к'о што је он јунак да добро за босанскиа народ и за ме говори«.

Босна је ипак била окупирана. Након пада Велике Кладуше чувеног Мује Хрњица, као послиједњег упоришта народне војске у БиХ је на 100 становника долазило 30 окупационих војника. Аустро-Угарска је по сопственом признању у овом походу по Босну изгубила око 6.000 војника и официра (1946 погинулих 3. 980 рањених и 272 нестала војника и официра).

Након престанка отпора у Босни, муфтија је затворио границу са те стране, забранио сваку трговину са Аустро-Угарском у Санџаку. Он је у Санџаку увео готово диктаторску власт у своје руке као и све државне магацине. Под оружјем је већ имао 2.500 људи, мном својих сабораца са босанског ратишта. У новембру 1878. муфтија је у Приштини примио од Назиф-паше Портина одликовања за изузетну храброст и показану војничку ратоборну по Босни.

Шемсекадић се својим наступом и ратоборним понашањем показао као важан и незаобилазни фактор у сним плановима двојне монархије око Санџака, који је имао изворазредно мјесто у њеној балканској политици, па су бечке дипломате и генерали били свјесни проблема које он може створити и онемогућити његово планирано заједање, као и Шемсекадићевог имена и угледа. Сам муфтија је, с друге стране, добро знао стање онемоћале осман-

ско-турске државе, па је улагао много напора и показивао добру вољу у окупљању свих снага на широко замишљеном фронту у одбрани Санџака од могућег продора инвазионих трупа монархије ка истоку, спреман да се бори и да не одступи ниједан педаљ земље даље без борбе. Изузетно религиозан и одан народу којем је припадао, био је такође веома свјестан да је морао тражити савезнике међу онима оним којима је Аустро-Угарска била заједнички непријатељ, и то међу онима који Санџаку и османској држави. Он је, при том, посебно много наде полагао на своје могуће унутрашње савезнике, рачунајући највише на помоћ албанских племена као и помоћ спољних савезника, прије свих Црне Горе. Због одређене аустрофилске политике приморског двора, није могао остварити сарадњу са званичном приморском владом иако је тражио да до ње дође, па је у том циљу и сам предузимао конкретне потезе. Када је 1879. у Невесињу дошло до организованог покрета против Аустро-Угарске, и његовог угушивања, неколико херцеговачких првака било је избјегло у Црну Гору гдје су на тражење Аустро-Угарске биди интернирани у манастир Морачу. На чело овог покрета стајали су Ћико Стојановић и Бошко Гузина. Муфтија ми је у мају послао два барјактара с писмом којим их је обавјештио да је прикупио довољан број добровољаца и потребног ратног материјала, и позвао их к себи ради заједничке акције. Због слабог држања Црне Горе није дошло до сарадње иако су касније херцеговачки прваци учествовали у побунама против нових власти у Босни и Херцеговини.

Шемсекадићев план о масовној одбрани Санџака од пријетеће окупације као и варљива надада да ће успјети да опет „кодгиде“ Босну иако нису остварени. Званична турска политика је ишла по инерцији, лишајом мањег отпора и сталних, принудних уступака Аустро-Угарској, па се њена вјера подршка није озбиљније ни могла очекивати. Организованом отпору била је изостала и масовна подршка села без којих су градови, како истиче Казим Исовић, били немоћни. Сем тога, у неуспјеху организације отпора велику кривовољност је представљао и недостатак оружја и муниције које су турске власти брижљиво чувале.

Врло значајно мјесто у спаљивању могућих жаришта у Санџаку имала је и пропаганда бечког Двора који је улагао много напора на пацификацији становништва и његовом придобијању за политику Монархије. Аустроугарска пропаганда је при том улагала истовремено много напора да издејствује Портину одлуку о укидању шљеваљског бунтовника Шемсекадића из немирног и увијек опасног Санџака. Велика пресија која је вршена на Порту уродила је коначно плодом, па је султан пристао на муфтијино повлачење из Санџака. Када је у априлу 1879. склопљен аустријско-турски уговор о дјелимичном запосједању Санџака од стране аустроугарских трупа, Шемсекадић је у јулу био позван у Цариград. У муфтијиној пратњи су се тада налазили његов лекар Грк Никола Ференцијус, ијерах Але-ефендија Булбуловић, као ађутант који се није од њега одвајао још од Сарајева, Мехмед Нако као секретар, хоџа Мазалија и Мекиз Џафић. Сви су уз њега остали до његове смрти. У Цариграду је султан Абдул Хамид II, вјероватно да би га смирио, наградио за његово дотадашње дјеловање. Муфтија је био разочаран због изостанка отпора у Санџаку, нарочито због слабог држања албанских племена и велике колебљивости, као и због евидентне деморалисаности турских званичника и политичких сталних уступака.

Окупационе јединице аустроугарске војске ушле су у Сапцак 8. септембра 1879. године након изградње путева према Горажду и Чајничу. Започињање је ишло без инцидената. Полимље је било мазнуто већ 14. септембра. Аустроугарске трупе ушле су тако у Прибој, Пријепоље и Пљевља.

Аустроугарска дипломатија није ни на султановом двору остављала на миру муфтију због могућности његовог повратка у немирни Сапцак и утицаја на двор, па се трудила да му украти сваку могућност политичког пјеловања и да га одстрани из Цариграда или да падне у немилост код султана. Описујући свог свог непомиреног противника, аустроугарски посланик у Цариграду Ференц Жичи извјештавао је још од раније своје претпостављене у Бечу: «Потпуно сигурно ми је позвано да је овај муфтија један изванредно даровит, секретан и радин човјек чије је темељито знање повезано са изванредном енергијом и способношћу. Али оно што његовом уливу снажним посебно доприноси јесте његово необично говорништво, неодољива снага која његов аудиторијум испуњава ентузијазмом и одушевљењем за изјављивања дна. Он је пјесник народне трибуне, наравно у исламском смислу».

Када је у фебруару 1882. дошло до распламсавања устанка у Херцеговини, у коме устаника у Цариград је дошао Салихага Лолић да тражи помоћ од султана. Њега су тамо дочекали муфтија и Реуф-паша. Лолић је успио да га прими велики везир и да од султана добије обећање за помоћ. По повратку из Цариграда, преко Скопља, Новог Пазара и Пљеваља био је пресрет ухваћен и спроведен у Никшић где је саслушан у окружном суду 15. маја 1882. године. На овом саслушању Лолић је говорио и о савјетима које су му дали Реуф-паша и муфтија о томе како да тражи помоћ, да се што боље представи и шта да се говори: «Научио ме Реуф-паша и Муфтија: »Ако можете доћи два Турчина и ћемо Србина и донесите мајкаре тј. тужбе. Ако не можете доћи, а ви пригоните мукур, пошаљите преко Ризабеја па ћемо ми овамо начинит' писмо, е ћемо лепше но ви. Али боље да дођу свакојако два Турчина и два Срба, да се жале, а ми ћемо направит' писмо«, такође савјетујући између осталог Лолића да иде у Русију и тражи помоћ.

Бечка дипломатија се није мирила са наставком муфтијиног политичког ангажовања и опасност у мијешање у сапцачке и босанске прилике, те су још више доћи појачани притисци да се он уклони из Цариграда. Те акције су се показале плодотворним јер су муфтија двор и султан под такним притисцима ускратили сваку помоћ. Султан му је, како пише К. Исовић, дао Чекмеце чифлик на обалама Мраморног мора коликина за зарадно time у интернацију. Хајрудин Ђурић пише да је ипак Шемседдин умро у Цариграду 29. јануара 1887. и повјерио у дворишту Султан Фатихине џамије, остављајући иза себе сина Нашиб-ефендију и кћер Нафу.

Шемседдиновом смрћу бечка оријентална политика била је ослобођена свих оних тешких мора које јој је стварао неколико година и присиљавао да га уважава и респектује као достојног партнера у рјешавању проблема у Босни и Санџаку. «Нејдже Muftiн» је остао до краја доследан себи као неп осједочени противник, велики патриот и борац.

Успомене на њега, осим у усменој традицији која је сачувана преношењем са кољена на кољено, сачувана је и у народној пјесми коју су пјевали његове Пљеваље приликом одласка у бој против Аустро-Угарске у одбрану Босне 1878. године. Пјесма гласи:

»Побјели се војска
Прид параде коњске,
Отуд иде, дилбере,
Муфтија Газија.
Сабљу пиши, дилбере,
Султан Хамидову,
Коња јаше, дилбере
Султан Хамидова

Покрај Саве хода
Зелен барјак носа,
Па говори, дилбере,
Муфтија Газија:
»На ноге, друже,
пиши оружје;
На ноге браћо,
Султан нас зове!«

Легендарни пјевачки муфтија Мехмед Нуруди Вехби-ефендија Шемсекадић је тако ушао и у пјесму и у историју као маркантна личност босанске и свјачке прошлости која заслужује да се памти, достојно обиљежи и потпуније освјетли.

Литература

М. Мујезин, Пошјест окупације Босне и Херцеговине 1878, Загреб 1910; И. Шкиљо, Фрагменти из политичке историје босанскохерцеговачких Муслимана Сарајево 1925; В. Чубриловић, Босанска устанак 1875-1878, Београд 1930; Х. Крешевљаковић, Сарајево у доба окупације Босне 1878, Сарајево 1937;А. Дубровић, Правила за бити рефуту Ибрахим-ф. Шећерхаџића, тајанствог муфтије, »Гајрета«, бр. 4, Сарајево 1936; К. Хаџић, Новоизгрејсна Сијаца у прошлости, »Гајрет«, бр. 6, Сарајево 1940; Е. Исовић, Аустро-Угарска анексионе Новопазарског Санџака 1879. године, Годишњак Историјског друштва Босне и Херцеговине, год. IX, Сарајево 1958; Г. Јакшић, Босна и Херцеговина на Берлинском конгресу, Београд 1959; В. Мишић, Прекоморска лига и контрааустроугарска окупација Босне и Херцеговине и анексионе Новопазарског санџака (1878—1879), Academie Serbe des sciences et des Arts, Institut des études balkaniques (Balkanica IX), Београд 1978; М. Шкиљевић, Правни и уставно-политички развитак Босне и Херцеговине од 1878—1914, Сарајево 1976; П. Тошић, Ратови и кризе XIX века, Београд 1968; Х. Ајдић, Улога пјесмотворе муфтије Шемсадића у борби против аустроугарске окупације Босне и Херцеговине 1878, у Зборнику: Отпор аустроугарској окупацији 1878. године у Босни и Херцеговини, Сарајево, 1978; Н. Сидић, Ајдо је пјевао Хасе: Пјесме устанка у Босни 1878, уредник и Пјесмарица, Бијелјинске свеске, бр. 2, Бијељина 1991; С. Лешковић, Новопазарске новине 1878—1900, Новопазарска зборник, бр. 8, Нови Пазар 1984.

Mr Savet Bondžović

ŠEMSEKADIĆ THE MUFTI OF PLJEVLJA, IN RESISTANCE TO THE AUSTRO-HUNGARIAN OCCUPATION OF BOSNIA NAD HERZEGOVINA AND THE APPROPRIATION OF THE DISTRICT OF NOVI PAZAR (NOVOPAZARSKI SANDŽAK) – 1878 – 1879

One of the most significant characters of the resistance against the Austro-Hungarian occupation of Bosnia and Herzegovina and the District of Novi Pazar (Sandžak) during the dramatic years of 1878 and 1879, was certainly the legendary Mufti of Pljevlja, Mehmed Nurudin Vehbi-efendi Šemsekadić. In the battles against the invading troops he proved himself an especially adept and brave warrior, a good strategist and an organizer who enjoyed the trust of both the people and the army. The great victory over the enemy near Tuzla only added to his fame. He fought against occupation until the very end of the popular resistance movement, and when the resistance had ceased, he moved into the District of Novi Pazar (Sandžak) and continued with his anti Austro-Hungarian activity. The diplomacy of Vienna put in much effort to persuade the Turkish Court to recall him from Sandžak, for he caused considerable problems and posed a constant threat. Those actions proved to be effective. He was summoned to Istanbul but still he kept up his activities aimed against the Double Monarchy. The Mufti Šemsekadić died in Instanbul on January 29th, 1887. He was an exceptionally brave and respected man, the subject of songs and poems ed the source of legends. Because of his actions he takes an important place in the history of Bosnia and Sandžak.

Мр Авдија Авдић
Гимназија
Приједор

УДК 325.2
Оригинални научни рад
Примљено: 1. 10. 1991.

ЈУГОСЛОСЛОВЕНСКО-ТУРСКИ ПРЕГОВОРИ О ИСЕЉАВАЊУ МУСЛИМАНСКОГ СТАНОВНИШТВА У ПЕРИОДУ ИЗМЕЂУ ДВА СВЕТСКА РАТА

1/ Озакоњење исељавања муслиманског становништва

Уговором у Лозани је потписан 24. јула 1923. год. потврђено је територијално јединство турске државе. Турској је припала источни Тракија до ријеке Марице као и град Караџаџ. Иако је тек наком истека 1929. године Турска могла самостално одлучивати о својим царинским законима. Проблем емиграције муслиманског становништва из балканских земаља за њу је и даље био тежак терет.

Исељавање муслиманског становништва с југословенског простора у Турску озакоњено је 21. септембра 1928. год. на основу члана 55 Закона о држављанству, који је тада донесен. Овај члан гласи:

»Држављанство становника некадашњих крајева турске царевине, који су после рата од 1912. и 1913. године присаједињени одређује се по овим прописима:

Постали су држављанима Краљевине они некадашњи турски поданици који су 25. августа 1913. год. били житељи које општине на територији присаједињеној од стране бившег Краљевине Србије, као и они, који су били 8. новембра 1913. год. житељи које општине на територији анектираној од бившег Краљевине Црне Горе, и који су то остали до 1. децембра 1918. године.

Лицима која су се иселила у Бугарску, ако се врате у земљу у року од три године дана од ступања на снагу овог закона, признаће држављанство својим решењем Министар унутрашњих дела.

Несповеним, који су у смислу другог става овог параграфа постали држављани Краљевине, престаје то бити, ако у року од пет година[*] од ступања на снагу овог закона изјаве код надлежне властопостепене управе власти да иступају из држављанства.

Властопостепене управе власти достављене речене изјаве војним и општинским властима, које су дужне дотичног одмах избрисати из војних и општинских спискова.

Ова ће лица бити дужна одселити се из Краљевине у року од једне године од дана учињене изјаве при чему ће моћи слободно од сваке дажбине повести сва своја покретна добра.

Министарски савет ће на предлог Министра унутрашњих дела прописати олакшице овим исељеницима за исељење и за продају њихове имовине.[1]

По озакоњењу исељавања муслиманска влада Краљевине Југославије настојала је постићи споразум са турском владом о том питању. Израђен је предлог Конвенције о настављању — прелазне одредбе, које су регулисале питања муслиманских исељеника у складу са чланом 55 Закона о држављанству. Према овом Предлогу (Пројекту) исељавање се би било више једнострани акт, а лице се може сматрати исељеником кад испуни све услове из члана 55 Закона о држављанству и кад од турских власти конзуларних добије исељеничку визу, на основу које добије од турских власти пуфус (исправу о држављанству).

Преговори са турском владом о склапању конвенције отегли су се све до 11. јула 1938. године када је парафиран текст, односно одредбе конвенције. Раније је Турска била закључила конвенцију са Грчком (30. јануара 1923. год.) којом је предвиђено исељење 1.300.000 Грка из Турске (из Анадолије и Тракије) у Грчку и пола милиона Турака из Грчке у Турску, и са Румунијом (4. септембра 1936. год. и ратификована 27. јануара 1937. год.) којом је предвиђено исељење 400.000 Турака претежно из Добрудже у Турску. Са Бугарском Турска још није била постигла договор иако се исељавање Турака из ове земље одвијало већ дуже времена. Иначе је у Бугарској према попису од 31. децембра 1926. год. било 577.552 становника турске народности, 607.763 становника са турским матерњим језиком, а 789.296 становника муслиманске вере, што је сачињавало 15% укупног становништва.[7]

До октобра 1935. године број лица из Краљевине Југославије која су се, пошто су дали изјаве да иступају из југословенског држављанства на основу члана 55 Закона о држављанству, исељали у Турску, износио је 21.500 (4.940 породица)[8].

На састанку Савјета Балканског споразума који је одржан у Анкари од 25. до 27. фебруара 1938. године, турски министар Ружди Арас предложио је да се образује једна комисија састављена од два румунска два југословенска, два турска представника и једног грчког опсерватора, која би имала задатак да детаљније проучи питања емиграције муслиманског становништва из балканских земаља у Турску. Његов предлог био је прихваћен.

Послије састанка Савјета Балканског споразума, у Министарству иностраних послова Краљевине Југославије одржано је пет интерминистерјалних конференција, које су имале припремити материјал у вези са исељавањем. На оном конференцијама рађено је да се приневољено има исјелити сеоски елемент, како би се дошло до слободног земљишта за колонизацију. Дискутовало је о броју становника које би Турска хтела да прими. Решено је да се Турској плати максимална одштета од по 20.000 динара по исељеној породици, односно 2-3.000 динара по особи...[9]

2/ Рад комисије за исељавање[9]

Комисија за исељавање, формирана у складу са одлукама Савјета Балканског споразума састала се у Београду 9. јуна 1938. год. и до 11. јула исте године одржала је осам сједница. Сједницама је предсједавао турски делегат Хасан Саин, предсједник турског одјека у Економском савјету Балканског споразума. Други турски делегат био је Џевдет Атасагун (Cevdet Atasagu), генерални директор Народног замјеништва при Министарству здравља и социјалне помоћи. Румунски делегат био је М. А. Телемак (Téléméque), министар у Турској. Два југословенска делегата у Комисији били су: Милан

Ристић, шеф Балканског одјека при Министарству ванских послова и Војислав Маговчевић, инспектор Министарства пољопривреде. Грчки посматрач (опсерватор) био је Р. Рафаел (Raphael), министар у Турској. Састанцима је присуствовао и Синаси Хисар, генерални секретар Турског одјека у Економском савјету Балканског споразума, у функцији секретара Комисије. Као што се види, присуствовао је један румунски делегат умјесто два (како је фебруара 1958. предложио турски министар иностраних послова Ружди Арас).

Предсједавајући Хасан Сака истакао је да циљ Комисије да проучи проблем исељавања пеолокупног турског становништва из балканских земаља. »Овај проблем за нас представља два различита фронта: с једне стране, исељавање Турака из Румуније, а с друге, из Југославије. У вези са турско-румунском конвенцијом Хасан Сака је изјавио да је она за сада и да неће тражити да се у њу унесу неке битне промјене, осим неких одлиница чисто административних (purement administratif) и чисто финансијских (purement financier). Што се тиче Југославије, наставио је даље излагање Х. Сака, са њом ће Турска закључити Конвенцију користећи се текстом турско-румунске Конвенције и искуством стеченим у њеној примјени. Међутим, потребно је израдити пројект (un projet) за нову Конвенцију која ће одговарати потребама текућег ситуације. »Оно што овдје домишља јесте финансијско питање. Обе стране ће морати пронаћи велика материјална средства да би организовале исељавање 200.000 људи. Без обзира на то, ја се надам, да ће наше диде владе моћи рјешити ово питање, а ми морамо припремити с великом пажњом план који ћемо понудити. Наша комисија има за циљ извршење овог задатка. На нашим владама остаје да донуде и потпишу Конвенцију, коју ћемо припремити«.

Југословенски представник Милан Ристић коментарисао је да је Х. Сака добро објаснио који су мотиви састанка Комисије те да проблем исељавања није новост за балканске земље. Турска је ово питање већ регулисала са Грчком и Румунијом. Са Бугарском се још није усагласила по том питању, али то ништа не сметa, јер се исељавање Турака из Бугарске одвија већ дуже времена. »Ви знате господо, наставио је М. Ристић да ми у нашој земљи, а особито у јужној Србији имамо бројну муслиманску популацију турског порријекла. Упркос изузетно либералном режиму у Југославији, ова популација већ дуже времена показује тенденцију за исељавање у Турску. Нажалост, турске власти су забраниле усељавање ове популације у Турску, што је нанијело велику штету овом народу, а такође и нашој администрацији. Бројни су примјери југословенских Турака који су, након продаје свих својих добара и немогућности да оду у Турску, падали на терет наше Владе, која им је тада морала осигурати егзистенцију. Ова ситуација била је погоршана и чињеницом што су Турска и Југославија водиле политику узајамног пријатељства и искрене сарадње, а муслиманско становништво које се жели исељити пробијало је југословенској влади због доцнег третмана према њему од стране турске владе. Желећи да удовоља жељама ове популације југословенска влада је прије годину дана предложила влади Републике Турске да закључе Конвенцију која би регулисала питање исељавања Турака из Југославије. У даљем излагању М. Ристић је истакао да је за Југославију питање исељавања у овом року проблем економске и социјалне природе, будући да у земљи крајњима постоји много сеоског становништва које беземљаши, које чека да им се додијели земља за обрађивање. Поштто немају средстава за живот, Влада им мора помоћи, а то је велики терет за државну благајну. Да би се тај проблем

ријешио, треба пронаћи обрадиву земљу и населити бесемљане, те је то разлог што је југословенска влада заинтересована за исељавање муслимана из јужне Србије. Пошто Турска поседује много обрадиве земље коју нико не обрађује, потребно јој је становништво које би се на њој населило и које она може наћи у муслиманском становништву балканских земаља, укључујући и Југославију, па је због тога тесно који треба обавити од обостраног интереса. М. Ристић је предложио да Турско-румунско конвенција може послужити као модел у нашем раду. За њега је било значајно усагласити се око броја емиграната и око финансијског питања у вези са исељавањем.

Председавајући Хасан Сака је затим ставио до знања М. Ристићу да је Турска приморана тражити од Југославије новчану помоћ да би се могле остварити одредбе Конвенције. Пошто се ради о исељењу 200.000 лица и ако би се узело да свака породица има 4-5 чланова то би значило да 40 до 50.000 породица треба да се усели. Пошто се за усељење једне породице мора потрошити најмање 800 Liqs (вјероватно: турских лира — А. А.) и да би се она учинила продуктивном, то би за усељење 50.000 породица било потребно 40.000.000 Liqs. »Осим тога, рекао је Х. Сака, ми те емигранте нећемо населити у Тракији већ у Анадолији, што ће још повећати наше трошкове. А изнад свега, земљиште, које намјеравамо подијелити емигрантима, тек треба откупити. Сви ти трошкови нису урачунати у цифру која је назначена. Ми овдје, изнијесмо, говоримо само о реалним трошковима које ће проузроковати сва миграција и међу тима, заравно, неће бити никакве трговине. Емигрант се не може ни продати ни купити, а добре воље нам сигурно не недостаје. Али, наша материјална средства су ограничена. Постоји један минимум трошкова који ми не можемо покрити нашим властитим средствима. Не можемо ни сањати да можемо издвојити промјенуту суму из наших буџета за ријеч годинe. Уколико Ви хоћете да Турска своје све трошкове око организације овог исељавања, ствар ће се морати одложити за касније. Као да нађемо неко рјешење по питању трошкова? То је правог проблем. Ситуација не дозвољава Турској да сама подноси тај терет и питање је како ће двије државе подијелити трошкове проузроковане овим исељавањем. Свако мора преузети на себе свој дио. Било у виду надокнаде за земљишта и некретнине које ће емигранти оставити у Југославији, било у облику помоћи за покривање једног дијела издатака које ћемо имати, Југославија нам мора дати макар половину потребне суме, а то је 20.000.000 Liqs (турских лира). Нећемо моћи дозволити никакво снижење овог износа, који је само половина суме, коју ћемо ми морати потрошити». Хасан Сака је нагласио да поред износа који Југославија треба исплатити Турској, треба имати на уму и финансијску помоћ коју Југославија треба одобрити за дио трошкова које Турска преузима. Турска влада мора тражити од југословенске владе да јој дâ све или дио наведене суме и то у виду зајма или аванса.

На овако изјашњење Х. Саке, Милан Ристић је одговорио да сватa тешкоће у којима се налази Турска и да је Југославија спремна да помогне оволико колико њене могућности дозвољавају. М. Ристић је указао да ће извршење Конвенције која ће бити закључена представљати за Југославију огромаан терет, јер ће, поред суме коју ће дати Турској, бити потребно пренести емигранте до Солуна или до српско-бугарске границе, што ће још повећати трошкове. Такође, да ће Југославија имати трошкова око исељавања бесемљана на подручјима из којих емигранти оду. М. Ристића је варочито изненадило питање о зајму, јер оно није у Београду разматрано, па је дао до

знања труском представнику да он није овлашћен да о томе разговара. »Није ми познато да је ово питање о зајму било предмет разговора председника наших двеју земаља. У сваком случају, ја искрено сумњам да бисмо могли постићи договор на овој основи. Не ширујем да је моја земља у могућности да дође финансијску помоћ другим државама. Али, да бисмо Вам олакшали посао, ми ћемо установити начин за плаћање укупне суме, коју ћемо морати исплатити у складу са будућом Конвенцијом и која ће Вам омогућити да примите и упомите емигрантех.

У даљој дискусији Х. Сака се поново дотакао турско-румунске конвенције и искуство приликом њеног остварења, на што је други турски представник др Џеадет Атасагун додао: »Да, по тој Конвенцији, наплаћена је плаћена за земљу и друга средства добра која су емигранти оставили, док ће у Конвенцији коју намјеравамо закључити са Југославијом, основ за одређивање накнаде бити свако емигрант појединачно. Прорачун ће се направити по глави емигранта. Потврдивши констатацију Ц. Атасагона, Х. Сака је упутио на још један проблем: да ли се у Турској може населити толико емиграната из Југославије, јер ће истовремено стићи и емигранти из Румуније. Стога би рок од 5 година који су предложили југословенски делегати био прекратак. Х. Сака је предложио рок од 6 или 7 година. »Па знак, то нису наше праве потешкоће. Уколико се сложимо око финансијске помоћи, која нам треба бити одобрена, мећи ћемо лако направити пројект Конвенције.

Друга сједница одржана је 10. јуна 1938. год. Најприје је предсједавајући Х. Сака објашњавао потешкоће при остваривању Турско-румунске конвенције. Затим је секретар Комисије прочитао турски списак потраживања према Румунији. Румунски делегат А. Телемак примио је списак потраживања од турске делегације с примједбом да ће се потрудити, с обзиром да сам не може ништа одлучити, да својој влади достави примљени приједлог, којем ће придодати и објашњења која је да предсједник турске делегације и да ће, чим добије одговор од владе, којој ће свакако требати времена да би проучила приједлог, обавјестити о томе предсједника Комисије или турску владу.

Предсједник Х. Сака се захвалио румунском делегату на његовом обећању, а затим је нијанио да треба прићи на проучавање израде пројекта о исељавању између Југославије и Турске.

Југословенски делегат М. Ристић је изјавио да је јако срећан што састанима присуствују и представници Румуније и Грчке, јер је то дијеп израз балканске солидарности, и доказ наше да се земље Балканског споразума слажу у свим питањима од заједничког интереса. Рекао је да треба одати признање Ружди Арасу, који је дошао на идеју да се у Истамбулу окупе представници балканских држава и размотре проблеме емигрантских муслимана. »Али припремни послови, које морамо обавити са нашим турским пријатељима да би се могла закључити Конвенција о исељавању између Турске и Југославије, не би, можда, занимали никога осим нас и Турака, и мислим да би то за наше колеге био додатни терет, да присуствују свим нашим припремним састанцима, све док се не усагласимо по свим питањима. Чим завршимо наш посао, ми ћемо обавијестити наше пријатеље о добијеним резултатима».

На приједлог предсједника Комисије донесена је одлука да се Комитет за утврђивање текста пројекта Конвенције, чији би били чланови М. Ристић, В. Маговчевић, Ц. Атасагон и Синаси Хикар, има састајати два пута дневно да би израдили текст пројекта и да се Комисија састане кад текст пројекта буде свим припремљен.

Трећа сједница одржана је 20. јуна 1938. (понедељак). На почетку сједнице констатовано је да је Комитет за утврђивање текста пројекта Конвенције обавио свој посао од 11. до 18. јуна, али да четири члана везана за финансијска питања, нису могла бити наведена јер није постигнут договор о коначном облику. У вези са овим, М. Ристић је дао објашњење о југословенским приједлозима. Он је тражио да два већ израђена члана буду дијелом допуњена и то у оном дијелу који говори о повољу и роби коју ће исељеници имати право изнијети из земље.

Хасан Сака је на излагање М. Ристића рекао да ће обавијестити владу о југословенским приједлозима, јер сва та питања занимају Министарство вањских послова, Министарство здравља и социјалне помоћи, којем је приљежја Главна управа за сметњаг емиграната, те Министарство финанија и Предсједништво савјета. Пошто су, лакше, сви министри у Анкари, боље је да турска делегација конкултира своју владу прије него што дâ одговор на ово питање. Х. Сака је изразио увјерење да ће се тако осигурати да пројект Комисије буде касније брже одобрен од Владе која ће бити претходно консултирана. «Истина је, да ће наши југословенски пријатеља чекати још неколико дана, али то неће бити губљење времена, већ добијање у времену. На идућој сједници ће југословенски влада имати одговор турске владе и мораће само да консултира своју владу, ако је то потребно, да би се потписао текст пројекта који ће већ бити комплетан. У међувремену, Комитет за израду пројекта и даље ће се редовно састајати да би се утврдили крајњи југословенски предлози, који ће послужити као основ за коначну расправу и дефинитивно састављање чланова који недостају у пројекту Конвенцијеи. Пошто су југословенски делегати изразили сагласност. Предсједник је закључио ову сједницу Комисије у суботу, 25. јуна, да би имао времена да ступи у контакт са владом у Анкари.

Четврта сједница одржана је у суботу, 25. јуна под предсједавањем др Цеадета Атасагона. Предсједавајући је обавијестио о састанку којег су он и Хасан Сака имали са Предсједником Савјета и министрима социјалних послова те министрима финанија, здравствене и социјалне помоћи. Они су изложили детаље о југословенским контра-приједлозима и уз сагласност ова четири министра припремили су контра-приједлоге, које он у име турске делегације има част да саопшти југословенској делегацији. Предсједник Комисије, која се задржао у Анкари, обавијестио је Комисију да ће јој бити на располагању чим југословенски делегати добију одговор од своје владе у вези са овим контра-приједлозима.

М. Ристић је скренуо пажњу да је договорено да југословенска одштета буде плаћена по глави емигранта. Уколико се буде инсистирало да та одштета буде плаћена по породици, и ако се узме у обзир број од 40.000 породица увјесто 200.000 емиграната, то ће измијенити сав економски план Конвенције и требаће се поново вратити на глобалне износе одштете и смањити га.

Ц. Атасагон је изјавио да се не слаже са Ристићем у погледу тога да се уменањем заосов броја од 40.000 породица не мијења број од 200.000 емигранта, јер се свака породица састоји од најмање пет чланова. А пошто су трошкови прављени за сваку породицу, пуно је рационалније узети за основу број породица. Ако 40.000 породица буде имало више од 200.000 особа, Турска неће тражити додатну одштету, јер она прорачунава своје трошкове за исељавање сваке породице и прихватање тај вишак емигранта. Осим тога, турска делегација, која се усагласила са Савјетом, састављеном од четири

министра, неће сама моји мишљењи турске против-предлоге. Ц. Атасагун је замолио Ристића да пренесе Југословенској влади турске против-предлоге за које се чврсто нада да ће бити прихваћени од стране југословенске владе. На то је Ристић изјавио да ће пренијети све турске против-предлоге и да ће обавијестити турску делегацију чим добије одговор од своје владе.

Пета сједница одржана је у петак, 1. јула 1938. год. под предсједањем Хасана Саке. М. Ристић је дао образложење по питању југословенских против-предлога, добијених као одговор на последње турске предлоге. Након измјене гледишта између Хасана Саке и Милана Ристића изгладило је да су остале још неке тачке, чисто финансијске природе, о којима двије стране још нису постигле сагласност. Одлучено је да југословенски делегат Ристић писмено достави све последње предлоге, како би их Предсједник могао прослиједити такве какви су Турској влади.

Шеста сједница одржана је у суботу, 2. јула. Предсједавао је Х. Саке. М. Ристић је поднио последње југословенске против-предлоге. Затим је Х. Саке изложио одговоре турске делегације по питању тих против-предлога. Он је образложио зашто турска влада апсолутно држи до тога да југословенско учешће у трошковима насељавања емигранта буде израчунато по породицама, а не по глави емигранта. Ристић је изјавио да ће се, како би више новца да се плаћа по глави сваког емигранта, како је првобитно било договорено, ангажовати да његова влада прихвати ову измјену у пади да ће турска делегација са своје стране прихватити остале тачке из југословенских против-предлога.

Поште је ова измјена прихваћена одлучено је да се направе неопходне исправке у нацрту (пројекту) Конвенције. Предсједник Комисије Хасан Саке инсистирао је да процент плаћања у дезиниама буде 30%. Турска влада ће тражити од Југословенске Централне банке да уз износ од 70% уплати уобичајене камате. С тим износом у динарима Турска влада ће подмирити све трошкове које жели остварити у Југославији. На ово је М. Ристић изјавио да за ово питање нема мјеста у договорима Комисије, да је то посао који се тиче двију народних банака. Затим је Х. Саке тражио од југословенске делегације да се потруди добити сагласности од своје Владе по питању плаћања 30% у страним дезиниама, а он ће са своје стране консултирати своју Владу да не би она могла одобрити неку олакшицу по питању начина плаћања југословенског удјела. Одлучено је да се идућа сједница одржи поште Предсједник обави консултације са својом Владом.

Седма сједница одржана је у петак, 8. јула 1938. год. Предсједник Х. Саке је изразио своје задовољство што може констатовати да је постигнута сагласност обију страна по питању текста Конвенције, који је у потпуности спремаш. Он је захвалио југословенским делегатима на стрпљењу приликом израде чланова Конвенције. Рекао је да је Турска влада дала неке спорне тачке на разматрање Савјету, састављеном од више министара и да је предсједник Савјета мишљења да се ово питање, прије потписивања, поднесе на разматрање Министарском савјету који ће сутрадан одржати своју сједницу, те да се чврсто нада да ће од стране своје Владе добити повољан одговор и да ће се Конвенција моћи потписати у понедељак. Замолио је југословенску делегацију за извињење на овом закашњењу које ће потрајати само два дана.

М. Ристић се придружио изразима задовољства Предсједника. Захвалио је турским делегатима на ревности коју су показали током рада Комисије. Изразио је жељу да се не чека још два дана, већ да се све то одмах заврши, али је послије низа објашњења Предсједника Х. Саке пристао на продужетак до понедјељка, 11. јула.

3/ Конвенција* о регулисању исељавања муслиманског становништва са подручја јужне Србије

Преговори између југословенских и турских делегата завршени су 11. јула 1938. год. када је свршен и текст Конвенције. Конвенција садржи 21 члан.

Чланом I каже се да се Конвенција односи на југословенско муслиманско становништво које говори турски језик и које њ ма турску културу. Њом се не могу користити особе којом је по трепутно важећим турским законима и прописима забрањен улаз у Турску, номадско становништво и Роми.

У члану II наводе се срезови из којих ће се исељити муслиманско становништво:

1) Срезови Вардарске бановине: Шар планина (Призрен), Гора (Драгаш), Подгора (Сува Река), Нередимље (Урошевац), Доњи Полог (Тетово), Горњи Полог (Гостивар), Галичник (Ростуша), Дебар, Струга, Гračаница (Приштина), Качаник, Гњилане, Прешево, Прешево (Ресен), Охрид, Кичево, Крушево, Јужни Брод, Прилеп, Битољ, Кавадар, Моривово, Неготин на Вардару, Скопље, Куманово, Велес, Овчи Поље (Свети Никола), Штип, Кочане, Радовиште, Струмица, Дојран (Валандово), Ђевђелија, Крива Паланка, Кратово, Царево Село, Малки (Берово).

2) Срезови Зетске бановине: Пећ, Исток, Косовска Митровица, Ваковица, Подримље (Ораховац).

3) Срезови Моравске бановине: Лаб (Подујево), Вучитрн, Дренница (Србица).

Чланом III је утврђено да се Турска влада обавезује да ће из области, набројаних у чл. II Конвенције, прихватити 40.000 породица. Под појмом «породица» подразумева се заједница лица исте крви (сродства) и њихова дјеца која у трепутку потписивања Конвенције живе на заједничком имању и под истим кровом.

Чланом IV утврђено је да ће се исељавање обављати у времену од 6 година и то:

1939. год. исељиће се 4.000 породица,
1940. год. ..... 6.000 -II-
1941. год. ..... 7.000 -II-
1942. год. ..... 7.000 -II-
1943. год. ..... 8.000 -II-
1944. год. ..... 8.000 -II-

Евентуалне измјене годишњег броја емигранта не могу продужити трајање процеса исељавања (који је фиксиран на 6 година) за више од једне године. Годишњи период исељавања ће трајати од почетка маја до 15. октобра, осим код контингента емигранта одређених за прву годину, који ће почети са исељавањем почетком јула 1938. год.

Чланом V утврђено је да се Конвенција о емиграцији односи само на сеоско становништво поменутих области. Муслимани поменутих подручја, који живе у градовима пису обухваћени одредбама Конвенције. Али, уколико

и они желе емигрирати, моћи ће то учинити као слободни емигранти, у складу са Законом о исељавању у Турску. У том случају моћи ће слободно распродати своја сеоска и градска добра. Југословенска влада ће им по питању трансфера новца у Турску, добијеног продајом њихових имања, дати све потребне олакшице, а Турска влада ће им помоћи да што пре добију улазну визу.

Чланом VI утврђено је да ће сва непокретна сеоска добра која припадају будућим емигрантима по закону пређећи у власништво југословенске државе, и то у тренутку кад Југословенска влада достави годишњу листу емиграната туској представницима у Југославији. Договорено је да Југословенска влада преузме непокретну имовину емигранта тек онда када они напусте своје пребивалиште и дођу до луке где ће се укрцати. Све до пружања ових добара, Југословенска влада ће осигурати сва права на уживање оним добрима од стране њихових текућих власника. Кад постане власник ових добара, Југословенска влада ће моћи њима слободно располагати, у складу са одредбама Закона о колонизацији јужне Србије.

Чланом VII договорено је да ће Југословенска влада платити Турској влади 500 турских лира по породици, односно паушалну суму од 20.000.000 турских лира за сих 40.000 породица не рачунајући сваког члана посебно. За узврат, сва непокретна сеоска добра која припадају емигрантима прелазе, у складу са чланом VI, у власништво Југословенске државе. Што се тиче покретне и непокретне имовине која припада муслиманској заједници или вакуфима, одлучено је да ова Конвенција неће ићи на штету постојећих законских одредби којима је то регулисано.

Члан VIII односи се на рокове исплате. Југословенска влада ће 1. априла и 1. октобра сваке године исплаћивати полугодишњи износ који ће бити пропорционалан броју исељених породица предвиђених за исељење у току године, а тај износ моћи ће се смањивати или повећавати, сходно броју породица. Плаћање суме, наведене у претходном члану, врши се, дакле, у 12 рата током 6 година.

Чланом IX утврђен је начин исплате. Југословенска влада ће сваку исплату вршити на следећи начин: 30% у страној валути, и тај ће део новца посредством Народне банке Југославије бити стављен на располагање Влади Републике Турске, а 70% у динарима, депонираним у Народној банци Југославије на текућем рачуну предвиђеном за Владу Републике Турске.

Члан X односи се на обавезу утврђивања промјене курса турских лира у динаре на дан сваке уплате. Тај посао ће заједничким договором обављати Народна банка Југославије и Централна банка Републике Турске.

Члан XI регулише начин коришћења фондова депонираних у Народној банци Југославије. Они ће бити искоришћени од стране Владе Републике Турске, било за све врсте трошкова и плаћања која ће се извршити у Југославији, било за куповину југословенских роба, осим оних чији је извоз трајно забрањен, или оних чије је плаћање могуће искључиво у страним девизама као нпр: бакар, вуна, сирова кожа, ораховина, уљарице, маслине и жито. Куповина све ове робе ће се вршити на одредишту у Турској. Ове робе ће бити изузете од свих пореза, такси и других извозних дажбина. На ове извозе ће се примењивати прописи предвиђени трговачким споразумима који су закључени или који ће се закључити, већ само одредбе предвиђене овом Конвенцијом.

Чланом XII утврђује се тренутак када исељеник добија статус емигранта. Лица која се исељавају, морају претходно дати писмену изјаву југословенским

властима на основу члана 55 важећег Закона о држављанству, у којој ће се одрећи југословенског држављанства. Они ће правно добити статус држављанства по турском закону у тренутку кад представници Турске, који ће за ту прилику бити изабрани, буду ставили своје потписе на годишње листе исељеника у Турску.

Чланом XIII је утврђено: »Емигранти ће моћи уносити или понијети са собом сву своју покретну имовину, предмете за личну употребу, домаће животиње, оруђе, стројеве за обраду земље, или индустријске, или било које друге занатске алатке. Југословенска влада преузима на свој трошак транспорт емиграната до укрцајне луке Солун, као и њихове покретне имовине, њихових већ коришћених пољопривредних алатки и за сваку породицу по 4 крупне и 10 ситних домаћих животиња, не рачунајући њихову младунчад. Емигранти ће имати могућност да за вишак робе и блага које носе са собом, плаћају додатне таксе по најнижој царинској тарифи. Договорено је да тај вишак не смеје пријећи, кад је у питању стока, за сваку породицу по 6 комада велике и 20 комада ситне стоке, не рачунајући њихову младунчад. Око извоза стоке биће постигнут договор у складу са постојећом Ветеринарском конвенцијом, а ветеринарске потврде ће се давати бесплатно исељеницима. Такође ће исељници имати право да повезу свој лични накит, златне и сребрне оправе какве обично носе жене, или сваки појединац по једу. Осим тога сваки кућни старешина моћи ће из Југославије изнијети суму од 2.000 динара у готовини и страних девиза у противвредности од 4.000 динара«.

Чланом XIV дозвољава се емигрантима да са новцем (динарима) који им преостане, након продаје њихове покретне и непокретне имовине у граду, на упутрашњем тржишту, купе робу чији увоз у Турску није забрањен. Та роба ће, такође, бити изузета од пореза, такси и других извозних дажбина.

Чланом XV омогућава се да сваки емигрант може уложити сав новац или један део на текући рачун који ће отворити Народна банка Југославије, на име Владе Републике Турске у Централној банци Републике Турске, у намери да осигура трансфер куповинске робе у Југославији. Народна Банка Југославије ће турском изасланству у Београду давати објашњење о свакој дознаци која је им тамо бити уплаћена са детаљним обавештењима о улагању. Суме, које буду овако трансферирани у Турску, куповинске робе у Југославији, бити ће исплаћене интересантима преко Централне банке Републике Турске.

Чланом XVI утврђује се да земљишта, покретна имовина и све друге вредније ствари, које припадају малолетницима и другим особама под старатељством и које су повјерене надлежним судовима у Југославији, бити ће исплаћене или предате Републици Турској, која ће одмах осигурати управљање и чување тим добрима све до пуноћетства и ослобађања од туторства опуномоћника, а у складу са турским законима.

Члан XVII односи се на младићке турско-муслиманске порјекла чије су породице уписане на годишње листе за исељавање, а који се налазе у југословенској војсци. Они ће одмах бити ослобођени од војне обавезе и евакуирани у исто вријеме кад и њихове обитељи. Такође се неће позивати у војску младићи турско-муслиманског порјекла, настањени на подручјима предвиђеним за исељавање у текућој години.

Чланом XVIII Југословенска влада се обязује именовати и посебну комисију која ће бити задужена за састављање детаљних годишњих листа емигрантa са свим потребним подацима о кругу из којег долазе, као и о занању и занимању емигранатa. Те ће листе бити прентиране представницима турске

владе и кад их они одобре, послужиће као основ за издавање турских пасоша и израчунавање броја емигрантских породица. Она југословенска комисија ће бити у сталном контакту са турским представницима и на њихово тражење ће им давати све потребне информације.

Чланом XIX утврђује се да ће полјак и украј земљеника обављати на основу колективних турских пасоша, које ће му издати конзуларне власти Владе Републике Турске у Југославији. Издавање колективних турских пасоша, као и свих неопходних потврда за припремање листа и издавање излазних виза, које ће југословенске власти пријe тога издати, биће бесплатно.

Чланом XX утврђено је да ће у Југословенској слободној зони у Солуну бити образована једна мешовита турско-југословенска комисија, састављена од службеника именованих од стране обе владе, која ће бринути о заједничком договору и која ће предузимати све потребне мјере у вези са укрцавањем и искрцавањем емиграната.

Члан XXI гласи: »Ова Конвенција ступа на снагу на дан кад је потврде обе владе«.

4/ Реговања турске штампе

Турски лист »Акшамк« од 17. априла 1923. год. објавио је чланак »Исељавање муслимана из Србије у коме пише како се огромна зверства врше над муслиманима који живе у Југославији... Српска влада, политиком страшног притиска приморава муслимане да се селе у намери да смањи њихов број како не би њихови посланици у парламенту могли придружити се опозицији и створити српску републицу«.

Исти лист у истом броју пише: »14. прошлог месеца, пред вече, један муслиман, по имену Менсла Шукри пошао је са сва Бугарина из села Изовица у село Трново ради споразума са муслиманима о изборима. На путу је убијен од стране председника општине Стојана Петровића. Исто је тако постављена засада и бившем комунистичком посланику Ивану Допеву, само је он успео да пребегне преко границе. У Струмици је дошло једно одељење од 1500 душа са 4 брдска топа. У околини пљачају 150 коњаника. Жандармеријске станице су свуда пљачкане.

У вези са насиљем власти у Македонија београдски лист »Република« писао је: »Једино занимање представника власти у Македонији је пљачка. Сва села кулуче. Ови људи имају своја кола, стоку, чиглуке. Пусти су им препуни претњи. Македонци нису ни под Султан Хамидом били тако напуштени; нису били у таквој опасности. Све дужности су пренаше четама, хајдуцима. Писар села Иванјевић је један од оних попова итд. Ови људи су у ствари да учине све за један златник. Резултат избора је познат. Кад је народ видио како су побијени људи у Струмици и на другим местима било је примораи да пуни кутије демократа и радикала«.

У листу »La republik« од 27. јула 1937. год. објављен је чланак под насловом »Бака која нам је врло потребна у коме се каже: »Ковачка ликвидација Отоманског Царства наметнула нам је из више разлога неизбежну нужду да приступимо усељавању наше једноверне браће, која су остали изван граница своје праве отаџбине Турске. То је неке врсте дуг који смо почели да мало по мало плаћамо, благодарећи будућим кредитима, који се сваке године одобравају у ту сврху. Промјена емигрантске политике представља један од најделикатнијих проблема и влада ту придаје сву сву важност

у заслужује. Ми морамо довољити годишњи улаз у земљу само оnoликом броју емигранта колико смо у стању да их смјестимо. Ограниченост расположивим средствима, мјутим, сматраје нужно смештај емигранта. Када ћемо, дакле, смјестити један и по до два милиона ове наше браће, уз годишњи ритам усељавања од 15 до 20 хиљада? Ми смо мишљења да се ово питање оконча са највећим полетом у року од осам до десет година. Неопходно је да се оснује банка за изградњу станова и смештај емигранта са довољним капиталом, која ће од ових наших земљака створити непосредно продуктиван елемент и која ће им уз минимални интерес давати кредите са условима отплате у 20 или 30 годишњих рата. Овакав поступак биће најбољи и од највеће користи како за државу тако и за саме емигранте».

Коментаришући цитирани чланак Јунус Надиј у свом уводнику «За емиграциону политику потребан је полет широких размјера» истиче да су Турци у току своје историје показивали увијек «кавалирску тврдоћу» и примјерне поступке према народима који су живјели под турском управом, што се, на жалост, не може рећи за друге народе. Ј. Надиј наглашава да «Турчин не може да подноси ропство и презире и с тога се залаже за пријем Турака који су остали ван граница Турске. Он је мишљења да се емиграција врши «одређеним јачанем ритмом» и да ће се она још више продужити ако буде оносила искључиво од буџетских могућности. Уједно би по њему, био и бржи и ефикасији, ако се емиграциона политика не би ослањала на државни буџет, већ би о овом питању бринула једна банка са потребним капиталом, која би јој стајали на располагање велики турски новчани заводи. Прелазећи са стручно-финансијске на политичку страну емиграционог питања, Јунус Надиј у вези са смјештајем емигранта у поједине крајеве Турске каже да је влада дужна да томе проблему посвети највећу пажњу. Он упадљиво инсистира на простор Тракије за који тврди да може примити 5 до 6 стотина хиљада емигранта. «Расподела земље у Турској пружа, с обзиром на садашњи размјер становништва, довољно чудан изглед» (даље Ј. Надиј). «Једна се покуша да се стави рука на много не изгледу напуштене земље, одмах се јавља маса свијета који доказују право сопствености на те земље. Ма то разумијемо, наставља Ј. Надиј и предлажемо сопственицима да нам уступе ова земљишта, која у садашњем стању представљају тек незнатну вриједност. Ако овој земљи додамо још ону која ће бити експроприсана због напуштености, располагаћемо у самој Тракији са земљиштем довољним за смештај 4-500.000 наше браће из иностранства. Према Ј. Надиј-у емигранти би добили земљиште с обе стране жељезничке пруге, које је плодно и обрадиво. Сличан би био и смештај емигранта у Анадолији. Тако би се учинили подесним за становање до доласка емигранта непосељени предјели. Извештајући југословенско министарство иностраних послова о писању «La republiklе» југословенски отправник послова на крају коментарише: «Из свега се инак види да господин Надиј следује јасно и политичке циљеве, који се састоје у тежњи турских власти да европски дио турске, нарочито онај уз границу, насели искључиво поузданим турским жиљељем.[7]

5/ Акције против примјене Конвенције

Конвенцијом је утврђено да ће се исјелити југословенско муслиманско становништво које говори турски језик и које нма турску културу (члан 1.). У члан 2. Конвенције набројани су срезови из који ће се исјелити муслиманско

становништво; највише их је из Вардарске бановине (37 срезова), затим Зетске бановине (5 срезова) и Моравске бановине (3 среза). Пошто санџачки муслимани нису обухваћени конвенцијом, она се дакле, односила на албанско и турско становништво, као и на санџачке и босанске Муслимане који су се на путу за Турску, задржали у срезовима наведеним у Конвенцији. Текст Конвенције утврђен је 11. јула 1938. године, а по члану 21. она је имала ступити на снагу на дан кад је потпису Турска и Југословенска влада.

Извештаји који су стизали Министарству иностраних послова Краљевине Југославије из Анкаре и Истамбула извјешавали су о протестима Албанаца против примјене Конвенције у Београду упутио Сабри-бег: »Из Југославије је стигло доста протеста. Извесни људи који су овде дошли, чим су стигли, видели су се са свим министрима и посебно су предали једну другу представку, у којој кажу да на Косову и његовој околини, иако значајни одбор за исељавање још није образова, органи власти врше велики терор и да је било случајева да су људи премлаћивани. Влада ће у сваком случају ући у обзир све жалбе. Много је сличних престанка предато члановима Велике народне скупштине«.[6]

О акцији албанских представника против примјене Конвенције говори и извештај Министарства иностраних послова Краљевине Југославије југословенском посланству у Анкари (5. августа 1938): »Министарство иностраних послова је обавештено да је Ферад-бег Драга, бивша помоћ'ник посланик, пре извесног времена одлазио у Цариград а можда и у Анкару. После њега одлазио је Малиш Пелјановић, народни посланик и још неки други Арнаути. Према добивеним подацима изгледа да су сви они одлазили у Турску да код Турске владе изјављују да конвенција о исељавању муслимана из наших јужних крајева не буде потписана или бар да њом не буду обухваћени Арнаути који живе у Краљевини. Они су, изгледа предали турским народним посланицима један меморандум у коме су изнели своје погледе на то питање«.[8]

Југословенски посланик у Анкари Адамовић јавио је 21. марта 1939. да су Турци још увек вољни да нето учине, (тј. да споразум о исељавању муслимана потпишу и ратификују — А. Авдић) пошто би на ова начин дошли до елемента подесног /нарочито Арнаута/ за поседање појаса на границама према Курдима у Ирану и Ираку, а са тог су појаса прошле године своје Курде потамнили и расеили. Покушај за насељавање тог испражњеног појаса са домаћим Турцима није успео. Они не желе да са својих огњишта иду у бродске и изложене пограничне крајеве према Курдима чије се осете боје. С обзиром на потребу појачања напет живља према Албанцима мислим да би сву ствар исељавања требало сматрати хитном. Нужно је да се ово држи у највећој тајности до окончања уговора.[10]

Напомене

1. Архив СОИП-а, Пол. одељак 1935, бр. 203.
2. Архив СОИП-а, Пол. одељак, Посланство Краљевине Југославије у Турској, Фасц. XVI, бр. 127, Извештај из Софије за 18 марта 1935.
3. Архив СОИП-а, Пол. одељак, бр. бр. 1428, М. Стефановић — Краљу Лондону, посланику у Анкари, 18. октобра 1935.
4. Архив СОИП-а, Пол. одељак 1939, Посланство Краљевине Југославије у Турској, Фасц. 31, бр. бр. 210, од 15. јула 1939.
5. Архив СОИП-а, Пол. одељак 1938, Посланство Краљевине Југославије у Турској, Фасц. 31, Замјене за сузбијање исељавања из муслимана (на француском језику).
6. Архив СОИП-а, Пол. одељак 1938, Посланство Краљевине Југославије у Турској, Фасц. 31, Саопштење гајевског Генералног Конзулата да је разрешен задатак да је сврше до Ја Србије до Ја Sud за Југославије.
7. Архив СОИП-а, Пол. одељак 1937, Посланство Краљевине Југославије у Турској, Ф-25, бр. бр. 700, од 28. 07. 1937.

8. Архив СФРЈ-а, Пол. школе 1938. Фасц. 28, пов. број 578, писмо Сабри-бегу, народног посланика и бившег министра од 18. јуна 1938.

9. Архив СФРЈ-а, Пол. одељење 1938, Посланство Краљевине Југославије у Турској, Фасц. 28, пов. број 579, од 12. о9. 1938.

10. Архив СФРЈ-а, Пол. одељење 1939, Посланство Краљевине Југославије у Турској, Фасц. 31, строго пов. број 54, од 21. марта 1939.

* Рок од 5 година продужен је до 1. новембра 1938.

Мирослав Радовић
Нови Пазар

УДК 940.711
Оригинални научни рад
Примљено: 1. 10. 1991.

ОСЛОБОЂЕЊЕ НОВОГ ПАЗАРА У ПРВОМ СВЕТСКОМ РАТУ

Пре јединице немачке и аустроугарске војске у првом светском рату ушле су у Нови Пазар 20. и 21. новембра 1915. године. Командант Треће аустроугарске армије генерал пешадије Кевеш упутио је 19. новембра 1915. године за Нови Пазар Десету брдску бригаду 22. резервног корпуса, сјачапу једним пуком Алпијског корпуса. Она је 20. новембра наступила долиновом реке Дежеве и пре напада на већи отпор српске војске. Исто дана у 17 часова у Нови Пазар је, скоро без отпора, ушао немачки ловачки пук. Овај пук је ноћу, 21. новембра, протерао Ужички одред српске војске са висова источно од града. У току дана, 21. новембра, Десета брдска бригада ушла је у Нови Пазар, где је био упућен у Алпијски корпус.[1] Тако је практично почела аустроугарска окупација Новог Пазара и овог краја у првом светском рату. Трајала је две године, 11 месеци и три дана, или укупно 1.064 дана. Окупацију су прекинуле борбе за ослобођење Новог Пазара у другој половини октобра 1918. године.

Борбе за ослобођење Новог Пазара 1918. године

После пробоја солунског фронта у јесен 1918. године убрзала су истовремено два процеса на Балкану: повлачење аустроугарских и немачких трупа и офанзива савезничке војске. Сви покушаји Централних сила да зауставе или успоре ову офанзиву остали су без успеха. Због бржег надирања савезничких снага, после пробоја солунског фронта, планско повлачење непријатељских снага у многим крајевима окупиране Србије претварало се у панично бекство, пљачку и масовно заробљавање непријатељске војске, неке ратне технике и материјала. У таквој ситуацији ослобађани су поједини окупирани делови Македоније, Србије и Црне Горе, насеља и градови у њима на разне начине. За ослобођење појединих места, изузев неких већих градова и важних стратегијских положаја, ређе су вођене веће и дуже борбе. Чешће су биле мање борбе за њихово ослобођење, а поједина подручја под окупацијом и већи број насељених места на њима дочекивали су ослобођење скоро без борбе. Јединице окупаторске војске су се повлачиле и напуштале одређена подручја и њихова насеља, а јединице савезничке војске заузимале би и посадиле та подручја и тако их ослобађале.

Ослобођењу Новог Пазара у првом светском рату претходиле су мање борбе. Оне су у другој половини октобра неколико дана вођене више у његовој даљој, а мање у ближој околини. Највише их је било у долини Ибра и на

подручју планине Рогозне. То су истовремено били важни правци повлачења аустроугарске и немачке војске, али и офензивне савезничких снага, а Нови Пазар важан центар за непријатељске снаге у повлачењу и савезничку војску која их је гонила. Из Новог Пазара правци повлачења непријатеља и офензиве савезничких снага вили су даље преко Голије и Рашке, Пештера, Дуте Пољане и Сјенице.

У борбама за ослобођење Новог Пазара и овог краја учествују: француски комбиновани одред генерала Трапијеа, јединице Друге српске армије и организовани устанци. Борбе за ослобођење новопазарског Санџака у непосредној су вези са борбама за ослобођење Косова, Метохије, Црне Горе и Србије. Повезују их границе и близина ових подручја, исте јединице које су учествовале у пољском ослобођењу, устанички покрет који је у овом периоду захватио ове крајеве и заједничка жеља за слободом. Оне су вођене између 14. и 18. октобра 1918. године.

Одред генерала Трапијеа

Француски одред генерала Трапијеа приказано је групи Трапије, која је била део Француске источне војске. Група је формирана посебним упутством бр. 113. од 13. октобра 1918. године. У састав групе ушли су: 22. батаљон колонијалне пешадије, 58. батаљон С. Р. 7, 4. пук француских лопова, два артиљеријска дивизиона: један од 65, а други од 75 мм. и Трећа грчка пешадијска дивизија без Другог елизанског пука. Позадинске службе ове групе од 14. октобра у 9 часова биле су непосредно под командом команданта Француске источне војске.

У вези са ослобођењем Косова, Метохије и подручја између Митровице, Рашке и Новог Пазара група Трапије имала је следеће задатке:

— да до доласка Друге српске армије очисти од непријатеља и држи реон: Приштина — Призрен — Пећ — Митровица — Преполац;

— да својом коњицом извиђа противника у правцу Новог Пазара и потражи додир са непријатељем;

— да осигура неопходну телефонску везу и заштити десно крило Прве српске армије. Група је учествовала у борбама за ослобођење Косова, Метохије, подручја Митровице и Новог Пазара.[2] У вези са учешћем ове групе у борбама за ослобођење Новог Пазара занимљиви су ови подаци.

Коњичке извиђачке групе Трапијеа стигле су преко Рогозне скоро без никаквог отпора до Новог Пазара 14. октобра. Оне су успешно и ефикасно извршиле извиђање овог подручја и о томе одмах обавестиле команду одреда Трапије, која се налазила негде на подручју Рогозне. Коњичке извиђачке су утврдиле: положаје у Новом Пазару и околини држи око 40 аустроугарских жандарма, претежно Муслимана из Босне и ових крајева, које је захватила паника због убрзаног повлачења регуларних јединица аустроугарске и немачке војске, па се у таквој ситуацији припремају за повлачење и бекство; на положајима око града нема непријатељске артиљерије, а слабе заштитне јединице у повлачењу и жандармерија имају само лако наоружање и да се у овом крају осећа слабија активност комита и устаника.

Извиђачке јединице овог одреда тога дана нису ни покушале да уђу у град, већ су се повукле са Рогозне, јер је на њих била отворена слаба ватра са високих положаја на југоисточној страни града.[3]

Појава француске војске повећала је страх у редовима аустроугарске жандармерије у Новом Пазару и његовом ширем подручју, обрадовала већину становништва овога краја, а уплашила само оне који су у току окупације служили окупатору и под његовом заштитом вршили разна кривична дела или у томе учествовали.

Повлачење, или тачније панично бежање заштитних јединица аустроугарске војске и жандармерије, почело је одмах после првих напада малих француских јединица на положје које је сва жандармерија држала на источним и југоисточним деловима града. Напад је извршен наредног дана после извођења француске коњице. Од 15. октобра 1918. године Нови Пазар и његова околина били су практично неколико дана празан простор, без ниједе војске, жандармерије и власти.

Декретом од 21. октобра 1918. године по 0. бр. 22.098 Друга армија је обавестила Врховну команду Српске војске о ситуацији у новопазарској области на основу података које је добила од начелника Штаба одреда Трапије. Из садржине ове депеше види се:

— да је непријатељ напустио Ранку пет до шест дана пре и да за два дана марша северно од ње нема непријатеља;

— непријатељ је напустио и Сјеницу и повукао се у правцу северозапада;

— да су француски извиђачки делови у правцу Рашке наилазили само на аустроугарску жандармерију и

— да одред Трапије има у Митровици коњички пук, а у Новом Пазару извиђачке делове.[1]

На основу ових података може се закључити да су француске јединице одреда Трапије прве ушле у Нови Пазар између 17. и 19. октобра 1918. године и заузеле се у касарни која се налазила у граду (сада Градски парк).

Генерал Трапије успешно је сарађивао са комитама и устаницима војводе Косте Пећанца.[2] Захваљујући тој сарадњи, комбиновани француски одред генерала Трапије успео је да од 10. до 17. октобра 1918. године ослободи Косово и Митохију и избије на линију Рашка — Нови Пазар. То је омогућило Другој српској армији да се без тешкоћа прегрупише десно од Прве армије и предузме марш преко Косова, новопазарског Санџака и доњиком Ибра на фронт према Дрини.[3]

Француске јединице напустиле су Нови Пазар и овај крај крајем октобра и почетком новембра 1918. године, пошто су овде дошле јединице Друге српске армије. Оне су упућене на завршавање ових задатака према ратном плану савезничке и француске источне војске.

Новопазарски одред

Новопазарски одред формиран је у Митровици на основу Наредбе команданта Друге армије 0. бр. 22.139 од 22. октобра 1918. године. Одред је формирала Тимочка дивизија. У његов састав ушли су: Други батаљон 15. пешадијског пука и један топарски вод брдске артиљерије под командом командира батерије. Одред је добио и средствима део бојне и трупне команде. Командант колонске команде ставио је Новопазарском одреду на располагање одговарајући део профијантске и муницијске колоне. За команданта Одреда постављен је пешадијски потпуковник Аврам Берах, командант Другог батаљона 15. пешадијског пука који је ушао у састав овог Одреда. Одред је био под непосредном командом Друге армије, а са армијским штабом одржавао је везу преко телефонске линије Нови Пазар — Митровица, коју је поставила

телефонска веза уређена са Одредом. Одред је овако назван вероватно зато што је један од његових главних задатака био: ослобођење новопазарског Санџака, а Нови Пазар његова највећа варош, био средиште Одреда и место одакле је Одред почео да извршава ову ослободилачку мисију.

Задаци Новопазарског одреда у првој фази били су: поседање Новог Пазара и успостављање реда и мира у вароши; заштита имовине и права грађана; извиђање у правцу Сјенице и осигурање левог бока Друге армије[7]. Одред је одмах почео да извршава све задатке. Он је пошао из Митровице 23. октобра 1918. године у 6 часова и тога дана стигао до Хана на Рогозни у 21 час, где је и заноћио.[8] Хан се налазио на коти 1.302 која ближе одређује место где се хан налазио. Овде је издато наређење председнику општине Рајчиће да за потребе Одреда обезбеди 50 товара сена.[9]

Новопазарски одред је стигао у Нови Пазар 24. октобра 1918. године у 14 часова.[10] За време марша преко Рогозне Одред је одржавао везу са Тимочком и Шумадијском дивизијом које су чистиле долину Ибра. Према казивању савременика Привремени одбор у Новом Пазару и Команда места овог града организовали су свечани дочек српске војске у Јошаници, преко Крајхоцића Вуприје, код Тврдог кафеџе. Та зграда и данас постоји и налази се десно од улаза у Друштвено предузеће »Украс« у Новом Пазару. Ту се окупио већи број грађана Новог Пазара да дочека и поздрави српску војску. У име грађана војску је поздравио угледни грађанин Мехмед Али бег Османбеговић. После свечаног дефилеа који је Новопазарски одред организовао кроз град, војска је отишла у касарне. Већи број становника је у касарни на Војничким ливадама, а мања у центру града са Француима. Штаб одреда сместио се у кућу Чанића, где се сада налази »Унипроме«, а за време окупације у овом светском рату налазила се Команда места аустроугарске војске све до повлачења у правцу солунског октобра 1918. године. Официри су распоређени по кућама у граду које је за њих одредила Команда места у Новом Пазару.

Одмах после поседања града Новопазарски одред је врло брзо извршио остале задатке које је добио приликом формирања: именовао привремене органе власти у Новопазарском округу и општинама које је обухватало његово подручје, предузео мере за обезбеђење јавног реда и мира, заштиту имовине и права грађана и уредно извршавање својих дужности и обавеза, организовао извиђање у правцу Сјенице и штитио леви бок Друге армије. Неколико дана после доласка овог Одреда у Нови Пазар за новог команданта места именована је командир Треће чете, 3. батаљона, 22. пешадијског пука Југословенске војске.

Команда Новопазарског одреда са јединицама које су са њим поћуриле и остале на овом подручју успешно су сарађивали са окружним и општинским властима на овом подручју, односно пружали им непосредну помоћ: — у снабдевању града и исхрани становништва; припремању и организацији рада основних школа и новопазарске гимназије;, формирању месне болнице и пружању непосредне здравствене заштите грађана на чему су били ангажовани војни лекари; конституисању органа правосуђа; организовању жандармерије и сузбијању пљачке, (која је за време и после повлачења окупаторских снага озбиљно угрожавала јавни ред и мир, имовину и права грађана) и постепеном разоружању становништва.

Раније је наглашено да је један од најважнијих задатака Новопазарског одреда био ослобођење подручја новопазарског Санџака. Пошто је успешно извршио задатке у вези са поседањем Новог Пазара и обезбеђивањем које је у вези са тим имао на овом подручју, Одред је почео да извршава и овај задатак.

После извлачења које је вршио у правцу Сјенице, Одред је добио наређење да поседне Сјеницу и на том подручју изврши све оне задатке које је раније завршио у Новом Пазару. После Сјенице чекала су га и друга места на још неослобођеном подручју новопазарског Санџака. Поред тога, остао му је и даље као врло важан задатак — обезбеђење левог бока Друге армије. То је најзнатнијим делом било подручје новопазарског Санџака. Да би све те задатке успешно и офицално извршио, како је то захтевала брзина којом је надирала српска, односно савезничка војска у ослобођене делове наше земље, команда Друге армије ојачала је Новопазарски одред новим снагама. По наређењу команданта Друге армије 0. Бр. 22240 од 25. октобра 1918. године из Шумадијске дивизије упућен је један батаљон са два брдска топа у Нови Пазар као појачање Новопазарском одреду. Под командом мајора Алексе Станојића батаљон је пошао из Слатине преко Рогозне 26. а стигао у Нови Пазар 27. октобра 1918. године. Овај батаљон је одмах ушао у састав Новопазарског одреда и био под његовом командом.[11]

Ранко Ивковић
Први командант места
у Новом Пазару, октобар 1918.

На основу Наређења команданта Друге армије 0. Бр. 22244 од 26. октобра 1918. године из Митровице у Нови Пазар је упућена Трећа чета, 3. батаљона, 22. пешадијског пука Југословенске дивизије са једним водом митраљеза. Она је преко Рогозне стигла у Нови Пазар 27. октобра 1918. године. Ова чета била у привременом у Новом Пазару као посада за одржавање реда у граду и околини. Она је истовремено чувала државну имовину у сарадњи са органима државне власти на овом подручју. Првих дана новембра командир ове чете примио је по наређењу команданта Новопазарског одреда и дужност команданта места.

Новопазарски одред пошао је из Новог Пазара за Сјеницу 27. октобра,[12] код Хана Пострман био је 28.[13] а стигао у Сјеницу 29. октобра 1918. године.[14] После Сјенице Одред је заузео Пријепоље 31. октобра, а Нову Варош 2. новембра 1918. године.[15] Пошто су истовремено њиме заузели Прибој уз помоћ овог Одреда, подручје новопазарског Санџака 3. новембра 1918. године било је слободно. Новопазарски одред је у свим овим местима извршио оне задатке које је пре тога завршио у Новом Пазару и Сјеници и све сигурније штитио десни бок Друге армије. Он је тако дао значајан допринос српском победоносном походу.

Акције устаника

Постепено и планирано повлачење аустроугарских и немачких трупа после пробоја солунског фронта, на подручју Косова, Метохије, Митровице, Ранке и новопазарског Санџака успешно су ометали акције комита, четника и устаника уз помоћ становништва оних крајева. Они су дејствовали иза леђа непријатељских трупа, водили борбу са њима, нападали их и наносили њихове губитке у људству, оружју и другом ратном материјалу. Њихова активност била је врло ефикасна између Пећи и Новог Пазара. У акцијама на овом подручју заробили су 1.500 непријатељских војника. Само у Пећи и његовој околини заробљено је 600 војника и 25 официра.[16]

Акције устаника олакшале су француском одреду Трапије да на подручју између Митровице, Новог Пазара и Ранке организује врло успешну извиђачку и борбену активност. Захваљујући тој сарадњи француски одред Трапије стигао је од Пећи до Новог Пазара скоро без борбе. Устаници и побуњено становништво на овом подручју заробљавали су мање аустроугарске гарнизоне и посаде, или их присиљавали на брже повлачење. Заробљенике су предавали француским јединицама одреда Трапије.

Потребно је нагласити да је укупна активност устаника у овом периоду на новопазарском подручју, у односу на њихову активност у Метохији и Црној Гори, била знатно слабија. Нови Пазар је био већи центар аустроугарске и немачке војске и њихове ратне технике после пробоја солунског фронта, и стратегијски врло важан правац њиховог повлачења. Да би обезбедиле повлачење својих јединица, окупаторске снаге су предузимале разне мере да спрече већу активност устаника и комита на овом подручју. Ове су у том циљу и у периоду повлачења лукаво користиле мешовиту структуру становништва овог подручја. Због тога је у овом крају укупна активност устаника била слабија, али је и поред тога дала скромни допринос ослобођењу Новог Пазара и овог краја. То се може видети из следећег:

Оперативно одељење Штаба Врховне команде Српске војске под 0. Бр.

30.890 од 18. октобра 1918. године обавештава команду Друге армије о доста озбиљном сукобу између комитских чета и непријатеља код Дуге Пољане.[17] Два дана касније,ово одељење под 0. Бр. 30.979. шаље команданту Друге армије извештај ове садржине: »Има сигурних извештаја да је поручник Коста Пећанац, вођа наших устаника, пре уђе у Пећ и да је ранчичство све до Новог Пазара и Рашке. Има преко 1.500 заробљеника и много плена.«

На јединице аустроугарске војске нападали су и Арнаути у току повлачења. Из акта Врховне команде Српске војске 0. Бр. 31.100 од 8. октобра 1918. године то се јасно види. »Извештаји добијени од мештана, заробљеника и помоћу авијатичара, који се потпуно повлаче, говоре о томе да су у области Пећи и Новог Пазара албанске чете уништавале аустријске трупе у повлачењу за север и северозапад, нападајући комору, рушећи мостове и често им наносећи тешке губитке. ... 25. септембра био је нападут од разбојничких дружина из пренеће Рудника један интендантски воз Аустријанаца, који је долазио из Пећи. Око стотину војника и 15 официра било је убијено.[18]

О резултатима акција које су у овом периоду организовали устаници, комите и четници, а у вези са борбама за ослобођење подручја између Митровице, Пећи и Новог Пазара, занимљиве податке пружа Извештај поручника Косте Пећанца који је Врховној команди Српске војске под 0. Бр. 31.264 од 23. октобра 1918. године послао командант Другог југословенског пука. Наводим само део тог извештаја који се односи и на ово подручје: »...Познат је мој долазак у Србију Врховној команди, те ми је немогуће свим приликом подносити исправан извештај о целокупном свом раду од доласка у Србију до данас, него ћу подносити извештај о најновијем свом раду.

За време садашње офензиве бавио сам се у Копаонику, између Митровице, Пећи и Новог Пазара. На жалост, био сам врло доцкан обавештен о тачном ставу и снаги непријатеља, с тога, што је он то необично брижљиво прикривао, или чим сам био извештен о томе шта се догађа на фронту, одмах сам изадао наређење снама организованим четама: да истовремено и свуда нападну непријатеља, секући му комуникације и везу и да предузму најжешћу четничку акцију.

Акција је на дати мег предузета истовремено на разним местима. Пресечен је непријатељу пут као Ибар од Митровице до Рашке, Рогозна — Нови Пазар, Пећ — Митровица, правци преко планине Мокре ка Новом Пазару.

Последица овога истовременог сечења непријатељских комуникација и веза изгонили је код непријатеља нечувен страх и панику у свим његовим родовима. Штабови његови потпуно су били изгубили главу и управу трупама, а у трупним јединицама овладао је страх, тако да су најмањи четнички делови заробљавали потпуно наоружане непријатељске пукове и батаљоне... На тај начин сам истовремено заробио око 1.200 непријатељских војника и 314 официра. Али, немајући никакве помоћи, нити везе са савезницима и не чудећи ни једна топовска пуцањ, а немајући средстава да толики број заробљеника чувам и издржавам, само сам их разоружао и пустио, јер нисам друго у том случају никам могао учинити...

За даље операције против непријатеља прилажем преко оригинала упућеног свим војводама и четовођама у Црној Гори, Новопазарском санџаку и Западној Србији...«.[19]

Тако су своји доприносе ослобођењу Новог Пазара и овог краја дали: француски Одред генерала Траније, Друга српска армија преко Новопазарског одреда и других јединица, комите, четници, устаници и становништво

ових крајева. На основу података који су истакнути у овом раду и докумената на којима се они заснивају, у вези са ослобођењем Новог Пазара и овог подручја, може се закључити следеће:

Прво, за ослобођење Новог Пазара и овог краја у првом светском рату октобра 1918. године у ближој околини града и у самом граду није било никаквих јачих борби између јединица савезничке војске и непријатеља. После пробоја солунског фронта, одлучујуће борбе за Нови Пазар и овај крај водиле су још на подручју Македоније, Косова и Метохије у току повлачења аустроугарске и немачке војске долином Ибра, преко Рогозне, Новог Пазара, Дуге Пољане и Сјенице. После мањих борби са непријатељским заштитним јединицама у повлачењу и жандармеријом на Рогозни и у долини Ибра, које су се водиле између 14. и 16. октобра 1918. године, рацула и паничног бекства аустроугарске жандармерије, Нови Пазар је остао без окупаторске војске и власти. Неколико мегових угледних грађана предузели су мере да у таквој ситуацији сачувају јавни ред и мир и заштите имовину и права грађана до организовања нове власти. Истовремено су се припремали за долазак француске, а посебно српске војске.

Друго, француске извиђачке јединице Одреда генерала Транијеа ушле су прве у Нови Пазар између 17. и 19. октобра 1918. године. Оне су биле сачекане дочекане близу села Плевљани, на путу Нови Пазар — Тршка. Дочеку су присуствовали грађани, представници привремене власти у Новом Пазару и Командант места у граду. Командант француских трупа у Митровици Наредбом бр. 24 од 17. октобра 1918. године поставио је Рашка Илковића за подпредседника и поставио за команданта места у Новом Пазару. Рашко је ову дужност обављао савесно, тачно и на опште задовољство.[20]

Треће, претходница Новопазарског одреда дошла је у Нови Пазар 23. октобра 1918. године.[21] Она је са Командом места и привременим органима власти извршила припреме за улазак Новопазарског одреда у град и поздрав града.[22]

Новопазарски одред је свечано ушао у Нови Пазар 24. октобра 1918. године у 14 часова.[23] Он је заменио привремену француску посаду у граду.

Четврто, док су трајале борбе за ослобођење новопазарског Санџака, Нови Пазар је био врло важан војни центар на левом боку Друге српске армије.

На 18. седници Одбора општине града Новог Пазара, одржаној 17. октобра 1919. године, председавао је председник Симо Станић, расправљало се о свечаној прослави Дана ослобођења Новог Пазара. Пошто су у град ушле прво француске трупе између 17. и 19. октобра, мали делови српске војске 23. октобра, а Новопазарски одред 24. октобра 1918. године, Одбор општине града Новог Пазара је одлучио да се као Дан ослобођења НовогПазара у првом светском рату 1912. године Нови Пазар ослободила српска војска, што се тај дан прослављало у граду као дан ослобођења пре окупације и што су тога дана 1918. године на крају првог светског рата ушли први делови српске војске. Тако је 23. октобар ушао у историју Новог Пазара као дан његовог ослобођења у првом балканском и првом светском рату.

Садржина Записника са ове седнице, која се односи на организовање прославе ослобођења Новог Пазара 1919. године, гласи:

II

»На предлог председника да се ове године, као и пре окупације, на свечан начин прослави 10. октобар као дан ослобођења Новог Пазара 1912. године у који је исти дан и прошле године поново ослобођење било доласком првих делова Српске војске, Одбор је донео ову

Одлуку:

1. Да се 10. октобар као дан ослобођења свечано прослави на тај начин, што ће варош бити окићена заставама и радње до пола дана за време благодарења у цркви; да се у име грађанства пошаље поздрав телеграфски Њ.

Генерал Фон. Херман Кевеш
Командант 3. аустроугарске армије
која је окупирала Нови Пазар,
новембра 1915. г.

В. Крељу. Дати једну напојницу војницима одашиљама. После благодарења примаће се честитање у општинској судници где припремити послужење.

По могућству и ако буде дошла војна музика у вече приредити концерт са играном у корист општинске сиротиње.

За ову прославу одобрава се кредит од 1.500 динара.

Овлашћује се председник општине да за извршење ове прославе уради све што треба.[24]

17. X 1919. године

Председник одбора,
Симо Станић (потпис)

Одборници: потпис 14 одборника доста нечитак

Казивања сироменика и монографија овог краја о Новом Пазару у првом светском рату

Казивање сироменика и монографије Новог Пазара и Тутинска запамћењима су зато што истичу најважније догађаје који су се десили на овом подручју за време окупације, дају занимљиве податке из тог периода, ближе објашњавају и потврђују доста оскудне податке о стању у граду за време окупације и борбама за ослобођење овог краја у првом светском рату октобра 1918. године. Постоје извесне разлике које се јављају између значајних података, казивања сироменика и монографија у вези са датумима и временом повлачења аустроугарских и немачких јединица са овог подручја и уласка француске и српске војске у Нови Пазар, али су оне нормалне, у суштини су незнатне и зато занемарљиве.

Коничанин Омер — Омер-ефендија

Коничанин Омер био је жива историја Новог Пазара посебно за период од 1912. до 1945. године. Био је дугогодишњи деловодја новопазарске општине и оставио је доста писаних података о том периоду. Ова су коришћена за монографију Новог Пазара. Посебно су занимљива његова казивања за период окупације Новог Пазара у првом светском рату. Овде издајем само део који се односи на ослобођење овог града у првом светском рату.

»Повлачење аустроугарских и немачких трупа преко Новог Пазара и овога краја почело је септембра 1918. године. Крајем октобра заједно са овом војском град су напустили сви војни и цивилни органи аустро-угарске војске и власти. Са њима је побегао из Новог Пазара и мали број Муслимана који је у већој мери био компромитован активним учешћем у органима окупаторске власти, учешћем у извршењу кривичних дела убистава, пљачке и разбојништва над српским породицама или појединим Србима у граду и срезу деженском. Тако су практично Нови Пазар и срез деженски са свим сеоским општинама остали без органа окупаторске власти, а скоро и без власти уопште. После повлачења окупаторске војске и њених органа власти, Нови Пазар је био десетак дана без војске и власти. Престао је рад новопазарске општине, а њен председник Ризах-бег Муратбеговић побегао је из града. Престали су са радом и органи власти у свим сеоским општинама среза деженског. Постојала је збиљна опасност да се у таквој ситуацији брзо јави анархија са безакоњем и пљачком, угрожавањем јавног реда и мира, правне и имовинске сигурности грађана. Да би се све то спречило, заједно са другим негативним последицама и опасностима, а услови за то су у овом крају били присутни, на иницијативу

угледних грађана, Муслимана и Срба, образована је привремена управа у граду у коју је улио подједнак број угледнијих Муслимана и Срба. Она је одмах мобилисала већи број грађана једне и друге вере, наоружала их, организовала патроле по граду и околини и утврдила стаже стражарских места око града за његову заштиту. Патроле су обилазиле град, чували јавни ред и мир, пружале непосредну помоћ грађанима и о свему обавештавале управу града. Сличне мере предузете су и у свим општинама дежевског среза на сеоском подручју. Потребно оружје патроле су добиле из магазина аустро-угарске жандармерије, које се ту нашло после повлачења окупатора из града. Патроле и страже по граду радиле су успешно и ефикасно. Захваљујући томе Нови Пазар је у реду и миру дочекао ослобођење. Много више проблема било је на подручју сеоских општина зато што је ово било много више изложено пљачки, разбојништву и нападима других криминалних дела. У границама могућности привремена управа Новог Пазара пружала је помоћ сеоским општинама заједно са Командним места у граду.

Неколико дана пре уласка српске војске у Нови Пазар, у град је дошао мали аута са три српска официра. Један од њих био је у Новом Пазару од ослобођења града 1912. године па до повлачења српске војске из града новембра 1915. године. Одмах смо га препознали и радовали се његовом присуству у овој групи. Он је сада имао чин пуковника. Официри су одмах отишли у новопазарску општину, где су их чекали, сиромашно обучени, чланови привремене управе града, неколико угледних грађана и представници Команде места. После срдачног поздрава у канцеларији председника општине, пуковник је прво честитао присутним ослобођење града, затим су настављени разговори који су се односили на организацију власти у граду и срезу, организацију почека српске војске и друга питања која треба решавати у овом периоду. ... Када је српска војска дошла у Нови Пазар, француске јединице су се повукле из града за неколико дана. Понашање и однос српске војске и официра према Муслиманима у граду били су за сваку похвалу. Одмах по доласку српске војске у Нови Пазар успостављени су нови органи власти: општинске управе у граду и на селу, органи власти у срезу и округу и Провизорни суд у Новом Пазару, чији је први председник био Милошев Илић.

Привремене општинске управе остале су до општинских избора 1920. године. Тада је за председника општине Нови Пазар изабран Ћамил-бег Ејупбеговић, а за чланове: Нурибеговић Фехим, Мавраћ Јусуф, Милијан Јусуф, Лаћимић Богољуб и Петровић Ђорђе. Од 36 одборника, колико их је она општина имала после ових избора, 21 били су Муслимани, 13 или 14 Срби, а један или два Јеврејин.[2]

Савић Станимир

Он је сада један од најстаријих грађана-староседилаца Новог Пазара, дугогодишњи чиновник у органима правосуђа за време старе и ове Југославије, добар познавалац прилика и људи овога краја и са меморијом која је за похвалу и чуђење. Његово казивање комплетира слику стања у граду за време окупације у првом светском рату и богати је занимљивим детаљима који се односе на ослобођење Новог Пазара.

Из време првог светског рата учио сам у Новом Пазару основну школу, која је за српску децу почела са радом 1916. године у приватној кући, која се и

сада залази у двориштy новопазарске православне цркве. Касније су нас преместили у Рујдију заједно са муслиманском децом. Учитељи су нам били: Асим Салихлићић и Хасан ефендија. Тако смо ги звали, а презимена се не сећам. Носили су аустроугарску униформу, само је учитељ Асим носио фес са аустроугарским амблемом. То су били добри људи. Посебно су били пажљиви према српској деци. Наши родитељи су их због тога звали српске мајке. Од маја до октобра 1918. године чувао сам стоку аустроугарске војске са још неколико дечака. Сећам се, то су били: Чекановић Славо, Лековић Иво, Бранко и Богољуб и још неки. Краве, волове, junad и телад чували смо по Пољу и Војнићу, око Турћевић ступова, по Семеначи и Шестову. Добијали смо војничку храну у касарни, а касније из официрске менсе, која је била у кући Омербеговића, сада Улица 8. март. Стоку смо затварали у хан Милентија Окопашовића који се налазио на простору, који сада заузима Образовни центар Владимир Перић Валтер.* Од августа до октобра 1918. године у граду је било све мање шваповске војске и официра. Зато је и стоке било све мање. Око двадесет дана пре Светог Луке, из Новог Пазара ка Сјеници возило се највећи део шваповске војске. Остало је још само мало војске, која је штитила повлачење, а аустроугарска жандармерија. То је било најјаче распоређено на Тешету, Подбиљеју и још неким брдима и шанчевима на источној страни града. Два до три дана касније стигла је преко Рогозне до близу Газалара изванредна француске коњице. На њу је са Тешета отворила митраљеску ватру аустроугарска посада. Француска извиђачка се одмах вратила ка главнини на Рогозни. Није много прошло наилазио је један авион, који је бацао неколико бомби на аустроугарску посаду на Тешету и брзо је уништио. Аустроугарска жандармерија се одмах повукла из града ка Сјеници. Дан две касније у град су ушле јединице француске коњице, а неколико дана касније ушла је и српска војска. Сећам се да се причало касније да је са српском војском у Нови Пазар дошао и неколико комита и четника Косте Пећанца. Они су били претежно из овог краја, а били су саставни део српске војске.

Изузев мањих чарки на путу од Митровице до Новог Пазара, преко Рогозне, између француске и српске војске са једне и аустроугарске са друге стране, никаквих већих борби за ослобођење Новог Пазара није било. Аустроугарска војска се раније повукла и остале су само мање заштитне јединице и жандармерија. Француске и српске јединице су наступале скоро без отпора.

У вези са првим светским ратом, окупацијом и ослобођењем Новог Пазара остала су ми у сећању три догађаја у граду. Прво, причали су ми у кући да су се почетком августа 1914. године, када је рат почео, из Новог Пазара пријавили добровољци за српску војску. Било је међу њима Срба и Муслимана. Ништа ближе о томе нисам знао. Пре две године један мој пријатељ из Београда послао ми је списак тих добровољаца. Он је то пронашао у Војном архиву у Београду. Из тог списка се види да су тада из Новог Пазара за Ужице упућени као добровољци: Сивиновић Саво, месар, Вуковић Данил, шумар, Јовановић Саво, минер, Бајчетић Алекса, професор, Јелић Мићо, мутавџија, Такировић Мурад, кафеџија, Синановић Халко, кочијаш и Заитовић Осман, надничар. Ниједна ова из списка не налази у основа тог документа.[36]

Друго, сећам се шљачке војних магацина аустроугарске војске код касарне после њеног повлачења. Људи, жене и деца су из оних магацина узимали све што се у њима налазило: старе пушке, муницију, алат, намештај и друге ствари. Хране скоро да није ни било изузев кромпира које су вадили из баште поред касарне. Чуо сам да је тако било и 1912. године када се повлачила турска

војска, а својим очима сам гледао пљачку војних магацина код касарне после капитулације Југословенске војске априла 1941. године. Три пљачке војних магацина исте касарне: 1912, 1918. и 1941. године. Никам чуо да је било пљачке оних магацина 1915. године, после повлачења српске војске. Изгледа да тада није било времена за пљачку. Српска војска се повукла ка Рогозни, а аустроугарске одмах ушла у касарне. Да је било пљачке и то би било. Народ је народ, рат је рат, пљачка је пљачка.

Треће, посебно ми је остао у сећању догађај код новопазарске џамије, где се одржавало народно весеље у част пољских српске војске у Нови Пазар. Михаљ Телек био је један од отпетијих аустроугарске жандармерије у Новом Пазару. Познат је као српски кроволок. Држао је посаду на Тешту када је нападала француска коњица на Новом Пазару. Њега је пљачком повлачења из града убио у селу Бараковцу Новопазарац Тошо Галовић, звани «Клепшо». Он је после убиства са Телека скинуо униформу, изуо чизме и узео шапку и све то однео кући. Када је српска војска дошла у Нови Пазар, организовано је весеље код џамије Светог Николе у Новом Пазару. Тошо се направио важан. Обукао униформу шпанског официра и отишао на сабор код џамије. Ту се ухватио у коло девојака и грађана, српских и француских војника и официра. Када су га у аустроугарској униформи видели грађани и комите, којих је ту било са војницима, који га нису препознали, нојурили су к њему и почели без милости да бију чим је ко стигао. Да га нису препознали и спасли свештеници уз помоћ једног официра српске војске, Тошо би ту прошао скоро исто као и Михаљ Телек, чију је униформу Тошо носио. Срећа његова што није било. Тако је он једна остао жив и добро упамтио сабор код џамије и дан када је српска војска ушла у Нови Пазар.

Сећам се да је за време старе Југославије Нови Пазар сваке године славио 23. октобар као Дан ослобођења. Била је то прослава двоструког ослобођења града: његовог ослобођења у првом балканском рату 1912. и ослобођења у првом светском рату 1918. године. Оба су се десила 23. октобра.

Ето то је моје сећање у вези са ослобођењем Новог Пазара у првом светском рату. Пошто сам се примакао деведесетој, не би било чудо да нешто нешто прескочим. Мислим да је и толико доста од мене.

Митровић Зора

Она потиче из породице Хаџи-Васовића, једне од најстаријих српских породица у граду. Септембра ове године улази у деведесету. Упамтила је добро све ратове од 1912. године до краја другог светског рата. Тек оних дана се жали да је почела да заборавља. Као дете се сећа борби за ослобођење Новог Пазара 1912. године. Тада је гледала како се пљачкају магацини турске војске код касарне после повлачења турске војске. Много зна и лепо прича. О првом светском рату и ослобођењу Новог Пазара 1918. године прича следеће:

»Окупацију Новог Пазара у првом светском рату добро сам упамтила. Почела је око Аранђеловдана 1918. године. Три године је трајала. Много смо се мучили, гладовали и страховали. Била сам дете од 12 година, када сам се са десетак девојчица из града пријавила Шанбама да радим на џади, да радим на путевима које су они правили највише кулуком. Сећам се да су 1916. и 1917. године на џади радиле још: Доспотовић Јела, Рајковић Зора, Рајковић Стоја, Тодоровић Пана, Хаџи-Васовић Стоја, моја сестра и још неке девојчице . На џади су радиле само српске девојчице од 12 до 14 година.

Радили смо на три деонице. Прва је била од Петрове цркве до Блажева, на путу Нови Пазар — Рашка, друга од Газиларе до Трваве, на путу Нови Пазар — Митровица, а трећа од Арановог гроба до Суве Буџиће, на путу Нови Пазар — Сјеница. Уз реку Јоканицу радио се и пут Нови Пазар — Тутин, али ми тамо нисмо радили. Ми смо туцале камен и на тенгере преносили земљу, камен и шоток где нам се одреди. Ређе смо копале јаркове поред пута. Радили смо од 7 до 16 часова са кратком паузом за ручак. За ручак су нам давали са казана: купус, кромпир, пасуљ, пиринач и још по нешто друго што би кували за војску и раднике. У паузи за време ручка, поред пута и поред реке, кували смо дрва и то носиле кући за огрев. За рад су нам плаћали дневно по крупу и по. Све смо то давали родитељима и тако их у неколико помагали као деца. О раду смо мало знали, јер није било никаквих средстава за информисање као сада. Све смо желеле да се рат што брже завврши и да наши победе. Ја сам помагала деци основне школе која су слабије учила. За то су ми плаћали нахоне родитеља колико би ко могао. И ја тај начин сам се спаснила и помагала људима.

Прве вести о повлачењу аустроугарске војске из Новог Пазара чуо сам у јесен 1918. године. О томе се причало у кући онако пашћом и крадући. Говорило се о пробоју солунског фронта, о повлачењу аустроугарске, немачке и бугарске војске, њиховој капитулацији и доласку српске војске. Аустроугарска и немачка војска су се повлачиле са Косова преко Рогозне и Новог Пазара и долиском Ибра од Митровице ка Ушици и Краљеву. У току октобра у граду је било све мање окупаторске војске. Не знам тачно када је она напустила Нови Пазар. Сећам се по причи мојих у кући да је то било око две недеље пре Митровдана 1918. године. Срећа Луке и Митровдан биле су прве јесење славе које смо славили у слободи заједно са српским војницима, подофицирима и официрима. Причало се да се у Новом Пазару пајдоже задржала аустроугарска жандармерија, али да је неколико дана град био без ичије војске и власти. Тада само много страховали од пљачке. Неколико дана пре Аранђеловдана у град је ушла француска војска. Моја сестра Стоја ишла је до близу села Плавјана да их дочека. Причали ми је да је ни дочеку било доста грађана и деце. После Француза очекивали смо неколико дана да дође српска војска. Радовали смо се у кући, али и тада као са неким страхом који нам је оставила окупација као наслеђе.

Баш тих дана, када се очекивао долазак српске војске, а о томе се све више и слободније причало, радила сам код Адем-ефендијс Тртовца са још неколико девојчица, Српкиња. Питале смо дуван, тако зарађивале по неку динарицу и помагали породицама које су оскудевале у свому и просто гладовале. Једног дана, док смо питале дуван, чуле смо да је српска војска дошла у Нови Пазар и да се то прославља у дворишту цркве. Питале смо газду да нас пусти да одемо код цркве, али нам он није дао. Ми смо ту остале још мало и без питања отишле код цркве. У дворишту цркве било је велико народно веселје. Играло се, певало, веселило. Видела сам у колу старију сестру Пересиду и брата од тетке Боду Цвијар-Марковића у униформи подофицира са много одликовања из рата. Поред грађана, српских и француских војника и официра, у колу је било и Италијана, војника и официра. Ми смо их брзо препознале зато што су они били у граду као ратни заробљеници. Када је почело повлачење аустроугарске и немачке војске, Италијани су побегли из заробљеништва и прикључили се француској и српској војсци. Тако су са њима дошли поново у Нови Пазар. Као заробљеници, Италијани су становали у

Хотелу »Косовог, близу цркве у граду. Били су весели. Певали су, свирали и упорно се удварали нашим девојкама. И данас се сећам имена неких од тих Италијана: Алисјата, Гаппардиво, Матоне, Барбера и Томасине. На главе су имали прилике берете са планим кићанкама.

На крају желим да кажем још нешто врло важно. Као дете се сећам да су борбе за ослобођење Новог Пазара у првом балканском рату биле велике и тешке и трајале су неколико дана. Приликом ослобођења Новог Пазара у првом светском рату, у јесен 1918. године, није било никаких већих борби. Све сам то добро упамтила.«

Први светски рат у монографијама Новог Пазара и Тутина

Монографија Новог Пазара објављена 1969. и Тутина 1985. године садрже занимљиве податке о аустроугарској окупацији ових крајева у првом светском рату. Из ових монографија наводим само оне делове који ће најбоље илустровати период окупације од јаска немачке и аустроугарске војске у Новом Пазару новембра 1915. године, до њиховог повлачења октобра 1918. године. Тако ће се рад обогатити догађајима из периода окупације, који је у њему досад само поменут и временски ближе одређен.

»У целом Санџаку одражене се осећала аустроугарска пропаганда, којом је припремао терен за окупацију. Сврха те пропаганде била је настојање да се искористе верска подложност становништва и да се придобију Муслимани при чему им је указивана наводна окупност од Србије. И у току окупације Аустроугарска је спроводила такву политику, која је била изражена у указивању подршке Муслиманима и малтретирању Срба.«[21] То је посебно дошло до изражаја у Новом Пазару после његове окупације новембра 1915. године.

»За супротности у свету које су кулминирале почетком овог века, једини излаз био је рат и до њега је дошло 1914. године. Ратна психоза захватила је и Нови Пазар. Врло се мобилизација у ниме напрата и њоме су захваћени Срби, Муслимани и Јевреји. Када је избио рат, војска је отишла на фронт. Међу бранионима Београда било је доста Муслимана из овога краја. Неки од њих су изгинули на Адри 1915. године...

Нови Пазар је окупиран од аустро-угарске војске 20. новембра 1915. године. Српска војска се повлачила према Косовској Митровици. Окупатор је добро позивао ситуацију у граду, па је настојао да завади његово национално и етнички мешовито становништво. Желео је да придобије Муслимане, па је према њима био врло толерантан, док су Срби и Јевреји били изложени малтретирању још од првог дана.

Осмајачким властима пришли су и понуђени своју сарадњу бројни бегови и аге, којима су оне вратиле раније беофиције, које су почели да губе од 1912. године. Они су тако ушли у ред окупаторских сарадника и знатно су помогли у спровођењу његове политике, која се одликовала бројним убиствима, пљачком и разноврсним малтретирањем српског становништва. Тако ни Нови Пазар није био поштеђен бројних пустошења која му је донела нова власт.

Нову општинску управу сачињавали су само Муслимани, док су окупаторске власти своје послове обављале преко Бедиричкомандје и Крајскомандје. Одмах после конституисања, новопазарска општинска управа упутила је телеграм заинтересаности аустроугарском цару Фрању Јосифу, на који је 1. децембра 1915. године стигао одговор од цара телеграмом следеће садржине:

»Муслиманском опћинском заступству Нови Пазар:

Примило је пријатно, са великим задовољством, поносношћу и поздрав муслиманског опћинског заступства Новопазарског на знање и изразило да се захвали Његова преузвишена хвала и поздрав топло кушком и храбром муслиманском пучанству које сада под заштитом сјајне војске стоји.«

Аустро-угарски врховни заповедник Новог Пазара диже да ће знати цијело муслиманско пучанство ову милост Његовог преузвишеног ратног господара Цара и Краља Франце Јосифа I цијенити и високо држати и да ће се показати вриједним овог милостивог доказа.

Дође се овим путем на знање пучанству Новог Пазара овај много пријатан и историјски догађај који нам остаје као вјечита успомена,

Опћинско заступство у Новом Пазару, 1. децембра 1915. године.[28]

Први предсједник опћине,
Ћиперлић Хамидага, с. р.

Грађанство Новог Пазара упознато је са садржајем ових телеграма путем добошара, свечане седнице новопазарске опћине, преко јавних скупова који су организовани по граду и селу и на други начин. Њихову садржину ближе су објашњавали људима задужени активисти новопазарске опћине. Дешене су у знатној мери постигле циљ, јер су измјешане у време снажне аустроугарске и немачке офензиве у пролом свјетског рата, а Турска је била на страни централних сила.

Терор је отпочео убиствима и интернирањем Срба од стране аустроугарских власти, али су им у томе доста помогли њихови сарадници бегови и аге. У дан од осам матичних подручја, колико их је имала опћина Нови Пазар, регистровано је двадесет убистава. Међу убијенима био је и Милентије Окопиновић, кафеџија из Новог Пазара, док је преко стотина Срба интернирано у Аустрију и Мађарску. Упоредо са овим акцијама, окупаторске власти отварају школе за муслиманску децу, у којима се обучавају писању латинице, како би касније могли да по мектебима уче децу овом писму.[29]

»Претпостављамо да су у време аустро-угарске окупације основне школе похађали само муслимански деца, а из извора знамо да су учитеља били хоџе-свештеници чија су нам имена позната. Учитељи су примали плате од 30 до 90 круна мјесечно. Програми су били вјерског и свјетовног садржаја. Свјетовни дио одређивале су окупаторске власти онако како им је одговарало. Латиница и њемачки језик били су обавезни предмети. Да би савладали тај свјетовни дио програма, учитеља су приучавани на семинарима који су организовани у Новом Пазару.[30]

На подручју Новог Пазара за време окупације организовани су радови на изградњи важнијих путева. Грађени су путеви: Нови Пазар — Рашка, Нови Пазар — Митровица преко Рогозне, Нови Пазар — Сјеница и Нови Пазар — Тутин. Пут Нови Пазар — Тутин био је трасиран од Новог Пазара преко Бајевице, Лукира, Вучковића, Кнежовића, Комиња, изнад Орља, Пољева и поред Жарча према Тутину. Тај пут, у народу познат као шпанска цеста, био је једини веза Тутина са Новим Пазаром све до изградње новог пута који је водио преко Цркванца.

Радови на шпанској цести извођени су кулуком, а у Новом Пазару су били организовани семинари за руководиоце радова на путевима.[31]

»Аустроугарске власти су у току првог светског рата извршиле мобилизацију Муслимана од 18 до 50 година и под називом Ђурумлије (добровољци) одвели их на руско-турско ратиште, углавном у Галицију. У ту сврху био је увелан напредни порез, тзв. Ђурумлијски порез. Ова смишљена акција Аустро-Угарске била је упућена против Русије, а у корист Турске и централних сила.

Мобилизација је извршена у целом Санџаку и велики број Муслимана је тако отпремљен на поменуто ратиште. Највише их је било из новопазарског краја. Прва мобилизација обављена је 1916., а друга 1917.[21] године. У прикупљању Ђурумлија у Новом Пазару и околини велику помоћ пружили су органи власти у граду и по сеоским општинама. У томе су се највише истицали Ризах-бег Муратбеговић и неки Ризо Муртезић. У овом склопу 1916. године прикупљено је око две хиљаде људи и послато на фронт. Велики број њих је, недовољно припремљен за рат и без озбиљније војничке обуке, изгинуо у борбама против Руса. Један део преживелих остао је да живи у Турској, а мали број њих се вратио у Нови Пазар и у овај крај.

»У другој мобилизацији Муслимана у Ђурумлије 1917. године много више се користила сила. Мобилизацију је могао избећи изузетно само онај ко је могао да плати замену и да је уз помоћ органа окупаторске власти легализује. Зато што је велики број Муслимана отишао у Ђурумлије из града и околине, после завршетка рата 1918. године била је реткост видети младог, здравог и способног човека у граду и околини.

Аустријанци су 1917. године добровољно или присилно мобилисали један број Муслимана у тзв. аншајс полицију. Она је имала задатак да пази на ред и мир у граду и да се супротставе четницима на Голији и Копаонику.«[22]

НАПОМЕНЕ

1. Живко Пановић — Рат Србије са Аустро-Угарском, Немачком и Бугарском 1915. Научно дело Београд 1968. САНУ — ПИ, одељ. за друштвене науке кн. 64, 664.
2. (VII Војно истор. инст.) ИНА Архива бивше српске војске бр. 1, фасц. 1, лист 7, кутија 25.
3. — " — бр. л. фасц. 1, лист 39, кутија 25.
4. — " — бр. 1, фасц. 1, лист 118, кутија 25.
5. Гостиса и ратне Србије 1916 — 1918. БИГЗ Београд 1971. стр. 269.
6. Петар Опачић, Солунски фронт, БИГЗ Београд 1988. стр. 121. и 122.
7. Велики рат Србије за ослобођење и уједињење СХС 1914—1918. књига 30 Шумадијски радијски Министарства војске и морнарице Београд 1937. стр. 322.
8. — " — — " — страна 378.
9. VII ИНА Архива бивше српске војске бр. 8, фасц. 9, лист 3 кутија 86.
10. — " — — " — — " — лист 4 кутија 86.
11. Велики рат Србије за ослобођење и уједињење СХС 1914—1918. књига 30 Шумадијски радијски Министарства војске и морнарице Београд 1937. стр. 461.
12. VII ИНА Архива бивше српске војске бр. 8, фасц. 9, лист 6, кутија 86.
13. Велики рат Србије (све као под 11...) .. страна 544.
14. —"— —"— .. страна 681.
15. —"— —"—) Карта и надгледу српске војске.
16. Богдан Гвојић и друге... Прво светски рат Србије и Црна Гора Војнично-историјски приказ »Обод, Цетиње 1971. Страна 371.
17. VII ИНА Бр. 1, фасц. 1, лист 61, кутија 25.
18. —"— —"— лист 139 —"—.
19. —"— —"— лист 129, и 130 —"—.
20. Уверење Начелства Окрузи Ниског Бр. 174. од 25. октобра 1918. издато на молбу Рамиз Никовића.

20. Историјска архива «Рашка Нова Пазар. Књига записника одборских седница среза ужичког новембарске, страна 225. и 226.
22. VII ЈНА Архива бивше српске војске Бр. 8, фасц. 9, лист 3/2 кутија 86.
23. —"— —"— —"— —"— —"— лист 4/7.
24. Историјска архива «Рашка Нова Пазар. Књига записника одборских седница среза ужичког новембарске, стр. 225. и 226.
25. М. Радовић. Хроника Новог Пазара у НОБ-у, књига 1, Нова Пазар 1960. страна 19. и 20.
26. VII Ј. 1, фасц. 1, Бр. 1/13 Кутија 37.
27. Ђуро Мрковић. Чутих и виђених, Етнографски институт Српске академије науке и уметности, Београд 1985. Стр. 65.
28. Све као под редним бројем 25.....
29. Нови Пазар и околина, Београд 1965. Стр. 282.
30. Све као под редним бројем 27. страна 67.
31. —"— —"— страна 63.
32. —"— —"— страна 65.
33. Нови Пазар и околина, Београд 1965. Страна 283.

Miodrag Radović

THE LIBERATION OF NOVI PAZAR DURING WORLD WAR I

After the break up of the Thessaloniki front, the Axis powers began withdrawing their troops in 1918. Their headquarters had conceived a gradual, planned withdrawal, and the creation of such conditions under which it would be possible to put up an organized resistance and to stop the Allied offensive. Those plans were dissuaded by a strong and permanent offensive of the French and the Serbian troops and the well organized actions of squads of komitas and the population of Serbia and Montenegro along the withdrawal routes of the Austro-Hungarian and German troops. Under such conditions their retreat turned into a panick stricken run.

During the autumn of 1918, at the onset of the retreat of the Austro-Hungarian and the German armies from Kosovo and Metohija, Novi Pazar was one of the major receiving centers of those troops as well as the starting point of their further withdrawal towards western Serbia and Bosnia. It remained that until the middle of October 1918, when the withdrawal from this region was practically completed.

After some minor clashes on their way between Kosovska Mitrovica and Novi Pazar, in the Ibar River Valley and on Mt. Rogozna, the French troops of General Thrasier were the first to march into Novi Pazar on October 18th, 1918, followed by Serbian troops on October 24th, the regiment of Novi Pazar under the command of Infantry Lieutenant-Colonel Avram Berah. Since Novi Pazar had already been liberated on October 23rd, 1912, during the First Balkan War, by the Ibar Army, and since the fist troops of the Novi Pazar Regiment had entered the town on October 23rd, 1918, a council of the Novi Pazar City Hall, has, during its eighteenth session held on October 19th, 1919, decided to accept the date of October 23rd as Liberation Day of Novi Pazar of 1918. This date has, thus, entered the history of Novi Pazar as the date of its liberation during both the First Balkan and the First World War.

Веско Пајковић
Д. П. »Украс«
Нови Пазар

УДК 550.8
Оригинални научни рад
Примљено: 1. 10. 1991. год.

»ТРАХИТ« И КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИ СПОМЕНИЦИ КОД НОВОГ ПАЗАРА

Архитектонски камен из лежишта на Виníку одавно је познат у локалним оквирима. Задњих деценија његова употреба се знатно проширила у територијалном смислу, будући да се све више користи као природни материјал захваљујући повољности за обраду и добром искоришћењу квалитетних блокова. Ова стара лежишта припадају Индустрији и рудницима мермера и гранита »Украс« из Новог Пазара.

За андезитску лаву знало се у виду класичног камена још у средњем веку када је већ нашла примену у изградњи појединих елемената за цркву св. апостола Петра и Павла (вероватно седми век, а по предањима можда и други) која је данас најстарији сакрални објект у Србији. Касније је учествовала за израду задужбине Вурићеве ступове и Соколане (у изградњи неких елемената) а такође и друге цркве у околини Новог Пазара (Мариница у Доњоивањима, Илинца у Дреновику, Мрнде недеље у Посјама, црква Св. Никоје у Штитарима, Лазарице у Пуриу, Николача у Кузмичеву, Св. Димитрија у Дмитровој Реци, цркваце у Петрови, Тардошеву, Горњој Трнави, Ковачеву и др. Такође је учествовало у изградњи витке и складне Алтун алем џамије (XV век), Гази Синанбегове џамије, Хајрудинове џамије, Лејлек џамије, Бор џамије, џамија на Пирицама и Лугу, и др. градске џамије. Нарочито се користио у меморијалној старој архитектури за израду хришћанских и муслиманских надгробних споменика, где је последњих деценија скоро истиснут белим прилепским и ступеничким мермером и јабланичким габром који су за овакве сврхе декоративнији материјали.

Црвена андезитска лава која потиче из мајдана са Виника нашла је своје особито место при изградњи пјочника, избацујући својим квалитетом и нижом ценом производа употребу новопазарског пешчара, тако да данас постоји знатан број објеката обложених овим каменом у Србији, Босни и Херцеговини, Македонији и Црној Гори.

И поред оволиког примењивања, тежина лежишта није у потпуности упозната, те би планирани истражни радови у наредном периоду требало више да осветле овај проблем.

Географски положај лежишта

Лежиште андезитске лаве на Винику налази се северозападно од Новог Пазара на удаљености од око 19 км, од чега је пут који води у правцу Сјенице

Сл. 1 А. — Врх Виника, главни мајдан, Б—бочни канал и Ц—подручје эсмадаи

12,5 км, а осталих 6,5 км је већим делом добро проходни макадам у сушном периоду камионски транспорт.

Виник (1245 мнм) припада југоисточним обронцима планинског појаса Голије и са суседним врхом Плеш (1184 мнм) доминира својом величином западно осталих врхова и преноја у простору између Дежанске и Луданске реке, која је дубоко усечена и одваја планинске области Голије и Пештерске висоравни. Долине малих река и потока у околини су по правилу тектонског карактера, предиспоноване раседима или представљају делове терена, спуштене дуж већих дислокација.

Дренажна мрежа токова који полазе са Виника је центрипеталног карактера, указујући на постојање већег магматског тела у дубини. Изори су чести, стварају потоке са дубоко усеченим долинама у којима се повремено јављају бујице у време јаких киша и топљења снега.

Осим андезитске лаве у Виниковој унутрашњости налазе се подаци мермера од којих је она у Сувој Јуприји дуже време у експлоатацији, као и налазишта лапораца, вулканског стакла, подаци гвоздених руда и др.

Околина Виника била је одувек насељена и погодна за живот, те се данас често на овом терену наилази на развалине старих кућишта, споменика и предмета из давних времена. Она су, по правилу, изграђена од овог камена.

Геолошка грађа лежишта

Стене у подлози андезитског лежишта су творевине, стиране у млађем палеозоику, тријасу, горњој креди-сенону и неогену. Млађе палеозоитске стене су шкриљци, у ствари, нискометаморфисани седименти, углавном кременитог, алевролитског и ређе карбонатног састава. Виниковим изданци налазе се у околини села Попе и Куканице. Најзаступљенији шкриљци су филити и аргилошисти од прекристалисалих глиновитих минерала. Пешчари су такође заступљени, а подређено су заступљени хлоритски и епидот-актинолитски

Сл. 2.Сипиц у превоју Виника и Плеша, локалитет са најкалитетнијим камином

шкриљци и кварцити. Степен метаморфизма палеозојских стена у овом подручју ретко прелази фацију зелених шкриљаца.

Тријас се јавља у локалности Сува Вуприја у виду доњег и средњег. Доња тријас лежи трансгресивно преко палеозоика, а чине га узане траке изграђене од кварцних конгломерата, пешчара и кварцита. Средњи тријас је развијен у фацији кречњака који су локално преведени метаморфизмом у мермерасте кречњаке и мермере шкриљаве и бречасте текстуре, какав је овај из Суве Вуприје.

Седимени седименти заступљени су у делу Сипиче, а изграђују их масивни зоогено-спрудни кречњаци, који се даље развијају у флиш, изграђен од лапораца, пешчара, глинаца и кречњака у чијем доњем делу преовлађују глиновито-лапоровите партије а у горњем песковите. Флишни седименти су урбани у паралелне синклинале и антиклинале, чије осе имају пружања СЗ-ЈИ; до набораних облика преовлађују коси и превнути.

У миоцену ово подручје је језерска басен у коме се дуж старе дислокационе линије Бањска – Новошпајерска Бања – Виник – Голија крећу магме и стварају ланчани излиси који су у прво време имали туфогени карактер.

Околно подручје Виника изграђено је углавном од ланчаног слива андезитског карактера, а ирх Виника који се истиче урељефу, односно данашње главно налазиште представља вулкански канал од кога се бочно и на нижим нивоима развијали неколико малих доводних канала. То су локације у којима се обављају рударски радови у највећем обиму. Излазећи се из доводног канала и достижући нагло у зону ниске притиска и температуре и наглим губљењем топлоте и кретањем, долази до очвршћивања у језерској средини, а

Сл. 3. Карактеристична шара камена андезитска лава

услед контракције за време хлађења јавља се кугласто љуштење на ширем простору (површина око 120 ХА) у околини врха Виник. Ове неправилне кугле (или у народу популарно асмиће) су могла пољопривредне експлоатације са изванредно квалитетним блоковима. Њихову непосредну околину чине растресите стене из тога састава у облику груса, а такође и вулкански туфови и агломерати. Кугле су неправилно распоређене, њихов пречник износи до 3 м.

У подручју врха Виник кугласто љуштење је сасвим мало изражено, а чешће се јављају скоро вертикалне пукотине љуштења. Пукотине саме издвајају стенску масу на моноличе, који су апроксимативно призматични што и олакшава експлоатацију блокова архитектонског камена. Са геолошког аспекта у последњу добијања монолита – блокова лежиште спада међу најповољнијим у нашој земљи.

При кретањима ка површини магма је изарчила и асимилацију стена у дубљим нивоима, те се доказано често налазе комади корнита, метаморфисаних пешчара и ретко мермера.

Вулканизам се дешавао у неколико фаза које су почињале нагло бурним експлозијама, уз пробијање чеља вулканског кратера.

Минералошко-петролошке карактеристике

Андезитска лава, како у зони врха Виник, тако и у самима, изгледа необично једро и очувано. Основна боја камена је пренаиста са мрком нијансом. Камен понекад садржи округласте и сочивасте шупљинице пречника до неколико мм. Микроскопски су видљиви фенокристали бојених састојака, а присутни су и прозрачни кристали плагиоклаза. Сви ови састојци имају паралелну оријентацију.

Фенокристали плагиоклаза, амфибола, биотита и хорнбледе леже у криптокристалној и делимично девитрифицираној основи. На појединим фенокристалима су видљиви трагови магматске резорпције. Они су веома свежи и ламеларне грађе. Споредни састојци су магнетит и апатит, а присутни су и уклопци алотигеног порекла. Структура стене је порфирска а текстура шупљикава.

Поред крвенкастог варијетета камена (порекло боје је од хидроксида гвожђа) присутан је подређено и у знатно мањим количинама сиво-зелени варијетет, чија боја потиче од хлорита из основне масе коју прожима или гради гнезда и неправилна нагомилања. Настао је преображајем гвожђенито-магнезијских минерала. Овај варијетет може се наћи дуж већих пукотина, а по квалитету се не разликује од црвенкастог. У појединим деловима лежишта налазе се мање партије слабије везане и у распадању андезитске лаве, која се понекад јавља и у средини извађеног блока, а није се могла запазити окуларним прегледом. Овај дефект камене грађе је доста редак, нарочито је био присутан на врху Вишника, а може се избећи селекцијом при експлоатацији и прегледом масе блока пре резања. Камен је нешто мање

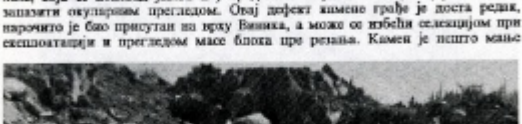

Сл. 4. Изглед правилно распрсјених етажних равни рудника на Вишнику Савремена експлоатација коју обавља ИРМ. б »УКРАС« из Новог Пазара

тврдоће док се налази у лежишту. Вађењем и стајањем на ваздуху повећава тврдоћу губљењем тзв. »мајданске« влаге или је то процес који понекад траје и неколико година. У лежишту на Вишнику налазе се два варијетета, тврђи који је више заступљен и мање тврдоће у односу на други. Овај тврђи може се користити за сва облагања скоро без никаких ограничења, док се мекши може употребити за дајмово обложта који нису изложени атмосферилијама, непријатном промету и др. хабању. Блокови, извађени из зоне »замаца« су уопштено нешто квалитетнији.

Квалитет и употреба камена

Андезитска лава носи на тржишту комерцијални назив »трахит« који је резултат преобилне петрографске микроскопске детерминације која, како се видело

квалитетним одредбама, не одговара саставу. Ипак је овакав назив остао, јер га је тржиште прихватило под таквим именом.

У подручју ирка Вижис скоро се увек могу добити блокови према жељеним димензијама, док се у подручју са кристалним пучењем ретко виде блокови чија запремина прелази 2 м^3.

Камен се одликује добром отпорношћу према хабању стругањем, отпоран је на дејство притиска, али се мора водити рачуна, с обзиром на туфозни карактер, да дебљина утрађених плоча буде већа од 3 цм. Изузетно је погодан за ручну обраду.

Запреминска маса камена са пупљинама је 2,2/2,2 мг/м^3 а са без пупљина 2,65 мг/м^3, постојан је на дејство мраза и поред садржаја ситних пупљинца, а такође и на дејство Na_2CO_4 (присутан у атмосфери загађених градова). С обзиром на отпорност на високу температуру посебну примену имао је за употребу у пекарама (старе пекаре у Новом Пазару).

Лако се сече и обрађује дијамантским алатима и добро одржава инеје и углове одсечених елемената. Камен је декоративан због своје пренепште боје, може се мада отежано и гланчати. Због компликованијег и скупљег поступка овај вид обраде се избегава, а у задње време се испитује могућност, уместо глачања, употребе безбојних лакова и пластичних маса које би камену дале сјај и истакле природну боју. Она материјал још увек на тржишту није пашао примену коју заслужује.

Просечно искоришћење у преради износи око 19–20 м^3 плоча дебљине 3 цм из 1 м^3 просечног блока, што је хаотично за украсни камен и изузетно велико. Карактеристично је да се у преради јавља најмања количина отпада од свих врста камена који се прерађују у новопазарском погону прераде ИРМГ »Ухрак«. Благодарећи овако високом искоришћењу и релативним приликама, врло брзо се тржишту испоручују веће количине јефтиног и квалитетног производа.

Употребљава се за хоризонталне и вертикалне облагања екстеријера и интеријера. Нарочиту употребу је нашао у поплочавању трговаца, будући да неплачи задржава хрђаве неклизајуће површине. Задњих година његова уградња почела се примењивати за фасаде, а од времена старог града Раса користи се за израду масивних камених елемената који имају своју функцију и декоративну вредност. На могућности утрађивања у фасаде указали су старе мајстори у средњем веку. Нажалост у савременој градњи оваква могућност употребе је запемарена упркос пријатнијем изгледу оних објеката, а поред естетике и другим предностима и погодностима у односу на многе мермере и кречњаке који се употребљавају за фасаде. Изглед фасаде са уграђеним тракитом је пријатан, рустичан, не мења боју и усклађен са околином. Као пример савременог објекта са успелом фасадом наводимо робну кућу у Чачку из којој је уграђен тракит (андезитска лава).

Дајемо преглед списак објеката у којима се налази тракит: Плато испред СИВ-а и биоскоп ЦК у Београду, градски тргови у Кикиндама, Краљеву и Пљевљима, Трг испред робне куће у Приштини и Титовој Митровици, Шеталиште поред Ибра у Т. Митровици, регулација Вардара у Скопљу, робна кућа у Бањалуци и Осијеку плато испред Снежника у Врњачкој Бањи, Рекреациони центар у Котору, Фармацеутски факултет у Тузли (Либија). Од савремених објеката, изграђених у Новом Пазару, наводимо: плочник улутар Безистана, нове пучне зграде, пословни центар »Јекерок« и др.

REGIONALNI GEOLOŠKI PROFIL
1:10000

Упоребљујући наша знања о коришћењу овог камена и знања старих мајстора, види се да су они други боље познавали примену овог материјала. Према народним предањима, стари и некада веома цењени занат у Спару Рашку донели су мајстори са приморја – Которани и Дубровчани, којих је некада у нашим крајевима било много. Клесарство је пренето на локално становништво и ова колена на коленом задржало се скоро до наших дана, обезбеђујући егзистенцију за неке породице. Данас је оно готово изумрло.

Камен је одувек мамио човека да у њега уграви реч, знак или пиру. По њиним натписима на надгробним и другим плочама може се видети да су поједини клесари били чак и слабо писмени можда и неписмени. То није умањило естетику. Некад се овим каменом знатно и трговало. Почетком овог века један мањи комад овог камена (од око 0,2 м^3) коштао је једну златну турску лиру и једну ашру.

Истраженост лежишта и резерве

Лежиште је досада истраживано једино рударским радовима у виду експлоатационих засека у зони осамдаћа и две експлоатационе етаже у подручју врха Виника. Бушећи радови на довлачењу резерви нису извођени због мале производње. Раније су резерве приближно сагледаване хочмањем уз констатацију да их има довољно, што не оправдава одсуство детаљних истражних радова који би имали превасходни циљ одређивања резерви виших категорија А и Б.

Значај Виника за пословање предузећа сагледан је тек задњих година будући да се знатно повећала бројност резерви технолошким решењима прераде андезитске лаве (сачепе) а посебно показатељима економско-геолошке оцене, с обзиром да ово лежиште даје камене блокове без прслина и пукотина, за разлику од мермера који су декоративнији, али и тектонски оштећенији, те услед тога и знатно мање издашности у односу на околни Новог Пазара.

Резерве категорије $Ц_0$ у подручју главног вулканског канала (врх Виника) износе 120.000 м^3 блокова, док у зони самаћа односно кутластог лучења су 30.000 м^3. У периоду који наилази морају се извршити обимни бушећи, геоелектрични радови у подручју врха Виника са циљем одређивања резерви виших категорија $Ц_1$, А и Б сагледавања стенске масе у дубини, генезе и нарочито квалитета која се односе на квалитет камена у њиним деловима.

Радови на експлоатацији лежишта

Као што је наглашено у уводном делу, лежиште је познато још од раног средњег века. Камен се видио из појединих осамаћа у правцу врхова Виника и Плеша. Служио је за израду многих објеката успед своје погодности за обраду и уграђивање орнамената. Прилично је стара клесарска традиција скоро у потпуности изумрла мада се може наћи још по неко ко се бави овим послом у селима Поље, Бошиће, Пустовлах и Црни Врх.

»Украсов« прилаз лежишту био је 60-тих година када су ручно, а касније и машински, отклањани поједини осамаћи у зони сфероидног и кутластог лучења. Одвајани су блокови украсног камена који су довлачени на неколико депонија, а убрзано настала вађења блокова су затрпавана. Иако се камен некоима видио на овом месту, односно на превозу између Виника и Плеша, за

BLOKDIJAGAM LEŽIŠTA ANDEZITSKE LAVE VINIK

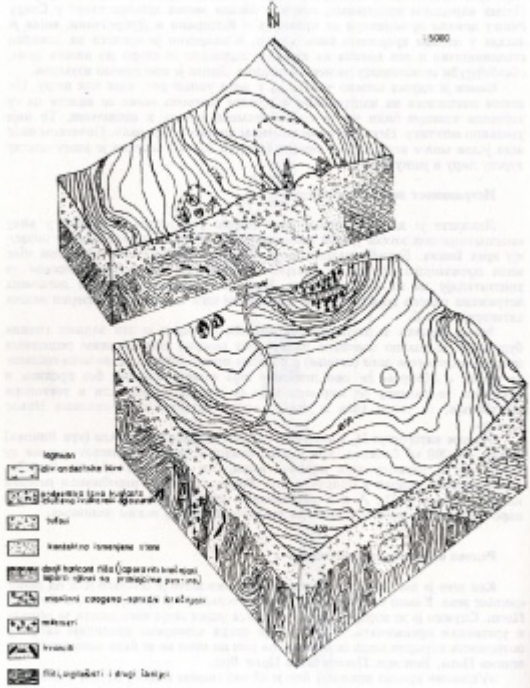

главно примарно налазиште се није знало, јер је оно било маскирано шумом и прекривено глином и грусом. Пре десетак година, приликом једном већом пеструбином камена, претраживањем терена у циљу налаза погодних комада случајним откопавањем једног већег блока у зони врха Виника наишло се на примарно и главно ложиште у делу терена до тада обраслом густом шумом, те смо били и сами изненађени количином и повољним изгледом стенске масе која се указала након извршених откопавања, показујући се све већим приоривањем рударских радова.

Урађен је најпре истражни засек који је постепено прерастао у истражну етажу у непосредној близини врха Виника са јужне стране, а затим се прешло на 7 м виших етажа којом је започета етажа напредовала у правцу врха који је убрзо рударским радовима отклоњен. У наредном периоду планиран је наставак ових радова у правцу севера.

Радови се изводе поприлично, методом перфорирања стенске масе дегонирајућим штапином. При ваљању се користе вертикалне пукотине које су различите оријентације; буше се хоризонталне рупе и добијају углавном већи комади који се даљије секу у мање блокове по жељи, погодне за гатерско резање.

У зони врха Виника искоришћење износи 30%, што је прилично високо за архитектонски камен (јаловина и отпад се отклањају булдожером низ јужну падину Виника). Недостатком погодне комуникације отпад са врха се до сада није користио у виду клесног камена у већем обиму.

Неки примери коришћења андезитске лаве у изради појединих старих културно-историјских објеката и споменика меморијалне архитектуре

Хришћански споменици

Сл. 5.Портали цркве св. апостола Петра и Павла са делом старог гробља које је скоро у целини изграђено од андезитске лаве

Сл. 6. Споменици гробља код Петроне врхе атрактивни примери народне уметности

Сл. 7. Изглед истог гробља са источне стране

Сл. 8. Фина каменорезачка резбарија на неким споменицима

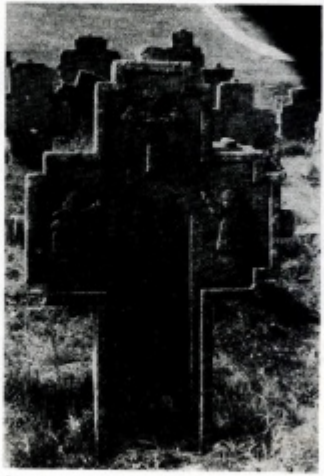

Сл. 9. Фина каменорезачка резбарија на неким споменицима

Сл. 10 Маринини занимљива минијатурна црква у Домановићима изграђена од материјала на коме се и налази а покривена кровом који чине камене плоче

Сл. 11. Портал градске цркве у Новом Пазару где је вештим и шаличним компоновањем различито обојених комада анденитске лаве постигнут изванредан склад природних боја и високи декоративни ефект

Сл. 12. Алтун-алем џамија, камен од кога су направљене блокете великог мунарета векима успешно одолева утицајима атмосфере и климатских прилика

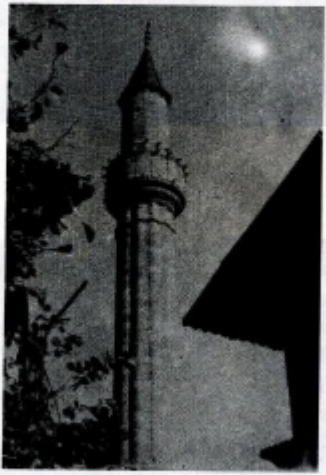

Сл. 13. Гази Синанбегова џамија такође изграђена од »трахитаа

Сл. 14,и 15.Фине каменорезачке резбарије на неким споменицима – нишанима

Литература

1. Балабан Н., (1980): Студија о мере подршке од интереса за унапређивање производње и промене архитектонско-грађевинског наслеђа. Посебна едиција „Конзерваторског завода", Београд.
2. Пејовић Б., (1982): Правно економски систем и питомачке оцене сеоских Новог Пазара са посебним осврком на палетрифуг кастана и неке минералне сировине. Новопазарски зборник бр. VI/82.
3. Институт за животиње метерјала Србије, Београд: Уверења о животињу плаша квалитета типа бр. 4984/127 од 10. VI 1972., br. 01-4330/1-501 od 18. XI 1977, бр. 01-2427/1-169 од 25. VI 1981, бр. 021/85 од 12. II 1985, бр. 021/89 од 9. III 1989.
4. Карамата С., (1967). Петровгора, Београд.
5. Марковић С., и сарадници (1988). Туристичка ОГК СФРЈ лист Сремска. Београд.
6. Урошевић М., и сарадници (1971). Туристичка ОГК СФРЈ лист Нова Пазар. – Београд.
7. Маловић Горана., (1987): Остаци споменичко-културних вреднотa и профане грађевине у селу Петровићи код Новог Пазара. Новопазарски зборник 11.

Vesko Pajković

SUMMARY

Andesite lava, located in several places on Vinik, has for centures been used as building materijal in Novi Pazar and surroundings.

The deposit is located 19 km from Novi Pazar to Sjenica. Andesite lava which occupies the highest levels of Vinik mountain, occurs in extrusions from the Miocene and the Pliocene along the old fault line Banjska – Novopazarska Banja – – Vinik – Golija. The older base rocks are Paleozoic schist (phyllite, argillaceous schist, chloritic and epidote – actinolite schists, marble and quarcite). The Lower Triassic is represented by quarz conglomerate and sandstone and medium marbleized limestone and marble. The Senonian is composed, first, od zoogeno-reef limestone and marble. Passing gradually anto flysch which begins with the prevailance of argillaceous marl and terminates with sand deposit.

The Miocene is representated by a lake basen in which later deposited tuff and tuffite. Lava is extruded throught the main branched into several laterals. The main canal area is top on Vinik, where the production of rock is most economical and reserves the richest.

Besides the mentioned locality, lava is excavated in isolated occurrences of extruded balls. Volcanic activity occurred in several phases.

The rock is porphyritic in texture and fine – porous in structure, composed of phenocrysts, plagioclase, amphibole, biotite, and hornblende in cryprocrystalline and partly devitrifed groundmass. Iron hydroxide gives the rock a gray-green colour along fractures.

Andesitive lava is used as building material in exteral and interal, vertical and horizontal lining or in massive ornamental stone elements.

Mineralogical-petrological characteristics, dressing and use of this rock are well known.

The prospective reserve should be promoted into probable and proved reserve categorias by drilling for identification of rock condition in depth and the deposit genesis.

Хусеин Дердемез
Баре — Сјеница

УДК 398.2
Примљено: 1. 10. 1991.

ЛЕГЕНДЕ И ВЕРОВАЊА ВЕЗАНИ ЗА ИМЕ СВЕТОГ САВЕ

Савина вода

Кроз густу, смрчеву шуму, од школе у Барама према југу, пружаш пут воде до хладног, планинског извора. Ту је сада и острашена, древна чесма са великим коритом, направљеним од дебелог балвана.

Како је ова вода добила име?

Иде Свети Сава од Пештери према манастиру Куманици са својој мајци Ани. Озноји се и добро умори. Опе манастира Куманице биле збиђе неђе, по овијем брдима били катуни.

Планинка Бела носила пун чабар воде из потока, испод даванске Белине главице. Добро се и она умори и запуша.

Свети Сава срете жену са водом и обрадова се.

— Божи жено, прко жедан, дај ми мало воде да окваснем уста.

— А зидиш ли откалем ово носим и мучим, а да пијем доконе попове!

И тако ми се смрило, ако те ударим овом обрамицом, напоји те добро!

Сава тужно погледа жену, па удари мачугом о земљу.

— Ево да се вике не питиш! Да виш' чуда, ово жвире бистра, хладна вода. Вода доби име Савина вода, а брдо изнад ње, Савино брдо.

Планинка Мара

Село Јагњило (у МЗ-и Баре), добило је име по бројним стадима оваца које су ту зимовале и јагњиле се у пролеће. Од овог села иде далеко манастир Куманица, задужбина Јелене Анжујске, жене краља Уроша I,а мајке Драгутина и Милутина.

Од Јагњила до Куманице од древних времена изграђен је млековод. Сваког дана је планинка Мара сакупљала велике количине свежег млека, јомуже у млековод, а доле код Куманице су прихватали у велике посуде.

Планинка Мара је редовно, после сипала и у пећи свежу воду, да их испере.

Управник двора је повремено изгонио из Јагњила, да обиђе стада оваца, чобане и планинке.

Планинка Мара је била лепа жена, лепа, вредна и отмена жена. Двороуправник се загледао у њу. Више пута је овај азијски деспот наврзао на доку планинку да би је обешчастио, али би она увек побегла и сакрила се у оближњој шуми или по увалама оближњих поточића.

Једном је таман била испратила стадо и села крај поточића да се одмори, напасник је потрчао ка њој.

То виђе чобанче и предтаљено рече Мари да бежи. Она потрча кроз

шуму а написник за њом. Од трчања јој се расплете бујна коса. Поче да се пење на букву, али јој се коса заплете за гране. Одмах помислиш да ће је написник стићи и наћи. Пребаци се преко дебло грана, коса јака, не кидају се. Мара се спаси.

Дворопуправник не нађе планинкину букву. Оклијаћеш, нагури се оном чобанчету, поче да га тера, оно му сад криво.

Стиже га код кошиба, баш на почетку млековода. Ту га закла. Низ цеви потече крв и поче да капље доле у Кумалији.

Десно се ту Свети Сава и одмах рече осталима, нешто се страшно десило на Јагњилу. Изашли су да виде. Чобанче заклано, планинка Мара обешена.

Дворопуправник је после убијен.

Језеро

Планински поток јури у загрљај Лиму. На његовој десној страни је питомо сеоце Језеро, од једно десетак кућа. Било их је више, али се неки одселише втрбухом за крушкомеа.

Како добе име Језеро?

Неки зазвани властелини ловио по оним потоцима, али ништа не уловио, па био љут. Један лепа чобаница чувала манастирске овце око потока. Обесни властелин, поштто није друго могао, брзо смислио да уловим ову лепу чобаницу Росу. Потерао је брзо коња за њој, али је она брзо побегла. Хтео је да је тера, али је одједуд избио Свети Сава и препречио му пут. Иако је на себи имао крну мантију, силнија то није поштовао и ударио га је канџијом. Свети Сава удари штапом о земљу. Гле, чуда, проломи се земља, коњаник потону, извре вода, разли се. Створи се мало језеро. Село добе име Језеро.

Приплике и Биједина Вирош

Враћао се Свети Сава из Овчарско-каблерске клисуре, где је обилазио манастир Светог Николе. Идући тако, уморио се, стао и запитао колико има до малог села које се називао Венац (данашња Ивањица). Питао је једног ратара у пољу. Он му одговори — Отприлике један сат.

Иако је, ишао, јако се уморио. Када је дошао до данашње Ивањице, љутито је рекао-Е, отприлике је сат читаво пола дана. Оно место добе име Приплике.

Потражио је коњак у једној кући на излеску из Ивањице. У тој кући су већ били на коњаку један трговац и један ратник, па су невољно примили прашњавог калуђера, чија је мантија била искрљена, а сандале испиљене од дугог пута. Свети Сава уморан, заспи одмах, али се ускоро пробуди јер је чуо шум печњих корака. Видео је да је ратник отишао. Зачудио се што се није јавио домаћину, па је будан дочекао зору. Устао је богати трговац, али брзо дигао дреку — Похаран сам и сав мој новац је нестао. Обиђедише Светог Саву да је он тај новац покрао. Како није хтео да помиње божје име за тако ништавне ствари, није хтео да се закуне. Једна су га пребијеног пустили да оде. Продужио је пут даље. Срете га један чобанин и запита откуда му те модрице по телу.

— Обиђедили су ме да сам украо новац неком трговцу. То се место назва Биједина Вирош.

Обичаји, прачања, обичаји везани за Савиндан

Савиндан је „непокретан" верски празник. Увек је 27. јануара.

а) Уочи Савиндана стока мора бити добро нахрањена, исто као уочи Божића.

Свети Сава све ноћи купује штапом на врата сваке штале и пита је ли их домаћини добро нахранио.

б) На Савиндан не сме да се помера чешаљ и игла. Чешаљ да се стока не чеше, да не добије шугу, игла због тога да змија те године не печи (уједе) стоку.

Ако би се десило да домаћини овог дана има неко добронамјерне госте донесе им меса, или се млеко и месо не смеју заједно наћи на столу.

(Причала Јела Средојевић, око 75 г.)

Свети Сава и лења жена

(Народна прича)

Нека жена прела, али јој се клубе пређе не повећава никако.

Мислила је, то јој неко враћа да буде тако.

Нађе једног дана Свети Сава и она му се пожали.

Он јој стави ентарахиљ на главу и отеже:

— По-ра-ни- Је-ло, омрсни Је-ло, по-рашће клубе.

Тако три пута.

Кад је следећи пут пошао, а овој жени пуна корпа клубади.

Прозренула се.

Препуљник

(Легенда како је Препуљник добио име)

Препуљник је планина на десној страни изворе Студенице. У њеном подножју су села: Остатија, Планиница, Вионица, Придворица и друга.

Ишао Свети Сава из Бијелиног Вароша. Дошао до Придворице до једног властелина. Хтео је ту да ноћи. Пустили су га. Био је прашњав и прљав. Властелин му није дао другачије сем да спава на сламе. Био је гладан. Властелин му је дао само корицу шпељавог хлеба, испеченог за плочи.

Слабо је спавао те ноћи, гладан у сламе. Изјутра му је домаћица опет дала прашњавог хлеба да доручкује мало.

Свети Сава се окрене на жену, видео је да је добре душе, те је научио да прави препуље од земље, ископане на брду изнад куће. Показа и хлеб како се меси.

Планина доби назив Препуљник.

Кромпир

(Народна прича, варијанта опе познате)

Ђаво је често ортачио са поповима и увек би се преварио заврљио. Ортаклук са Светим Савом је био најгори.

Уортачио се Ђаво и Свети Сава да сеју кромпир. Ђаво изабра да његово буде оно што порасте изнад земље, а Савино оно под земљом.

Зазјајше кромпир. Изникну, порасте, процвета да је милина погледати.

Умерачно ђаво, радује се, што је најзад једног попа преварио.

Но, кад лето поче да пролази, осуши се кромпирова гора, нема ништа, ђаво нервозан и брижан. И овог пута се преварио.

Поче Свети Сава да вади кромпир, крупан. Замоли га ђаво да му дâ половину кромпира. Пристаде Свети Сава, али да ђаво Савин део пренесе до трапа.

Свети Сава вади из земље један по један кромпир, а ђаво трком по један кромпир однесе до трапа и врати се за други.

Тако до мрака, док све не завршише.

Ђаво зашао од умора, зној га облио.

Смучи се ђаволу па побеже главом без обзира и закле се да никад више са поповима неће ортачити.

Син јединац

(Народна прича)

Једна жена дуго није имала деце. Најзад је родила сина, лепог и паметног. Нашунио син три године, играо се са децом око Љма и утопио се.

Кукала мајка, јадиковала. Њено туговање досадило и Светом Сави и уочи Савиндана замоли бога да му дâ моћ да ожалошћеној жени у сну прикаже какав би живот био сину јединцу.

Бог пристане и Свети Сава подари жени сан у коме ће видети живот сина јединца. Види мајка у сну сина како расте, размиђа се. Дорасте до момка, али оде кривим путем. Уместо интернатима он се придружи разбојницима да би се што пре обогатио.

Једног дана је са разбојницима напао неке властелинске сватове, али је ухваћен и осуђен да се обеси. Одлучено је да му се пре вешања одсеку обе руке којима је чинио зла дела. Кад су почели (у сну) да му секу прсте, мајка се трже и пробуди се. Сва окупана у зноју рекла је:

— Фала богу кад има и смрти.

Казивачи и консултанти: Мирјана Стојановић, Јела Средојевић (75), пок. Димитрије Гребо (око 90 год.), пок. Тута Раичевић, Драгутин Милутиновић (око 90 год.).

ОСВРТИ
МИШЉЕЊА,
КРИТИКЕ

Светлана Бворац
Музеј »Рас«
Нови Пазар

УДК 012
Примљено: 1. 09. 1991.

БИБЛИОГРАФИЈА РАДОВА ЕЛУПА МУШОВИЋА*

ПОПОВИЋИ ИЗ СУВОГ ДОЛА И ЊИХОВА ПРОСВЕТИТЕЉСКА ДЕЛАТНОСТ НА ПЕШТЕРИ, »Настава и васпитање«, Београд 1962, 7–8. Сазнање о породици Поповић (раније Кајић). Њихово образовање, школовање и службовање на Пештери. Оснивање 1903. године Основне школе у Сувом Долу.

СУВОДОЛСКА БИТКА 1809. годину, »Наша прошлост«, Краљево 1964, бр I, 11–14. У време похода на Сјеницу 1809. године Карађорђеви устанци су водили неколико жестоких битака, а једна од њих је и суводолска битка 1809. године.

НОВИ ПАЗАР И ЊЕГОВИ КУЛТУРНО ИСТОРИЈСКИ СПОМЕНИЦИ, »Србија–знаменитости и лепоте«, »Књижевне новине«, Београд 1965.

СРЕДЊЕВЕКОВНО КУЛТУРНО ИСТОРИЈСКО БЛАГО У ДОЛИНИ РАШКЕ, »Багдала«, Крушевац 1966, 89–90. Осврт на средњевековно, културно-историјско благо у долини Рашке са краћим описима појединих споменика културе; средњи век и први турски пописи.

НЕШТО О НОВОПАЗАРСКИМ ЈЕВРЕЈИМА И ЊИХОВОЈ СУДБИНИ У ДРУГОМ СВЕТСКОМ РАТУ, Јеврејски алманах 1965–1967, Београд, 149–156. Нови Пазар је као значајан трговачки град, имао за своје становнике и Јевреје и то почев од XVI века. Углавном су се бавили трговином и били поседници рог капитала у Новом Пазару у периоду између два светска рата. У раду су дата имена и презимена сваког од скоро три стотине новопазарских Јевреја, колико их је било до 1942. год. када су их немачки фашисти спровели на Сајмиште у Београду, где су их ликвидирали.

ДОЛИНА РАШКЕ У СРЕДЊЕМ ВЕКУ, Нови Пазар и околина (посебна глава), »Књижевне новине«, Београд 1969, 88–116. Дат је, у оквиру посебних поглавља, историјски приказ средњевековног периода новопазарског краја, са посебним акцентом на период Немањића; Хасини Иса-бега Исаковића.

НОВИ ПАЗАР У ПЕРИОДУ ОД 1912–1941. Нови Пазар и околина, (посебна глава), »Књижевне новине«, Београд 1969, 275–302. Балкански ратови и ослобођење Новог Пазара; Период првог светског рата; Одлазак у Румунију и крај рата; Период од 1918–1929. године и аграрна реформа; Политичке странке; Одметничке групе и акције Косте Пећанца; Исељавање у Турску; Период од 1929–1941. године.

ДВЕ ПОВЕЉЕ СУЛТАНА МЕХМЕДА ОСВАЈАЧА, писане у Сјеници и Новом Пазару, »Наша прошлост«, IV–V, Краљево 1971, 33–36.

У време похода на Босну (пре њеног дефинитивног пада 1463), Мехмед Освајач је боравио у Сјеници и Новом Пазару и том приликом је потписао две повеље о трговини.

СИМЕОН ЛЕХАЦИ О НОВОМ ПАЗАРУ, СКОПЉУ И САРАЈЕВУ, (из 1611. год.), «Наша прошлост» IV–V, 1969–70, Краљево 1971. 36–40.

Симеон Лехаци, Јеврејин, кодочкини, путовао је 1611. г. од Лавова за Цариград, а одатле за Дубровник и Рим. Оставио је опис путева, задржавајући се на опису: Новог Пазара, Скопља и Сарајева, износећи своје импресије и утиске.

НОВИ ПАЗАР, «Мостони» III, бр. 11, Пљевља 1971. 110–118.

Историјски приказ Новог Пазара – преглед најзначајнијих догађаја.

ЕВЛИЈА ЧЕЛЕБИЈА О НОВОМ ПАЗАРУ, »Мостони«, IV бр. 13, Пљевља 1972. 84–90.

Евлија Челебија је оставио доста опширан приказ новог Пазара из 1661. год. Он је покушај да се покаже колико је, овај познати турски путописац, био у праву када је писао о Новом Пазару.

НОВОПАЗАРСКА ЉЕФИЛЕМА ИЗ 1767. године, Зборник Историјског музеја Србије 8–9, Београд 1972.

Љефилема је део Сицила (судски протокол). Ова новопазарска Љефилема пронађена је пре двадесетак година. Писана је османским језиком, а потиче из 1767. год. У њој је сачуван дрогопис попис новопазарских махала и домаћинстава, која се обавезују да ће се међусобно штитити у случају рата. Уговор се склапао код кадије (судије).

ДЕЖЕВА И ДЕЖЕВСКИ САБОР 1282. године, »Мостони« 17, Пљевља 1973. 155–160. Дежева или Дежево је једна од немањићких престоница у средњевековној Рашки. На Дежевском сабору 1282. год. краљ Драгутин Немањић предао је престо своме млађем брату Милутину. Тај догађај представља прекретницу у животу средњевековне српске државе.

СТАРИ ЗАНАТИ У НОВОМ ПАЗАРУ, Мостони 18, Пљевља 1973. 123–147.

Нови Пазар је био трговачки и занатски центар. Имао је велики број различитих заната за подмиривање потреба месног становништва али и за извоз.

РАС, СРПСКА СРЕДЊЕВЕКОВНА ПРЕСТОНИЦА, »Рашка«, Рашка 1973. године.

У време кризе за правом локацијом Раса, српске средњевековне престонице, ово је покушај да се, на основу онога што је до сада записано, да крајњи приказ места и значаја Раса.

СУЛЕЈМАН ТАБАКОВИЋ, НОВОПАЗАРСКИ ПЕСНИК ИЗ XIX ВЕКА, »Мостони« 19, Пљевља 1973. 137–145. Сулејман Табаковић (табаџи – кожари), био је новопазарски песник из XIX века. Био је један од најзначајнијих представника алхамијадо књижевности у Босни. Писао је бошњачким (српскохрватским) језиком а османским (арапским) писмом. Био је немилосрдан критичар свог времена у коме је Нови Пазар преживљавао велике економске и социјалне неприлике.

РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА НА РАСУ, »Новопак, Краљево 1974. године.

ПОПИС НЕКИХ СЕЛА 1455. год. У СЈЕНИЧКОМ КРАЈУ, »Мостони« 21, Пљевља, 1974. године.

1455. године, настала су два турска пописа. Један је Области Бранковића

а други Краинтх Иса-бега Исхаковића. Њиме су обухваћена и села сјеничког краја.

БОРЦИ НОВОПАЗАРСКОГ КРАЈА ПАЛИ У НОР-у (посебно издања заједно са М. Радовићем), Нови Пазар 1974. год. Овом књигом, рађеном заједно са М. Радовићем дати су кратки подаци о животном путу младих људи овог краја који су погинули у НОР-у.

ШЕЈХ МУХАМЕД УЖИЧАНИН (XVII век). »Ужички зборник« бр. 4, Титово Ужице 1975. (Заједно са Заимом Аземовићем) 81–89. Шејх Мухамед Ужичанин је био познати библиофил и писац XVII века, родом из Ужица. Због, за оно време револуционарних опредељења и дизања гласа протеста против експлоататорских турских власти, био је протеран, а његове библиотеке јавно спаљене. Погубљен је у Балотићу код Рожаја, где му се чува турбе.

СЕДАМДЕСЕТ ГОДИНА РАДА ОСНОВНЕ ШКОЛЕ У СУВОМ ДОЛУ, »Настава и васпитање«, Београд 1975.

Рад је посвећен седамдесетогодишњици Основне школе у Сувом Долу. Ова школа, основана 1904. год. била је прва у срезу шпанчанском и једна од првих у Санџаку.

НЕШТО О ХОТИМА И ХАСАНУ ХОТУ, »Сеоски дани Сретена Вукосављевића« бр. 3, Пријепоље 1976. 311–312. (Овај рад је објављен и у »Историјским записима« 3–4, Титоград 1975. године).

Хасан Хот, из врло старе албанске породице Хота, чија се историја може пратити од XIV века, постављен је од стране скадарског везира Мустафа паше Бушатлије, тридесетих година XIX века, за забиту на Пештери са циљем да покрене Пештерце против реформатора султана Махмуда II.

НОВОПАЗАРСКО ПРИЈЕПОЉСКИ КРАЈ У ТУРСКОЈ АДМИНИСТРАТИВНОЈ ПОДЕЛИ, »Сеоски дани Сретена Вукосављевића« IV, Пријепоље 1976. 161–166.

Сматра се да је новопазарско-пријепољски крај падом под турску власт добио нову, административну поделу, па је Нови Пазар припао босанском санџаку а Пријепоље санџаку Херцеговине.

ГАСТОН ГРАВЈЕ, Новопазарски санџак, Нови Пазар 1976.

Опис новопазарског Санџака с почетка овог века. Његова казивања прва пут су објављена као целина.

ПОКРЕТИ МУСЛИМАНА У НОВОПАЗАРСКОМ КРАЈУ ПРОТИВ РЕФОРМИ СУЛТАНА МАХМУДА II, Зборник Историјског музеја Србије, 13–14, Београд 1977. 75–98; и у југословенском историјском часопису 1–4 1978.

Султан Махмуд II желео је да реформама и европеизацијом спаси Османску државу од пропадања. Реформе су наишле на велики отпор и у новопазарском крају, где се муслиманско становништво поделило на присталице реформе и противнике. То је било праћено међусобним сукобима, разарањем материјалних добара, крвопрољићем. Рад је на основу архивског материјала Архива Србије. Д. Вуловић: Књажева канцеларија кн. I, Находја поменика 1815–1838, Београд 1953.)

САНЏАЧКЕ МИГРАЦИЈЕ И ИМИГРАЦИЈЕ У XIX ВЕКУ, »Сеоски дани Сретена Вукосављевића, Пријепоље, 1978. 207–218. Кратак осврт на санџачке миграције и имиграције кроз прошлост, са посебним освртом на XIX век.

КЊИЖЕВНО СТВАРАЛАШТВО РАШКОГ КРАЈА, »Рашка«, Рашка 1978.

Нови Пазар као значајан трговачко-занатски центар, био је и значајан културно-образовни центар. У њему су рођени, расли и стварали десетине писаца, највише песника, почев од XVI па закључно са XX веком. Они су набројани са фрагментарним подацима о њиховом стваралаштву.

АХМЕД Б. – АЛИ ГУРБИ БАБА, новопазарски књижевник из XVIII века, »Багдала« 217, Крушевац 1978. године. Ахмед Гурби баба, припадник дервишког реда ПАКШИБЕНДИЈА, био је у XVII и XVIII веку значајан књижевни стваралац. Аутор је бројних касида а нехме краси патриотизам и љубав према крају. Покопан је на гробљу Газилар, где му је поштујуте турбе које се и данас чува.

НОВИ ПАЗАР У ПРОШЛОСТИ, Новопазарски зборник бр. 2 1978. (7–13).

Фрагментарни приказ историје новопазарског краја од најстаријих времена.

НОВОПАЗАРСКИ РОМИ И ЊИХОВЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ, Гласник Етнографског музеја САНУ XVII, Београд 1978. (110–112).

Новопазарски Роми се деле на оне устаљене, који су, осим антрополошко-биолошких обележја, изгубили све што је ромско, и на Роме-чергаре, који у околини Новог Пазара имају стална станишта која користе само у зимском периоду а у летњим их напуштају и иду у скитњу.

ХАЈДУЧИЈЕ И КОМИТЕ У САНЏАКУ, Симпозијум »Сеоски дани Сретена Вукосављевића«, VI, Пријепоље 1978. (85–91).

У новопазарском крају и територији Санџака, била је развијена хајдучија у периоду између два светска рата. Било је десетак хајдучких група које су деловале самостално. Ликвидиране су акцијама Косте Пећанца 1923. год.

ТИТО У НОВОМ ПАЗАРУ, (посебно издање) Нови Пазар 1978. Године 1978. априла месеца, Јосип Броз Тито је боравио један дан у Новом Пазару, говорио на митингу и обишао манастир Сопоћани и Рас.

ГДЕ ЈЕ ОСТРОВИЦА КОНСТАНТИНА МИХАИЛОВИЋА ИЗ ОСТРОВИЦЕ, »Рашки« 11, Рашка 1978. год. (Допуњен рад је објављен у часопису »Прилози за историју, језик и књижевност«, Филозофски факултет у Београду 1979. Око Острошице у којој је рођен Константин Михаиловић из Острошице, аутор дела Турска хроника или Јаничарове успомене, водила се, око њене локације, у науци дуго времена полемика. Нико при томе није помињао Острошицу код Тутина, аутор сматра да је то Острошица Константина Михаиловића и за то низом аргумената.

ВЕЗЕ КПЈ КОСОВСКЕ МИТРОВИЦЕ И НОВОГ ПАЗАРА У ТОКУ НОР-а, »Радничка класа К. Митровице и околине и рад у комунистичком покрету соц. револуције«, К. Митровица 1979. Зборник радова са научног скупа. Подаци о везама и сарадњи чланова КПЈ Новог Пазара и Митровице.

БОГОЉУБ ЧУКИЋ, НАРОДНИ ХЕРОЈ, (посебно издање). Нови Пазар 1979. године.

Књига је посвећена животном путу народног хероја Богољуба Чукића, родом из Мојстира код Тутина.

ПУТ ЈЕДНЕ РЕВОЛУЦИОНАРКЕ, (приказ на књигу »Теби, моја Долоресје«, »Братство«, Нови Пазар, Септембар 1979.

О НЕКИМ ЗАЈЕДНИЧКИМ ОБИЧАЈИМА МУСЛИМАНСКОГ И ПРАВОСЛАВНОГ СТАНОВНИШТВА ПЕШТЕРИ И БИХОРА, Гласник Етнографског музеја у Београду 43, 1979. 235–237. На Пештери и Бихору, где живе Муслимани и Срби (Црногорци) очувано је доста заједничких обичаја, што указује на заједнички живот и порекло ових људи.

НОВИ ПАЗАР И ЊЕГОВИ КУЛТУРНО-ИСТОРИЈСКИ СПОМЕНИЦИ »Југословенски семинар за стране слависте 30, Београд 1979. године. Кратак приказ прошлости новопазарског краја са посебним освртом на споменичка добра.

СОПОЋАНИ НА ПОЧАСНОМ МЕСТУ, »Политика« од 15. септембра 1979. године. Поводом јубилеја манастира Сопоћана.

ЕТНИЧКИ ПРОЦЕСИ И ЕТНИЧКА СТРУКТУРА СТАНОВНИШТВА НОВОГ ПАЗАРА (докторска дисертација). Посебно издање Етнографског института САНУ, књига 19, Београд 1979. године. Новопазарски крај је изразито миграционо подручје у целокупној историји, почев од Дардакана па закључно до данашњих дана. Отуда је кроз векове, па и данас структура његовог становништва карактеристична.

НОВОПАЗАРСКИ ЈЕВРЕЈИ, Новопазарски зборник 3, 1979. 23–38.

Новопазарски Јевреји, становници су Новог Пазара од XVI века. У другом светском рату имали су трагичну судбину. Њих близу три стотине, ликвидирани су 1942. год. на Сарминту у Београду, од стране немачких фашиста.

НЕКОЛИКО СРЕДЊЕВЕКОВНИХ ЛЕГЕНДИ, Новопазарски зборник 3, 1979 (77–79). У новопазарском крају има доста легенди из различитих временских периода, па и из средњег века.

ИСЛАМИЗАЦИЈА У НОВОПАЗАРСКОМ САНЏАКУ, »Српски дани Срстена Вукосављевића«, св. VII 1979 (55–114). Крајњи приказ исламизације у Санџаку, која је имала највише успеха у XVI веку.

ПЕШТЕР И ЊЕГОВО СТАНОВНИШТВО У ПРОШЛОСТИ, Гласник Етнографског института САНУ-а XXIX, Београд 1980 (63–85).

Пештерска висоравни – планинско сточарски крај опустела је 1689. год. а 1700. год. насељена је албанским становништвом (Климентти). Они су били католици али су овде исламизирани закључно са првом половином XIX века. Доста становништва на Пештери су њихови потомци а остало су досељеници из Ц. Горе, било да су Муслимани или православни.

НОВОПАЗАРСКИ БЕЗИСТАН, Рашка баштина 2, Крагујевац 1980. (189–191).

Као велики трговачки град Н. Пазар је имао и велики безистан који је током времена нестао и о њему су остали само записи.

ПЕТРОВА ЦРКВА У ЛЕТОПИСУ ПОПА ДУКЉАНИНА, Рашка бр. 16–17, 1980. (85–90). Најраније писане податке о Петровој цркви, најстарије очувану сакралну грађевину у нашој земљи, налазимо у Летопису попа Дукљанина, који су доста веродостојни.

СЈЕНИЧКА НАХИЈА У XVI ВЕКУ, Новопазарски зборник бр. 4 1980, (39–64).

Сјенička нахија је у XVI веку била у саставу новопазарског кадилуки а овај у оквиру босанског санџака. По оном турском опису, сјеничко становништво је означено као влашко и увијек је у књиге са пореским обавезама.

АРХЕОЛОШКА ИСТРАЖИВАЊА У ДОЛИНИ РАШКЕ, »Југословенски семинар за стране слависте« 3, Београд 1980. год.

НАХИЈА ЈЕЛЕЧ У XVI ВЕКУ, Новопазарски зборник 5, Нови Пазар 1981. године.

Нахија Јелеч, названа по средњевековном граду–утврђењу Јелеч на Рогозни, била је у XVI веку, једна од најбољих у оквиру кадилука Нови Пазар. Становништво је било хришћанско, са ретким помињањима муслиманског становништва, и у књиге је унето по селима и са пореским обавезама.

ЈУГОСЛОВЕНСКО ИСЕЉЕНИШТВО У ТУРСКОЈ, Зборник радова ЕИ САНУ 12, Београд 1981. год.

У периоду од 1950–1970. исељило се у Турску преко 13000 Муслимана из општине Нови Пазар, Сјенице и Тутина.

МЕМОАРИ СИМОНА ЈОАНОВИЋА, »Сеоски дани Сретена Вукосављевића« 9, Пријепоље 1981. год.

У Државном архиву у Бечу пронађени су рукописи мемоарске грађе аустријског дипломате Симона Јоановића. Они се односе на Санџак у периоду Берлинског конгреса 1878. год. Објављени су у целини у четири броја годишњака Новопазарски зборник. (7, 8, 9, 10).

МУШОВИЋИ, Историјски записи XXXIV (LIV) бр. 2, Титоград 1981. 86–102.

Осврт на Мушовиће, њихов живот и политичку улогу, посебно у Никшићу, где су били капетани од 1714–1877. године.

ГЛУХАВИЦА, Новопазарски зборник 6, 1982. 67–74. Рудник гвожђа Глухавица, играла је врло значајну улогу, као рударско место, у римско и средњевековно доба.

НАХИЈА БАРЧЕ У XVI ВЕКУ, »Сеоски дани Сретена Вукосављевића« 10, Пријепоље 1982. год.

Новопазарском кадилуку у XVI веку, припадала је и нахија Барче (Нова Варош). Пописана су насеља и становништво са пореским обавезама, Муслимани су живели у Новој Варошу, а хришћани по селима.

КОЛАШИНЦИ И НИКШИЋАНИ У САНЏАКУ, Новопазарски зборник 7, 1983, 89–98. После стицања независности Црне Горе (Берлински конгрес 1878.), Муслимани су масовно напуштали Ц. Гору. Велики број никшићких и колашинских Муслимана доселило се у Нови Пазар и друге санџачке градове.

ДР ЂОРЂЕ МИКИЋ, АУСТРО-УГАРСКА И МЛАДОТУРЦИ (приказ на књигу), »Поведа« 4, Краљево 1983. и Историјски записи 1–2, 1983. год. 199–200.

ФЕРМЕН О НЕФЕРИМА, ТВРЂАВА ОНОГОШТ И БАНВИР ИЗ 1713. године, Историјски записи 3–4, Титоград 1983. год. Турским пописом из 1713. год. обухваћени су нефери у тврђавама Оногошт (Никшић) и Банвир (Требиње).

ЈЕДНА ЗНАЧАЈНА МОНОГРАФИЈА, (приказ на књигу Т. Ђорђевића – Сто двадесет и пет година основног школства Рашке, »Рашка« 20, 1984.)

БОРЦИ НОВОПАЗАРСКОГ КРАЈА ПАЛИ У НОР-у (Друго, допуњено издање, заједно са Мијом Радовићем), Нови Пазар 1984.

ЂЕФИЛЕМЕ МИТРОВИЋЕ, БАЊСКЕ И ДУГЕ ПОЉАНЕ ИЗ 1767, Новопазарски зборник 8, 1984. 105–117.

Пописи махала, домаћинстава и становништва у Митровици, Бањској, Дугој Пољани 1767. године и узајамних обавеза да ће се међусобно чувати у случају рата.

ПЕРОМ КРОЗ ПРОШЛОСТ, »Мостови«, Пљевља 1984. 78–79. Кратак приказ културно-образовних прилика у бјелопољском крају, кроз рецензију прошлост.

РАШКА И ОЧУВАЊЕ ЊЕНЕ БАШТИНЕ, »Заичаја«, јул–август, Београд 1984, 286–287.

Напори који се улажу на заштити споменика културе у новопазарском крају.

ДЕМОГРАФСКЕ КАРАКТЕРИСТИКЕ ПРИГРАДСКИХ НАСЕЉА У ОКОЛИНИ НОВОГ ПАЗАРА, »Зборник радова ЕИ«, САНУ, 14–16, Београд 1984. год. 479–499.

Баља, Дежево, Лукоперево, Постење, Мур, Рајчиновиће, Трнава, Шестово, Хаџет;

О ЕТИКЦИЈИ И ЛАСКАВОСТИ У ТУРСКОЈ АДМИНИСТРАЦИЈИ XVIII ВЕКА, »Позеље«, Краљево 1984.

ТУТИН И ОКОЛИНА, (посебно издање), ЕИ САНУ књ. 27, Београд 1985, 143.

Географски положај и природни услови; Прва сазнања из прошлости и средњовековни период; Турска експанзија; Време од краја XVII века, XIX и почетка XX века; Балкански и први светски рат; Период између два светска рата; НОР и социјалистичка револуција; Тутински крај у социјалистичкој изградњи.

ИСЛАМСКА МОНУМЕНТАЛНА УМЕТНОСТ XVI ВЕКА У ЈУГОСЛАВИЈИ, (приказ на књигу А. Андрејевића), »Погледи« 1, LXXV, Сарајево 1985.

УДРУЖЕНИ РАД И МЕЂУНАЦИОНАЛНИ ОДНОСИ У ОПШТИНИ НОВИ ПАЗАР. СКС У ОСТВАРИВАЊУ НАЦИОНАЛНЕ РАВНОПРАВНОСТИ У БОРБИ ПРОТИВ НАЦИОНАЛИЗМА. Посебно издање »Комунисте«, Београд 1985. године.

КРАЉЕВАЧКИ ПАРТИЗАНСКИ ОДРЕД У ДНЕВНИКУ БОГОЉУБА ЧУКИЋА, (НАРОДНИ УСТАНАК И БОРБА ЗА КРАЉЕВО 1941.) Историјски архив Краљево и народне књиге, Београд 1985. (Зборник радова).

Д. МИЛОШЕВИЋ И Ј. НЕШКОВИЋ, ЂУРЂЕВИ СТУПОВИ, (приказ на књигу), Историјски записи год. XXXVIII 2, Титоград 1985. год.

ИСЛАМСКИ САКРАЛНИ СПОМЕНИЦИ НОВОГ ПАЗАРА, Новопазарски зборник 9, Нови Пазар 1985. год. Преглед исламских споменика у Новом Пазару, џамије, месџиди, текије.

Нови Пазар је једини град у Србији у коме је очуван велики број џамија. Истовремено су по броју џамија од Новог Пазара били већи Београд и Ужице. Историјска је случајност да су оне очуване баш у Новом Пазару. Од 17 џамија, колико је очувано 14 су из XV и XVI века.

ПОРЕЗИ БУНЕ И НЕМИРИ У РОЖАЈАМА 1765–1768, Историјски записи 3–4, Титоград 1985. 57–69.

Становништво рожајског краја било је задављено великим немирима у другој половини XVIII века, због великих пореза које су им наметнуле турске власти.

СТАНОВНИШТВО И ИСЛАМСКИ СПОМЕНИЦИ УЖИЦА У ПЕРИОДУ ТУРСКЕ ВЛАСТИ, Ужички зборник 14, 1985. 32–37.

Ужице је до почетка 19. века било изразито муслимански град са великим бројем џамија, месџида, текија и других муслиманских објеката.

ТУРСКИ КАТАСТАРСКИ ПОПИСИ НЕКИХ ПОДРУЧЈА ЗАПАДНЕ СРБИЈЕ XV и XVI ВЕКА, Ужички зборник 14, 1985. (приказ и рецензија).

НАСЛЕЂЕ ВЕКОВА, »Заичар«, мај, Београд 1986. (Матица исељеника), 308.

Краћи приказ о културној баштини новопазарског краја.

МЕЂУНАЦИОНАЛНИ ОДНОСИ У ОПШТИНИ НОВИ ПАЗАР. Документи СКС »Комунисте, издање за Србију, 1986.

ЦРНОГОРСКИ МУХАЏЕРИ И ЊИХОВА КРЕТАЊА, Историјски записи 1–2, Титоград 1986, 139–158.

Напуштајући Црну Гору око 1878. год. МУХАЦЕРИ – муслиманске избеглице, одакле су се путањама и потрази за новим и сигурнијим становима.

СТАНОВНИШТВО РУДНИКА У XV И XVI ВЕКУ, Етнолошке свеске VII Београд – Топола 1986. год.

Рудник је у турско доба био врло значајан рударски центар. У четири његове махале било је смештено муслиманско становништво формирано од исламизираних мештана.

ДВА ТУРСКА ДОКУМЕНТА О ОСНИВАЊУ ВАРОШИЦЕ РУДО ИЗ XVI »Мостови« 91, Пљевља 1986, 77–81. Два, недавно пронађена документа (турска), уносе више светлости у рану историју варошице Рудо.

ПРИЈЕПОЉСКИ КРАЈ ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВЕКА, »осмог дана Сретена Вукосављевића XI, Пријепоље 1986. Пријепољски крај је тридесетих година XIX века био захваћен покретом Муслимана против реформи султана Махмуда II и због тога је много претрпео у људским и материјалним губицима.

СТАНОВНИШТВО МЗ СУВИ ДО, Новопазарски зборник 10, 1986. 203–217.

Суви До, некада општинско место а сада месна канцеларија на Пештери, има у свом саставу села: Суви До, Бороштица и Тврекаре. Осврт на демографију.

СЈЕНИЧКА НАХИЈА ТРИДЕСЕТИХ ГОДИНА XIX ВЕКА, Зборник Сјенице бр. 2, Сјеница 1986.

Сјенички крај је био укључен у покрет Муслимана против реформи султана Махмуда II, тридесетих година и због тога имао великих непријатности.

НАХИЈА МОРАВИЦА У XVI ВЕКУ, Зборник радова Народног музеја у Чачку XVI, Чачак 1986. год. 163–172.

Нахија Моравица, сада Ивањица, била је у XVI веку у саставу кадилука Нови Пазар. У тексту је дат попис села, домаћинстава и становништва са пореским обавезама на основу турских извора.

ШЕМСИ-ПАША И ЊЕГОВО ДОБА, Рожајски зборник бр. 2, Сјеница 1987. Шемси-паша Бишевац, родом из Бишева код Рожаја, запао се високо у турској државној служби, тако да је био последња вада султана Абдул Хамида у борби са младотурцима 1908. године.

НОВОПАЗАРСКИ КЊИЖЕВНИЦИ ОД XVI–XX ВЕКА, »Повеља« 3–4 Краљево 1987. год. Приказ новопазарских књижевника од XVI–XX века и њихово значајно стваралаштво.

НАХИЈА ЗВЕЧАН У XVI ВЕКУ, Новопазарски зборник 11, 1987. 103–115. Новопазарском кадилуку припадала је у XVI веку нахија Звечан. Ово је турски попис села и домаћинстава са пореским обавезама у XVI веку.

ЕГИПЋАНИ У УГУШИВАЊУ БОСАНСКО-ХЕРЦЕГОВАЧКОГ УСТАНКА, Историјски записи 4, Титоград 1987. 163–173.

У босанско-херцеговачком устанку учествовале су и заваичне турске војне формације. Једна таква формација састављена од Египћана, учествовала је 1875. год. на сјеничком ратишту.

САНЏАЧКЕ ЛЕГЕНДЕ КАО ОБЛИК ПАМЋЕЊА, Зборник радова XXXV конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије, Титоград 1988. год.

ДУГА ПОЉАНА – СТАНОВНИШТВО, Новопазарски зборник 12, 1988. год. 83–101.

Монографски приказ МЗ Дуга Пољана са посебним освртом на демографске карактеристике.

ПОКРЕТИ МУСТАФА-ПАШЕ БУШАТЛИЈЕ ПРОТИВ РЕФОРМИ МАХМУДА II, Историјски записи 1–2, Титоград 1988.

Мустафа-паша Бушатлија скадарски везир, организатор је буне против реформи султана Махмуда II (тридесете године XIX века). Тај покрет је оставио обиљне трагове у новопазарском крају.

БИЈЕЛО ПОЉЕ КРОЗ ПРОШЛОСТ, Историјски записи 1–2, Титоград 1988. год. (приказ на књигу).

СТАНОВНИШТВО МЗ СУВИ ДО, Новопазарски зборник 10, 1986. 203–217.

Суви До, некада општинско место а сада месна канцеларија на Пештери, има у свом саставу оне: Суви До, Бороштица и Теренаре. Осврт на демографију.

ФЕМЕН О ПОСТАВЉАЊУ НОВОПАЗАРСКОГ МИТРОПОЛИТА 1776. САНУ, Балканолошки институт (посебно издање), Градска библиотека на Балкану (XV–XIX) 2, Зборник радова, Београд 1988. књ. 1, 139–150.

У периоду увидања Пећке патријаршије, сви привремени великодостојници, који су били Срби, морали су бити смењени и замењени свештеницима – Грцима. Та судбина шће заобићи ни новопазарског митрополита.

СУЛЕЈМАН ТАБАКОВИЋ, Новопазарски песник из XIX века, »Соколашанска недеља« 8, Нови Пазар 1989.

СТАРОРАШКА ЛЕГЕНДА О КОСОВСКОМ БОЈУ, Зборник XXXVI Конгреса удружења фолклориста Југославије, Соколаћа – Београд 1989. 302–306.

ПОСЛЕРАТНЕ МИГРАЦИЈЕ И ИМИГРАЦИЈЕ СТАНОВНИШТВА НОВОГ ПАЗАРА, Новопазарски зборник 13, 1989. 141–153. Најновијим попису становништва потврђени су подаци о послератним миграцијама и имиграцијама Муслимана и Срба из новопазарског, сјеничког и тутинског краја.

ПОСЛЕРАТНЕ МИГРАЦИЈЕ САНЏАЧКИХ МУСЛИМАНА У ТУРСКУ И МАКЕДОНИЈУ, »Определење« 10. од фебруара 1989. Сарајево 1989. 125–133.

Исељавање Муслимана из новопазарског краја у Турску и Македонију било су врло изражена од 1950–1970.

СТАНОВНИШТВО СЈЕНИЦЕ, Гласник Етнографског музеја, књ. 5, 52–53, Београд 1989. 9–41.

Демографски подаци о становништву сјеничког краја, о миграцијама и имиграцијама, конфесионално-националној структури кроз прошлост до данашњих дана.

СТАНОВНИШТВО СЈЕНИЧКОГ И ТУТИНСКОГ КРАЈА, Београд 1989. Филозофски факултет, Катедра за етнологију, Етнолошки проблеми и монографије, књ. 8. Посебно издање о демографији становништва сјеничког и тутинског краја. Појединачни крајњи подаци о свим тутинским истоименим називима по систему абецеде.

НАХИЈА МИЛЕШЕВО КРАЈЕМ V ВЕКА (у турским изворима). Историјски записи 1–2, Титоград 1989. 11–23.

Нахија Милешево у XV веку је обухватила приљепољски и дио пљеваљског краја. Од 1482. год. била је у саставу херцеговачког санџака. То су подаци о самом Приљепољу.

НАШЕ СПОМЕНИЧКО НАСЛЕЂЕ КАО ПРЕДМЕТ БРИГЕ ДРУШТВА, »Мостових год. XXII бр. 114–115, Пљевља 1989.

МУСЛИМАН ИЛИ БОШЊАК, »Борба« 30. јул 1990. године.

СПОМЕНИЦИ КУЛТУРЕ РАШКО-ИБАРСКЕ РЕГИЈЕ, Рад XXXVII Конгреса Савеза удружења фолклориста Југославије (Зборник), Плитвичка језера – Загреб, 1990. године.

НАХИЈА РЖАНЕ У XVI ВЕКУ, Новопазарски зборник 14, 1990. 59–67. Ржане је у XVI веку била нахија у кадилуку Нови Пазар. Обухватала је десетак села а лоцирана је на данашњој територији општине Титова Митровица. Попис становништва и подела обавља.

ПРВИ ПИСАНИ ДОКУМЕНТИ О НОВОМ ПАЗАРУ, Новопазарски зборник 14, 1990. године 59–64.

Осврт на два документа из 1461 и 1462. год. о Новом Пазару, који се чувају у Хисторијском архиву у Дубровнику. То су прва писана помена о Новом Пазару.

КЊАЗ МИЛОШ ОБРЕНОВИЋ ПРЕМА ХУСЕИН КАПЕТАНУ ГРАДАНЧЕВИЋУ, Новопазарски зборник 15, 1991. Однос и политика кнеза Милоша Обреновића према муслиманским устанцима Босне против реформи султана Махмуда II.

ПРИЈЕПОЉЕ И МИЛЕШЕВО У ПОПИСИМА XVI И XVII ВЕКА, »Српски дани Сретена Вукосављевића бр. 14 1991. То су описи француских путописаца који су у XVI веку пролазили дубровачким путем и турског путописца Евлије Челебија из 1664. год.

ПРВИ КОНТАКТИ ЈУЖНИХ СЛОВЕНА СА ИСЛАМОМ

Јужни Словени су имали контакте са исламом почев од X века, значи у предтурско доба. Део њих, посебно северно од Саве и Дунава, био је још тада исламизиран. (припремљено за штампу).

МУСЛИМАНСКО СТАНОВНИШТВО СРБИЈЕ ОД ПАДА ДЕСПОТОВИНЕ 1459. године И ЊЕГОВА, (посебно издање).

Велики број хришћанског становништва Србије прихватио је ислам још у XVI веку. Тако настали Муслимани чинили су про градског становништва у Србији. Међутим они су закључно са првим деценијама друге половине XIX века потпуно исељени из Србије. (у штампи).

МИТРОВАЧКИ ЈЕВРЕЈИ. Живеју су на Косову живели у Приштини и Митровици. У Митровици су од почетка XX века. Половина их је страдала у другом светском рату а преживели су одељени после рата у Израел. (припремљено за штампу).

Напомене:

* Поводом двадесетогодишњице рада у музеју »Рас«

Драгица Премовић-Алексић
Музеј Рас
Нови Пазар

УДК 069(086.6)
Примљено 01. 10. 1991. год

ОД МУЗЕЈСКЕ ЗБИРКЕ ДО МУЗЕЈА »РАС«

Музеј »Рас« у Новом Пазару оне, 1991. године, имао двадесет година рада иза себе, без свих оних година када је постојао као мала музејска збирка. Још далеке 1953. године формирана је у Новом Пазару музејска збирка под именом Градски музеј, којом је управљало Иницијативни одбор. На седници Иницијативног одбора, одржаној 10. јула 1953. године, донета је одлука да се формирају Савет и Управа Градског музеја, као и Комисија за процену ствари, тј. комисија која би се старала о откупу музејских експоната.

У Савет Музеја су изабрани: Дервишпуровић Осман, Вулетић Душан, Радовић Мијо, Коничанин Омер, Шкрдељ Хиво, Гајић др Пантелија, Мелић Рифо, Качапор Абдулах, Имамовић Хајрија, Коничанин Медо, Вулетић Никола, Абдурахмановић Зуздо, Хаџитахировић Абдулах, Џуџевић Јусуф, Поповић Обрен, Бајић Мехмед, Николић Станко и Чаровић Шуђо. Управу Градског Музеја су чинили: Дервишпуровић Осман, Аџитопчевић Петар, Радовић Мијо — председник, Мелић Рифо, Абдурахмановић Зуздо, Хаџитахировић Абдулах, Џуџевић Јусуф, Качапор Абдулах и Коничанин Омер. У Комисију за процену ствари изабрани су: Вулетић Никола и Мустафић Ариф. Комисија је овлашћена да самостално врши процену предмета, а као накнадодавац за исплату су одређени Радовић Мијо и Дервишпуровић Осман.

На поменутој седници Иницијативног одбора закључено је да је неопходна поправка музејске зграде, тј. зграде мектеба у дворишту Алтун-алем џамије у којој је била смештена збирка, као и уређење дворишта и гробља око џамије. У том циљу је формирана и Комисија у саставу: Коничанин Омер, Џуџевић Јусуф, Мелић Рифо и Дервишпуровић Осман. Рок за извршење послова око поправке зграде одређен је 15. август 1953. године. Поправка зграде је тада почела али није и довршена, што се види из записника са следеће седнице на којој су одређена средства за довршење започетих послова. Како је зграда мектеба припадала Исламској верској заједници, то је музеј био обавезан да плаћа кирију (станарину) и то од 1. априла 1953. године до дана до када се буде налазио у тој згради. Станарина је била одређена у висини од 400 динара за магазу и велику собу, 200 динара за собу на спрату и 150 динара за једну собу у приземљу из које је претходно требало исселити једног станара.

Следећу седницу Управа Градског музеја одржала је 31. децембра 1953. године, на којој је разматран План рада за наредних шест месеци, а који се мора доставити Просветном савету. Предложена је и висина месечне дотације у износу од 200000 динара, коју би буџетом требало да обезбеде Среска и Градски одбор. Та средства би била уложена на довршење поправке зграде, набавку опреме за Музеј: стелажа за излагање предмета (витрина), ормара за

вредније ствари, уређење дворишта, куповину предмета за Музеј, као и за надоградњу за кућу која би требало да буде експрописана за потребе Музеја.

На седници је закључено и да треба позвати стручњаке из Београда и Мостара који би дали основна упутства у раду на спасавању музејске документације, као и да се на територији целог среза донесе акција за прикупљање музејских предмета. Што се тиче експропријације куће у коју би био смештен Музеј, није познато (из записника) шта је урађено осим што је формирана комисија која је требало да прегледа кућу Јусуфбеговић Изетбега. Сигурно да ништа није урађено по том питању, јер Музеј се и даље налази у згради мектеба.

Већ на следећој седници Управе Музеја, 14. фебруара 1954. године, говорило се о отварању Музеја. Председник Управе Мијо Радовић предложио је да се Музеј отвори 7. јула исте године. У записнику са седнице може се да треба набавити два женска и два мушка одела, што се вероватно односи на комплетирање женске и мушке ношње за излагање. Даље се каже да треба да се уради једно одељење као соба из муслиманског и једно одељење као соба из српског живота. Одлучено је и да се направи албум са фотографијама споменика: Алтун-алем и Лејлек џамије, градске тврђаве, Бор џамије, Петрове цркве, Вуређених ступова, Сопоћана, турбета на Газилару, Пазаришта и Арапових гроба.

Набављено је и нешто предмета, тако да је на седници од 20. јуна 1954. године закључено да прибављене предмете треба очистити и припремити за излагање; да се комплетирају ношње; да се ураде старотурска документа, а за њихов превод да се плати Омеру Коничанину. Закључено је и да треба тражити цип од Среза како би се до 30. јула обишао терен по претходно направљеном списку места која треба обићи и шта фотографисати.

Из записника са седнице Управног одбора не може се видети зашто Музеј, како је планирано, није отворен, али је и даље настављено да се нешто ради. Најчешће се сређивала Комисија за процену ствари, тако да је приличан број експоната садашњег Музеја »Рисе набављен у периоду од 1953. до 1960. године.

Интересантан је и записник са седнице Управе Музеја од 31. децембра 1956. године. На тој седници се расправљало о стању Куле унутар Градске тврђаве — куле мотриље. Закључено је да је кровна конструкција дотрајала и да би то требало санирати. Управа Музеја је у том циљу донела одлуку на основу које се види да би радове на поправци крова Куле требало да финансира Музеј. Није познато да ли је ова одлука спроведена у дело, али је важно да се и тада водила брига о културним добрима и да су постојале бар одређене иницијативе у том правцу.

Крајем 1955. године за управника Градског музеја именован је Вукман Бупафић, наставник историје, који је ову дужност обављао хонорарно, као и службених Хиљо Шкриљо. Формиран је и нови Савет Градског музеја: Гајић др Пантелија, Рашковић Бранислав, Коничанин Омер, Бупафић Вукман, Османбеговић Нешиб, Рајковић Душан и Дервишнуровић Осман.

О активности Музеја у периоду од 1955. до 1959. године не зна се много, јер записника и друге документације нема, али се зна да је настављено са прикупљањем музејских експоната. Тако је 1956. године случајно пронађена остава новца краља Уроша I у Постењу. Оставу је пазарач предао Брани Рашковићу, а овај је исту предао Градском музеју. Исте године су у Музеј пренете надгробне плоче и неколико ситних налаза са разорене некрополе у Постењу.

Првог фебруара 1959. године изабран је нови Савет Музеја у саставу: Коничанин Омер, Рашковић Бране, Османбеговић Нериб, др Пантелија Гајић, Жижовић Жика, Радивоје Мијо и Вулафић Вукман. Из анализе о раду види се да је било доста теškоћа, првенствено материјалних, а затим и око самог смештаја Музеја. Наглашено је да су прикупљени предмети обрађени и да у историјско-археолошкој збирци има 216, а у етнографској 83. предмета. Прикупљени су и експонати из НОР-а, али о њиховом броју нема речи.

Није могуће тачно утврдити када и како је Градски музеј променио име, али се од краја 1957. године неће помиње као Рашки музеј. У записнику од 17. фебруара 1955. године забележене су и иницијативе за промену имена Музеја, али се и даље употребљава назив Градски и користи печат са истим називом. Први пут се печат са називом Рашки музеј користи 11. септембра 1957. године и то на једном рачуну. Тада је, сигурно, печат и набављен, јер у октобру исте године дошао је рачун за израду печата и штамбиља на име Рашки музеј у Новом Пазару. Међутим, и поред промене печата, у записнику од 1. фебруара 1958. године стоји назив Градски музеј. Овом приликом је можда записничар погрешио, па ћемо узети у обзир промену печата на основу које се може сматрати да је музеј коначно назван Градски од 1953. до краја 1957. године када постаје Рашки музеј у Новом Пазару.

Августа 1958. године, због одласка на друго радно место, престаје са радом хонорарни управник Музеја Вукман Вулафић. Међутим, тиме није престало његово интересовање за рад Музеја и заштиту културног наслеђа. Он је наставио са прикупљањем музејског материјала и формирао музејску збирку при школи «Растко Немањић — Свети Сава» у Доњем Ибарју. Обилазио је и споменике културе, бринуо о њиховом стању, и о свиђивањима променама обавештавао друштвено-политичку заједницу и надлежне организације заштите.

Октобра 1959. године за хонорарног директора Рашког музеја именован је Ејуп Муховић, професор историје у Учитељској школи. У наредних десет година Музеј је добијао минималне дотације које је користио за откуп експоната, плаћање ставарине и хонорара за директора и службеника Хиса Шкријеља. Није било могућности да сиромашна општина, каква је била новопазарска, издваји већу суму новца и обезбеди услове за нормалан рад Музеја, који је практично престао да ради.

Из напред реченог произилази и Одлука (бр. 3533/1 о оснивању Рашког музеја, коју је донела Скупштина општине Нови Пазар за седницу 30. марта 1969. године. У том смислу је 25. јула исте године у стаклу радни однос примљен Чаламаћ Сливко, који је био административни радник, а у исто време и оперативаац — радио је све што је требало. Крајем исте године, 13. октобра, Рашки музеј је регистрован код Окружног привредног суда у Крагујевцу, а решено је и питање смештаја. Скупштина општине Нови Пазар је донела Одлуку да се Музеју уступи зграда у којој се налазила Школа ученика у привреди, без надокнаде, а чија је вредност процењена на 1.500.000,00 динара. Зграда у Улици Стевана Немање бр. 5, коју је Музеј добио за своје потребе, потиче из XVII века. Једно време је у њој била ружица (турска гимназија), а 10. августа 1959. године је национализована од власника Алије Ћоровића из Новог Пазара. Након тога у њој се налазио Градски одбор, затим основна школа и Школа ученика у привреди. Како зграда наменски није одговарала потребама Музеја, а била је и руинирана, било је потребно извршити адаптацију. Музејски експонати су, међутим, опет пренети у новооблобођене просторије.

Година 1971. је вишеструко значајна за рад Музеја. У стални радни однос је ступио и директор Рашког музеја, Едуп Мушовић. Исте године, 30. септембра, на седници СО Нови Пазар донета је Одлука о изменама и допунама Одлуке о оснивању Рашког музеја у Новом Пазару. Члан 1, став 1 Одлуке мења се тако да гласи: «Овом Одлуком оснива се музеј у Новом Пазару под називом «Завичајни музеј у Новом Пазару. На истој седници је донето Решење о именовању чланова Савета Музеја које именује СО. Именовани су: Едиб Хасанагић, Мирослав Точиновац и Бахрија Ђоровић. Савет су још чинили: два члана радне заједнице Музеја, један члан Заједнице културе, а један члана је именовала Културно-просветна заједница, Мија Радовић који је истовремено именован за председника Савета и на тој дужности је остао до краја 1974. године.

— У неадаптираној згради Музеја организована је и прва изложба — Униформа јуче — данас — сутра, организована у сарадњи са Војним музејом из Београда. Изложба је била отворена од 20. до 30. новембра 1971. године и забележила је 3.500 посетилаца. Следеће, 1972. године, у још увек неадаптираном Музеју, сниман је део ТВ драме «Из оваљеног грмаа, чија је тематика везана за I светски рат.

Године 1971. почела су и археолошка истраживања комплекса средњовековног Раса. Формиран је и Републички одбор за истраживања Раса, чији је председник био проф. др Јован Козачевић. Исте године су почели и истраживања манастирског комплекса Сопоћани.

Савет Музеја, на седници од 10. маја 1971. године, донео је Одлуку да се приступи адаптацији зграде. Захваљујући необичном залагању тадашњег председника СО Мехмеда Бајгића, склопљен је веома повољан уговор са ГП «Кабларе, извођачем радова. Међутим, уговор између Музеја и «Кабларе склопљен је тек наредне, 1972. године, 5. маја, са пеном радова у износу од 258.443,00 динара. Радови су почели 5. јуна, а завршени током августа 1972. године. Средства за адаптацију зграде Музеја, у износу од 300.000 динара, подијелила је Републичка заједница културе, а велику помоћ ово набавке основних средстава како би Музеј могао да почне са нормалним радом, пружиле су и радне организације из Новог Пазара.

Прву материјалну, а и моралну подршку пружила је ФО «Раш на чиду са директором Исметом Хаџибајићем. Они су, на име помоћи Музеју, доделили 10.000 динара. Касније су своју помоћ далје ТП «Слобода — 5.000; «Искрак — 5.000; КРО «Напредак — 5.000; Предузеће за путеве «Титово Ужице — 5.000; СУП Нови Пазар — 500; Општински туристички савез — 3.000 и Предузеће за путеве Нови Пазар — 10.000 динара. Занатско грађевинско предузеће «Развитак доделио је одлуку о доделе 5.000 динара, али су касније на име повра преузеле Музеју у власништво опрему за једну канцеларију. ТК «Рашка, на седници Радничког савета од 20. марта 1972. године због недостатка средстава која би могла да се употребе у ове сврхе, одбила је молбу Музеја за доделу помоћи. Међутим, касније је поклонила платно којим су обложени чидови у Етнографском одељењу у Музеју. ШИК «Горњи Ибаре из Рашке је, по наруџбини Музеја, урадио улазну капију, да би исту поклонио, а њена вредност је износила 7.600 динара.

Након адаптирања зграде и решавања финансијских и правних проблема (промена печата и штамбиља са називом Рашки у Завичајни музеј, повољан упис у судски регистар Привредног суда), Музеј је почео нормално да функционише и напредује да јача.

Почетком 1973. године у стални радни однос је примљен археолог, Драгиша Алексић, а нешто касније и помоћни радник, Фетима Чмегић, тако да се укупан број запослених у Музеју попео на четири. За протекле двадесет година, број запослених у Музеју се није повећавао, али је долазило до одређених кадровских промена. Из Музеја су, због одласка на друга радна места, отишли Спасо Чаламић и Фетима Чмегић, а 1982. године је примљена помоћна радница Зулфија Суљовић. Квалификациона структура запослених је побољшана пријемом у радни однос етнолога Сенке Рашљанина, 1984. године. Како је он 1990. године именован за директора Библиотеке и отишао из Музеја, то је 1991. године запослен историчар уметности Светлана Бисерац.

Током 1973. године вршене су опсежне припреме за отварање Музеја. Направљене су витрине за излагање музејских експоната, које нису биле и најадекватније, а што су проузроковала ограничена материјална средства. Није било на великог избора предмета за излагање. Велику помоћ у средњовековним изложбеним просторија и у презентацији експоната пружали су: Историјски музеј Србије, Завод за заштиту споменика културе из Краљева и Покрајински музеј Косова. Кустоси Историјског музеја Неђенка Крстић и Ђорђе Митровић урадили су поставку Историјског одељења, док је Петар Поп-Лазић, заједно са археологом Музеја радио на поставци Археолошког одељења. Поставку Етнографског одељења су урадили етнолози Вида Милосављевић и Радмила Поповић. Треба нагласити да су трошкове поменутих стручњака који су радили на поставци Музеја, сносиле њихове радне организације.

И најзад, двадесет година после формирања музејске збирке, Завичајни музеј у Новом Пазару отворен је за посетиоце 28. новембра 1973. године. На отварању су говорили Едиб Хасапагић, директор Историјског музеја Србије и Мајо Радоњић, председник Радне заједнице Музеја. Отварању су присуствовали бројни гости из целе Републике.

Завичајни музеј концепцијски припада категорији комплексних музеја, тј. има три одељења: Археолошко, Историјско и Етнографско. У Археолошком одељењу су изложени експонати чија се временска распон креће од 3000. године пре наше ере до XVII века. Ту су предмети са истраживања средњовековног комплекса Рас, цркве св. Петра и Павла у Попићи, Цркваше у Тутину, пранисторијских локалитета на Пештери и друго. У Историјском одељењу, путем фотографија, оружја и другог материјала, представљен је период од 1912. до 1945. године, док у Етнографском одељењу обиље предмета илуструје живот људи из ближе прошлости нашег краја. Ту су изложени ћилими, накита, покућства, занатства и другог.

У свом двадесетогодишњем раду Музеј «Рас», раније Завичајни музеј, постигао је изванредне резултате. Прикупио је преко 3000 експоната и већи број истих је стручно обрадио и средио по збиркама, уз напомену да се у Музеју не налазе експонати прикупљени приликом археолошког истраживања Петрове цркве, Ђурђевих ступова, Сопоћана и Наштрела. Прикупљање нових експоната условило је и потпуне или делимичне промене у сталној поставци Музеја. Тако је у потпуности промењена поставка у Археолошком одељењу у ком су промењене и витрине, наменски пројектоване за потребе овог одељења од стране архитекте др Мирка Ковачевића. Промењене су и витрине у Историјском одељењу, а у Етнографском само делимично.

Поред рада из домена основне делатности (прикупљању, обради и презентацији предмета), Музеј је један од организатора или суорганизатора свих истраживања на подручју општина Нови Пазар, Сјеница и Тутин. Поред

археолошких истраживања бројних локалитета и рекогносцирања терена, ту су и етнолошка истраживања подручја поменутих општина. Завичајни музеј је био и организатор научних скупова: Симпозијума о Расу и споменицима у долини Расине, Саветовања музејских радника Србије, Годишње скупштине етнолога Србије и две годишње скупштине Археолошког друштва Србије.

Завичајни музеј је организатор и великог броја изложби, самостално или у сарадњи са другим музејима и институцијама. У његовом просторијама су могле да се виде изложбе: Портрет детета у српском сликарству, Светозар Марковић и његово доба, Пејзаж у српском сликарству, Цртежи Љубе Ивановића, Иван Мештровић, Мртва природа у српском сликарству, Таписерије Загорке Стојановић, Дијаји ликовних уметника Србије, Цртежи Ђорђа Андејевића-Куна, Златно перо Београда, Тито — непрестаност — мир. Ту су и самосталне изложбе слика: Цека Хошића, Бранке Марић, Анђи Бериншића, Страхиње Новошића-Страје, Кемала Римјукића, Ценгића Рашпагића, Младена Поповића, Абдуља Бершића, Љиљане Стојановић Мешића Фикића, као и уметничке фотографије Петра Оторапова.

Од отварања Музеја до 1981. године, поводом Дана жена, редовно су организоване изложбе домаће радиности које су биле изузетно посећене. Не треба изоставити ни изложбе »Сопошанских вијења«, као ни Прозорски салон ликовног клуба »Сопошани« из Новог Пазара. Узимајући у обзир број посетилаца на изложбама, Музеј је од отварања до краја 1990. године обишло преко 200 хиљада посетилаца.

Музеј је постигао изванредне резултате и у издавачкој делатности. Већ следеће године иако отварања, 1974. штампана је књига »Борци новопазарског краја пали у НОР-у«, у тиражу од 3000 примерака. Услед великог интересовања, штампано је и друго издање ове књиге 1984. године. Штампане су и књиге: »Новопазарски сапуни« од Гастона Гранијеа и »Тито у Новом Пазару«, а затим и четири свеске материјала са Симпозијума »Сопошанских вијења«: Традиција и савременост, Поезија и слика, Књижевност и фантастика, Уметничко дело и његова сврха. Музеј је био издавач и седам збирки песама: Све мање вети — Шабана Шаренкапића, Проходишта — Маруфа Фетаховића, Тифрвски врата — Бранислава Вуковића, Халланд — Страхиње Новошића, Азбучни шкоји – Омера Турковића, Надо – Фатиме Мујезиновић и Ноћно море – Маруфа Фетаховића.

Најзначајнија акција Музеја на плану издавачке делатности је издање »Новопазарског зборника«. Први број овогодишњег штампан је 1977. године и убрзо је распродат пео тираж од 1000 примерака. Закључно са 1991. годином, из штампе је изашло 15 бројева Зборника који је високо оцењен у научним круговима и за које влада велико интересовање, не само у нашој средини и земљи, већ и у иностранству. Највећа вредност »Новопазарског зборника« је његова актуелност. У сваком броју Зборника је објављено по неколико радова у којима су презентирани резултати истраживања бројних локалитета у нашем крају, извођених вете године у којој је и Зборник штампан.

Од 1985. године Музеј остварује сарадњу са »Златаром — Мајданпек«, која је од најфинијег сребра урадила копије музејског накита. Урађене су копије: правоугаоне наруквице, ремиже фибуле — копче, средњовековног прстена и привезака, као и копије наруквица, минђуша и прстена из XVIII — XIX века. Копије накита могу се купити у Музеју, у чијем холу су изложени рекламни примерци.

У холу је и стална поставка оригиналних цртежа Љубомира Ивановића, познатог дугословенског графичара. Цртежи су, макар изложбе коју је Музеј организовао 1974. године, откупљени од његове Вере, тако да су сада 32 цртежа и 2 графике власништво Музеја. Ни цртежима, насталим 1935. и 1936. године, заступљени су мотиви из Новог Пазара и Сјенице.

Како је већ напред у тексту речено, Музеј има четири запослена радника: директора — доктора историјских наука, археолога, историчара уметности и помоћног радника. Смештен је у згради коју је, са својих 343 м², претесна да прими све експонате који би могли да се нађу пред очима посетилаца. Питање бољег смештаја Музеја требало је да буде решено у оквиру Програма рада Републичког одбора за истраживање Старог Раса са Сопоћанима. Овим програмом је било предвиђено да се изгради нова зграда Музеја, или санитарно адаптира неки већ постојећа, што није дозволила економска ситуација у Републици.

Адаптирањем старе зграде Суда, у Улици Ослобођења, Музеј је добио и две просторије које користи као депое, јер их у постојећој згради није имао. Укупна површина обе просторије износи 34,50м² и у једној је смештен археолошки материјал из етнологије, док је у другој археолошки материјал (углавном стуљеви) са локалитета из новопазарског краја.

Музеј је 1987. године купио локал у Улици Стевана Немање, површине 27 м². За куповину локала средства је у висини од милијд. дин. обезбедио Републички фонд за развој недовољно развијених подручја.

За свој рад Музеј је добио и низ признања: Захвалницу Завода за заштиту споменика културе из Краљева (1975); Повељу друштвене ОШ »Иво Лола Рибар« Војводине (1975), Новембарску Диплому СО Нови Пазар за нарочити успех у раду (1981), Захвалницу ОШ »Станика Радоваиовић — Паше« (1981), Захвалницу Народног музеја у Београду (1984), Повељу СО Нови Пазар поводом 40-годишњице ослобођења града (1984), Плакету Републичког СУБНОР-а (1988).

На крају да кажемо да је Музеј 1. јануара 1987. године ио трећи пут променио назив. Сада је то Музеј »Рас« у Новом Пазару, који ће и поред финансијске, кадровске и просторне ограничености наставити да ради несмањеним темпом и ситуацијама.

РЕЗУЛТАТИ АРХЕОЛОШКИХ ИСТРАЖИВАЊА

Др Марко Поповић
Мр Вујадин Иванишевић
Археолошки институт
Београд

УДК 930.26
Стручни чланак
Примљено: 1. 09. 1991.

РАС — КАСНОАНТИЧКО И СРЕДЊОВЕКОВНО УТВРЂЕЊЕ, VII

Археолошка истраживања, изведена у току јула 1991. године, била су услед недостатка средстава ограниченог обима.[0] Истраживања су, углавном, била усмерена на широку отковну површину централног сектора Подграђа уз источни бедем, као и на откривање остатака источне капије рановизантијског утврђења. Пропле године започети радови на откривању остатака базилике крај дне обале Рашке[2] настављени су, али у веома малом обиму.

Источна капија подграђа, чија је локација утврђена претходне године, у целини је истражена. По облику своје основе она припада типу так капија са смакнутим крацима бедема. Била је у оси паралелној са бедемом и приказано јој се са северо. Краци бедема који образују капију неједнаких су дебљина, између 0,96 и 1,30 м. Пролаз капије између бедема, дужине око 10 м прагом је био подељен на два једнака дела. На том месту ширина капије била је 2,15 м. Капија је настала истовремено са Источним бедемом у доба касне антике, што одговара и заступљеном облику основе. Налаз једног тетратерона Јована II Комина /1118—1143/ у равни пролаза капије сведочи о њеном коришћењу и у средњем веку. Занимљив и веома значајан налаз представља комплет од две матрице за кровотворење турских аспри. Откривене су у једној руши у спољном лицу источног бедема капије, где су, вероватно, биле скривене у правцу децембрима XVI века од стране неког златара из Трговишта.

У оквиру истраживања трасе Источног бедема откривен је дио према питомцима над пешачким мостом Архангела Михаила. Констатоване су две фазе грађења бедема према различитим трасама.

Приобитни бедем био је ближе падини услед чега је један његов део склизнуо. Обнова је извршена поплачењем трасе бедема више уз падину уз коришћење стене. Дебљина бедема на овом делу износи око 1,20 м.

Главна истраживања у току овогодишње кампање била су усмерена на простор централног сектора где је отворен широки отков 16 х 12 м, подељен на квадрате А-Л, у које су укључене и прошлогодишње сонде 1-2/90. Остаци средњовековног хоризонта констатовани су практично на целој отковној површини. Најбоље очувани слојеви налазили су се у квадратима Д-І и истраженим деловима квадрата І-Л у равни гребена стене. У источном делу квадрата Д и Е откривени су остаци једног суходида дужине око 2,50 м који вероватно припадају неком објекту. Средњовековни слој у оквиру ове целине био је измешан са доста камена који потичу од рушења овог суходида, који је иначе био подигнут на остацима преграђног зида старијег, односно античког објекта 15. Други суходид, дужине 5,50 м, откривен у квадрату Г, такође припада једном средњовековном објекту /грађевина 18/ који залази у дужи профил отковне површине. У оквиру средњовековног слоја поред бројних

уломака керамике нађен је део крста-реликвијара, затим крст-привезак од бронзе и један сребрни појас окова позлаћеног порекла. Што је посебно значајно сви сви налази могу се датовати у IX—X век, односно у раздобље када се поново насељава простор старије раносвантијске тврђаве. Налази који би били истовремени са животом утврђења на врху Градине, односно из XII века на овом простору има релативно мало.

Касноантичком хоризонту који је истраживан ове године припада више објеката са очуваним тракоовима зидова, и културним слојевима знатно оштећеним дејством ерозије. Најстарији објекат, односно грађевина 17, има очуван само западни зид, док су јој остали зидови били разрушени још у доба касне антике. Закваљујући очуваним тракоовима може се закључити да је то била грађевина правоугаоне основе, димензија 6,90 x 3,30 м.

Уз јужну страну ове грађевине налазио се објекат 16, који је само делимично истражен, поштто већим делом залази под јужни профил. Откривени део зида, за разлику од осталих, био је грађен од већих правилних блокова протосадре камена. Зид је откривен у дужини од око 3 м, а имао је ширину око 70 цм. Са супротне северне стране грађевине 17 налази се објекат 13, које дели простор ширине око једног метар. Од овога објекта истражен је само јужни део, док остало залази под северни профил. Уз јужни зид, који је дужине око 3,5 м откривена су остаци једног банка ширине 40 цм.

Најмлађе касноантичко здање на овом простору, објект 15, подигнут је на месту старије грађевине 17, највероватније у време обнова утврђења током VI века. Грађевина 15 била је дводелни објект преграђен једним зидом на правцу север—југ. Поножја зидова и њихова структура указују на две фазе грађења. Преу би чинила нижа источна просторија, на коју је касније оспособљена горња западна непрацилне основе. О страдању овога објекта сведочи слој пожара изнад пода који је био рађен од малтера.

Овогодишња истраживања на простору уз источни бедем показала су веома значајан комплекс са остацима више грађевина из различитих раздобља. Правци њихових пружања указују на потребу да се истраживања на овом простору наставе ширењем отвореног попрашног ка југу у делом ка северу.

Радови на истраживању остатака раносвантијске базилике највећим делом били су онемогућени због високог нивоа подземних вода. Услед тога скидани су само слојеви шкриљ и речне шљункаве до дубине 80—90 цм. До те дубине откривен је преостали део портика као и део простора са западне стране, где су откривени остаци зидова једне млађе вероватно средњовековне грађевине, која је можда у вези и са истовременом изградом. Услед немогућности да се због воде истраже и ниži слојеви, значајне ове грађевине за сада остаје нејасно. Што се тиче базилике, према резултатима досадашњих истраживања може се закључити да са своје западне стране није имала атријум, већ јој је уз јужнозападни угао у каснијој фази био приграђен један објекат. Остаци овога нису делом су уништени проокопавањем дренажа за рибњак 1982. године, а преостали остаци недоступни су услед подземних вода.

Настављак археолошких истраживања остатака базилике и околног простора биће могућ тек када се реши питање одводњавања и заштите од подземних вода.

Напомене:

1. Овогодишњи радови извођени су искључиво средствима који је додијелио фонд за културу општине Нови Пазар, док је финансирао од стране Републичког фонда за науку кантона. Истраживања су извођена у времену од 6. до 30. јуна 1991. године. Руководилац радова: др Марко Поповић, екип: мр Бојана Ивановић, арх. Горана Маковлевић, Небојша Стојановић и Весна Бајић.

2. Рис — Канонантичко и средњовековно утврђење, Новопазарски зборник 14, 1990, 167—171.

Драгиња Премовић-Алексић
Музеј »Рас«
Нови Пазар

УДК 930.26
Стручни чланак
Примљено: 1. 09. 1991.

ВЕЛИКА ГРАДИНА У ВРСЕНИЦАМА
— Истраживања у 1991. години —

Археолошка истраживања на локалитету Велика Градина вршена су крајем јуна и почетком јула 1991. године, на доста скученом простору, а што су диктирала финансијска средства.[1] Али иако се има у виду материјални положај културе, не само код нас, него и у Републици, као и податак да је од бројних локалитета на подручју општина Нови Пазар, Тутин и Сјеница рађено само на Подграђу града Раса, опет су и овако минорни радови успех. Успех је тим већи што су и подаци, добијени истраживањем, доста значајни.

Археолошким истраживањем у 1990. години делимично су отворени остаци једне бронзане испод које се налазила ојамица.[2] Како би се бронзара, означена као кућа 3, истражила у целини, проширена је отворена површина према северозападу у ширини од 3 м. Дужина отворене површине је остала иста као и прошле године, тј. износи од 11 до 12 м, а диктира је бедем који је уједно и североисточни профил отворене површине. Међутим, ни овим проширењем није у целини истражена кућа 3, чији се под подлаже испод југозападног и северозападног профила. Овогодишњим радовима кућа 3 је очишћена у ширини од 5,20 и дужини од 3 метра. Како је већ речено у извештају за 1990. годину,[3] кућа 3 је грађена од дрвета и са унутрашње стране облепљена слојем глине. Под у кући је од набијене земље, прекривен слојем интензивне гаре и у нагибу је од југозапада према североистоку, односно прати природни пад терена.

Паралелно са југоисточним зидом куће, на удаљености од 4 м, у поду је очишћена угљенисана греда која је имала своје лежиште у поду куће. Ширина греде је око 15 цм и вероватно је остатак преграђног зида који је кућу 3 делио по ширини на две просторије.

Прошлогодишња ојамица је у целини истражена. Сада се може рећи да се ради о трапу (остави) који је укопан у земљу целом висином и то на источном углу куће, са њене спољашње стране. Горња ивилета трапа је у нивоу пода куће, пречника 3,5 м, а зидови се косо спуштају према дну до дубине од 1 м. Трап је био покривен даскама, које су услиском пожара угљенисане пале на дно, а делимично и по зидовима, тако да овогодишњим радовима није очишћено приближно дно трапа већ само низ са горелим даскама. Очишћени простор трапа у доњим зонама био је испуњен земљом, помешаном са каменом и траговима интензивног пожара, а у горњим, — земљом помешаном са каменом различите величине. Било је и фрагмента керамике који су припадали

инвентару куће 3, а у трап су доспели после пожара и урушавања згорелих дасака.

Изнад пода куће 3, а самим тим и трапа, лежао је слој рушења праћен јаким пожаром, дебљине 60—30 см. У пожару нису изгорели само зидови куће са делом, већ и цео кућни инвентар, тако да су потпуно или делимично деформисани фрагменти судова, налажени изнад пода куће. Што се тиче керамичког материјала нађеног у кући 3, није велики избор облика, али се један број судова у потпуности може реконструисати. Од облика су заступљене углавном хоризонтално разгрнутог обода, полусферичног облика и равног дна, глаћане са унутрашње и у горњем зонама спољашње стране маслинастом глеђи. Исту боју глеђи има и један лонац са две дршке, као и фрагментовани крчаг. Заступљена су и два-три типа зрништа грубље фактуре и неколико фрагментованих лонаца сиво или мрко печених. На поду куће је нађен и један земљани тег, оштећен у горњем делу и једна коштана оплата бокатог украшена са спољашње стране.

Најзначајнији налаз овогодишњих истраживања представља налаз бронзаног новца византијског цара Јустина I (518—527).[6] Новац је нађен у слоју рушења, непосредно изнад пода куће 3. Значај овог налаза је у томе што омогућује закључак да је кућа 3 страдала у пожару у првим деценијама VI века и да се време њеног настанка пре може везати за II, него за I културни горизонт на Великој Градини.

Над порушеном кућом 3 констатован је слој изразито црне растресите земље помешане са каменом различите величине, који је формиран спирањем слојева са виших делова локалитета. У овако формираном слоју, дебљине од 70 цм (поред југозападног профила) до 30 цм (поред бедема) међу археолошким материјалом преовлађују фрагменти ранофедњовековне керамике, али има и оне која се може определити у време од IV до VI века. У овом слоју је нађен и један бронзани новчић, доста кородирао, а који се може определити у IV век.[7]

И на простору између куће 3 и бедема констатован је слој интензивнијег пожара, који се временски везује за пожар и рушење куће 3. И овде је изнад овог слоја лежао слој црне растресите земље помешане са камењем, у ком је био већи број фрагмената ранофедњовековне и знатан број фрагмената касноантичке керамике.

У оквиру овогодишњих истраживања обиђена је и непосредна околина Велике Градине, односно места чији су називи везани за рударску делатност: Колонез, Стражара, Пећински до, Металика. Лоцирано од Велике Градине, између утврђења и брда званог Стражара палили се дошла под називом Колонез (мештани употребљавају и назив Коповоз), која је могла да добије име по рударским колима (вагонима) за вађење руде. На почетку данаш је и изворište оског потока чија је вода могла да се користи при раду кола. Од изворишног дела потока према Стражари води пут ширине око 2,5 м, који је местимично усечен у стену, о чијем времену настанка не може да се каже ништа одређеније.

На брду званом Стражара нема видљивих трагова који би упућивали на постојање било каквог објекта који је могао да има улогу стражаре, али само ово положај у односу на утврђење и Коловоз наводи на претпоставку да се са тог места вршила контрола прилаза на оба локалитета.

На Стражару се налазе(ла)ве, у правцу дута, падина звана Пећински до. Обилазком терена је утврђено да на том потезу нема ни једне пећине, по којој је потез могао да добије назив, па се може претпоставити да је топоним

настао од рударских пећи. Установљено је и постојање неколико кружних јама, обраслих жбуњем, или са видљивим каменом по ивицама отвора. Јаме су пречника око 2,5 м и могле би да представљају остатке рударских пећи, што би могла да потврде једино археолошка истраживања.

На Пећински до, у правцу југоистока, надовезује се још један нижи топоним, — Металика. Сам назив упућује на присуство метала, тј. металне руде, али се на површини надиже зване Металика не примећује ништа што би могло да укаже на било какву рударску активност у прошлости. На основу геолошких података о саставу тла, постоје индиције које указују на поузданост назива Металика са појавом руде гвожђа (хематита и лимонита).[6]

Како се сва три назначена топонима: Колонот, Пећински до и Металика налазе у непосредној близини утврђења на Великој Градини, то се сасвим логично намеће закључак да је утврђење имало своју улогу и у експлоатацији рудног блага.

Напомене:

1. Средства за спасоносне истраживања су обезбеђене Музејуа-Ниш и Фонда за културу из Новог Пазара у износу од 25.000 динара и Фонда за културу општине Сјеница у износу од 1.000 динара.
2. Д. Ранковић-Алексић, Велика Градина у Врсјацима — истраживања у 1990. години, Новопазарски зборник 14/90, 173.
3. Исто.
4. Назив је вероватно одређено од Вујадин Ивановић, који овом приликом захваљујем.
5. Исто
6. Усмено саопштење професора Весне Пајковић, коме захваљујем на пруженој информацији.